

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ПАНОВ ВОЛОДИМИР ОЛЕКСІЙОВИЧ

УДК 94(477.87) «19/...»

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ЗАКАРПАТТЯ
В 90-ТІ РОКИ ХХ СТ.**

07.00.01 — історія України
(03 – гуманітарні науки)

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ В. О. Панов

Науковий керівник – **Палінчак Микола Михайлович**, кандидат історичних наук, доктор політичних наук, професор кафедри міжнародних економічних відносин УЖНУ

Острог – 2020

АНОТАЦІЯ

Панов В. О. Соціально-економічний розвиток Закарпаття в 90-ті роки ХХ ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «Історія України» (032 – Історія та археологія). – Національний університет «Острозька академія». Острог, 2020.

У дисертації здійснено комплексне дослідження соціально-економічного розвитку Закарпатської області в 1991-1999 роках.

Наукова новизна дослідження полягає в комплексному та різносторонньому вивченні актуальної та недостатньо дослідженої проблеми в сучасній історичній науці. Зокрема:

- комплексно проаналізовано економічні процеси в Закарпатській області в 1991-1999-му роках в контексті довготривалих історичних тенденцій, а також глобальних, національних та регіональних детермінант їх розвитку;
- визначено, що падіння промислового виробництва і деіндустріалізація, що спостерігалися в економіці області в досліджуваній період, призвели до примітивізації економічної структури, і розглянуто вплив цього явища на розгортання кризових явищ в інших галузях регіональної економіки та на суспільно-політичний розвиток регіону загалом;
- здійснено спробу визначити причини, особливості та наслідки процесу деурбанізації (руралізації) населення Закарпатської області в досліджуваній період у контексті її економічного розвитку.
- узагальнено та критично проаналізовано кризові явища в промисловості, сільському господарстві, соціальній сфері Закарпатської області в контексті економічних процесів 1991-1999 років;
- розкрито в історичному плані сутність трансформаційних процесів в економіці та їхній зв'язок із соціально-політичними явищами;
- критично проаналізовано роль особистих селянських господарств, як вимушеної форми пристосування населення до негативних наслідків ринкових трансформацій;
- здійснено критичний узагальнюючий аналіз наслідків ринкових трансформацій 1991-1999 років для економічного, суспільного та політичного розвитку Закарпаття.
- висвітлено регіональні особливості економічних процесів та їхнього зв'язку із суспільно-політичним розвитком в 1991-1999 роках;

- визначено причини кризових явищ в соціально-економічному та політичному житті Закарпаття 1991-1999 років.

Економічні процеси в Закарпатській області в 1991-1999 роках відбувалися не ізольовано, а в тісному взаємозв'язку із загальноукраїнськими та глобальними процесами. Їх найбільш загальні риси були зумовлені історичним досвідом інституційного розвитку Центральної та Східної Європи, зокрема України. Важливою особливістю перебігу економічних процесів в Закарпатській області в 1991-1999 роках було те, що вони розглядалися як невіддільна складова проблеми статусу області в складі незалежної України. В 1991 р. в області поживалися дискусії про автономію, або самоврядність. Економічним виміром цих дискусій були різноманітні проекти створення на території області вільних (спеціальних) економічних зон. Ці проекти не розглядалися суто в економічній площині, а перетворилися на один з аргументів у політичній боротьбі між прихильниками надання області статусу автономії та представниками націонал-демократичних сил, що зрештою обумовило невдачу цих проектів.

Період 1996-1999 рр. характеризується не лише певною стабілізацією політичного життя після прийняття Конституції і уповільнення економічної кризи, але й посиленням процесу олігархізації. В цей період Закарпатська область стала базою електоральної підтримки для СДПУ(о) – однієї з політичних партій, що постала для обслуговування інтересів фінансово-промислових груп. В грудні 1998 р. була створена СЕЗ «Закарпаття», що охоплювала лише невелику частину території області. Це рішення було прийняте, виходячи зі складної економічної ситуації в області, але водночас воно було складовою процесу утворення СЕЗ по всій країні.

Економічні процеси 1991-1999 років призвели до глибокої кризи в промисловості. Станом на 1991 р. в області була сформована потужна промисловість, значною мірою зорієнтована на випуск комплектуючих для ВПК СРСР. Внаслідок сукупної дії негативних чинників відбулося скорочення обсягів промислового виробництва на 69% за період 1990-1996 рр. Найбільшою мірою постраждали найбільш технологічні галузі промисловості, а також хімічна та деревообробна галузі, падіння обсягів виробництва в яких склало понад 70%. Відбулося не лише скорочення промислового виробництва в усіх галузях промисловості, але й зменшення частки промисловості в регіональному валовому продукті. Окрім того, суттєво змінилася структура промислового виробництва: частка високотехнологічних галузей зменшилася, а низькотехнологічних – збільшилася.

У сільському господарстві Закарпатської області на початок 1990-х рр. назріла необхідність радикальних перетворень, адже колгоспно-радгоспна

система вичерпала свій потенціал. Розпочалася реформа відносин власності на землю, яка, однак, через непослідовну політику урядів так і не була доведена до логічного завершення – запровадження повноцінного ринку землі. Втім, відбувся перерозподіл земель на користь селян: в 1991 р їм належало лише 12% сільгоспугідь області, а в 1997 р. – 50%. Було започатковано фермерський рух, однак через брак підтримки з боку держави, фермерські господарства переважно залишалися дрібними і не стали важливим виробником сільгосппродукції в області.

Скорочення виробництва сільськогосподарської продукції було, порівняно з промисловістю, відносно меншим, що призвело до зростання питомої ваги сільського господарства у валовій доданій вартості області. Найбільше скоротили виробництво підприємства суспільного сектора, тому на першу роль вийшли особисті селянські господарства, на частку яких припадало до 90% всього виробництва. Їх роль слід оцінювати критично. Вона відображала не так успіх аграрної реформи, як масштаб економічної кризи в області, адже більшість з цих господарств були зорієнтованими не на ринок, а на виробництво для власного споживання, тобто виконували функцію пом'якшення наслідків економічної кризи.

Скорочення промислового та сільськогосподарського виробництва справило негативний ефект на стан торгівлі та інвестицій в області. Майже в 4 рази скоротився роздрібний товарооборот. Значного масштабу набули бартерні операції та ситуації дефіциту окремих товарів або нестабільності їх поставок. В напрямку спрощення змінилася структура експорту області: наприклад, від експорту меблів до експорту дощок. Поступово, основну частку в зовнішній торгівлі почали займати операції з давальницькою сировиною, що свідчить про спеціалізацію області на дешевій робочій силі в міжнародному поділі праці. Станом на кінець 1999 р. в область надійшло лише 92 млн. дол. США прямих іноземних інвестицій. Навіть попри створення СЕЗ «Закарпаття», за цим показником Україна та Закарпатська область суттєво відстали від інших постсоціалістичних держав регіону. Причинами цього були загалом несприятливі умови для інвестицій, обумовлені нестабільністю законодавства, відсутністю незалежних судів, браком правових гарантій прав власності тощо.

Вплив економічних процесів на демографічну ситуацію в Закарпатській області був негативним. Хоч погіршення демографічних показників почалося в області задовго до проголошення незалежності України, кризові явища в економіці й соціальній сфері також сприяли, з одного боку, зниженню народжуваності, а з іншого – підвищенню смертності. Дія описаних вище тенденцій призвела до скорочення природного приросту населення: від приросту в 8179 осіб в 1991 р., до скорочення на 464 особи в 1999 р. В цілому

населення області збільшувалося до 1995 р., а на його скорочення з 1995 р. негативно вплинула і міграція.

У досліджуваній період в області відбувався нетиповий для України і світу процес скорочення частки міського населення. Досягнувши максимального значення в 1992 р. (42,1%) в подальшому рівень урбанізації знижувався. Висувається припущення, що деурбанізація населення Закарпаття була зумовлена специфікою економічних трансформацій, а головною її причиною була стрімка деіндустріалізація економіки області, фактичне зникнення крупних промислових підприємств, сконцентрованих у містах, через що міста припинили генерувати стабільний попит на робочу силу.

Через закриття підприємств відбулося масове вивільнення робочої сили (у промисловості, сільському господарстві, будівництві зайнятість скоротилася в 2-2,5 рази), що створило на ринку праці напружену ситуацію. Це призвело до загострення проблеми безробіття, офіційний рівень якого зріс в 1992-1997 рр. до 3,07%, а реальний був значно вищим і сягав в окремих районах області до 70%. Спроби держави боротися з цим явищем були безуспішними, адже вони не усували головної причини безробіття, а саме катастрофічного стану промисловості області. Природним наслідком цієї ситуації стала масова трудова міграція. В 1991-1999 рр. за межами України працювало від 100 до 300 тис. мешканців області. Трудова міграція мала, як позитивні (зниження напруги на ринку праці, надходження коштів тощо), так і негативні (погіршення якості трудового потенціалу, погіршення демографічної ситуації, занепад сімейних цінностей та ін.) наслідки.

Внаслідок економічної кризи бідність зачепила дуже значні прошарки населення області. Поглиблювалися диспропорції в оплаті праці. Проблема загострювалася ще й через затримки у виплаті заробітних плат. Водночас, низка факторів (надходження від мігрантів, система соціального захисту, забезпеченість власним житлом та земельними ділянками) певною мірою згладжували проблему бідності. Процес знецінення робочої сили мав не лише економічні, але й соціально-політичні наслідки, такі як відсутність середнього класу, що є основою реальної демократії і громадянського суспільства.

Економічні процеси супроводжувалися докорінною перебудовою суспільних відносин. За умов кризи та нестабільності повною мірою проявилися особливості менталітету закарпатців: їхня здатність до адаптації і самостійного вирішення проблем, але водночас і соціальна пасивність. До позитивних соціальних наслідків економічних процесів 1991-1999 років можна віднести появу верстви власників і підприємців; підвищення соціальної мобільності населення і рівня його незалежності від держави. Негативні наслідки включають масове безробіття; бідність; поглиблення суспільної

нерівності; песимізм, зневіру і соціальну пасивність, як наслідок розчарування у реформах.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що зібрані й проаналізовані в дисертаційному дослідженні дані, узагальнення та висновки можуть бути використані в науковій сфері для подальших досліджень соціально-економічних трансформацій 1991-1999 років та їхнього впливу на подальший розвиток Закарпатської області та в навчально-методичній сфері для підготовки підручників, навчальних посібників, лекційних курсів з економічної історії Закарпаття періоду незалежності України.

Ключові слова: соціально-економічний розвиток, економічні процеси, ринкові трансформації, кризові явища, спеціальні економічні зони, промисловість, деіндустріалізація, сільське господарство, інвестиції, безробіття, міграція, соціальна сфера, Закарпатська область.

SUMMARY

Panov V.O. Socio-economic development of Transcarpathia in 1990s. Qualifying scientific work as a manuscript.

The dissertation for the degree of candidate of historical sciences in the specialty 07.00.01 «History of Ukraine» (032 – History and archeology) – National University «Ostroh Academy». Ostroh, 2020.

The dissertation comprehensively studies socio-economic development of the Transcarpathian region in 1991-1999.

The scientific novelty of the research lies in comprehensive and deep study of relevant and insufficiently researched topic in contemporary historical science. The research results include as follows:

Economic processes in Transcarpathia in 1991-1999 comprehensively analyzed in the context of long-term historical trend and determinants of their development of global, national, and regional nature;

It was determined that the fall of industrial production and deindustrialization observed in the economy of the region during the study period, led to the primitivization of the economic structure, and the impact of this phenomenon on the crisis phenomena in other areas of the regional economy and on the socio-political development of the region in general;

An attempt was made to identify the causes, features and consequences of the process of de-urbanization of the population of the Transcarpathian region during the said period in the context of its economic development.

Crisis phenomena in industrial complex, agriculture, social sphere of the Transcarpathian region were summarized and critically investigated;

The content of economic transformation and their connection with socio-political phenomena was revealed in historical sense;

The role of personal peasant farms as of a forced form of adaptation to negative consequences of market transformations was critically studied;

Critical summary was made regarding consequences of market transformations of 1991-1999 for economic, social and political development of Transcarpathia;

Regional peculiarities of economic processes and their relation with socio-political development in 1991-1999 investigated;

Causes of crisis phenomena in social, economic and political life of Transcarpathia in 1991-1999 were identified.

The economic processes in the Transcarpathian region in 1991-1999 did not occur in isolation, but in close connection with the national and global processes. Their most common features were predicated on the historical experience of the institutional experience of Central and Eastern Europe, in particular Ukraine. An important feature of the economic processes in the Transcarpathian region in 1991-1999 was that they were considered as an integral part of the problem of the status of the region as part of an independent Ukraine. In 1991, discussions about autonomy, or self-government, intensified in the region. The economic dimension of these discussions were various projects of free (special) economic zones in the region. These projects were not considered purely in the economic sphere, but became one of the arguments in the political struggle between supporters of the autonomy and representatives of national-democratic forces, which caused the ultimate failure of these projects.

The period 1996-1999 was characterized not only by a certain stabilization of political life after the adoption of the Constitution and the slowdown of the economic crisis, but also by an intensification of the process of oligarchization. During this period, the region turned into an electoral stronghold for SDPU(o) – one of the parties serving the interests of financial and industrial groups. In December 1998, the SEZ "Transcarpathia" was created, covering only a small territory of the region. This decision was made on the basis of the difficult economic situation in the region, but at the same time it was an integral part of the SEZ formation process across the country.

Period of 1991-1999 led to a deep crisis in the industry. As of 1991, a powerful industry was formed in the region, largely focused on the production of components for the military-industrial complex of the USSR. The aggregate effect of negative factors resulted in a 69% reduction in industrial production over the period 1990-1996. The most technological industries, as well as the chemical and wood

processing industries, suffered more than 70% decline in production. Not only did industrial production decline in all industries, but also a decrease in the share of industry in the regional gross product occurred. In addition, the structure of industrial production has changed significantly: the share of high-tech industries has decreased and that of low-tech industries has increased.

In the agriculture of the Transcarpathian region, in the early 1990s, the need for radical changes was very acute, as the collective-farm system had reached its full potential. The reform of land ownership relations has begun, however, because of inconsistent government policies, it has not been brought to a logical conclusion - the introduction of a full-fledged land market. However, there was a redistribution of land for the benefit of the peasants: in 1991 they owned only 12% of agricultural land in the region, and in 1997 - 50%. A farmer movement was started, however, due to lack of government support, farms mostly remained small and did not become an important producer of agricultural products in the region.

The decline in agricultural production was relatively smaller compared to industry, which led to an increase in the share of agriculture in the gross value added of the region. The production of the public sector enterprise reduced the most, so personal peasant farms took the first role, accounting for up to 90% of total production. Their role should be assessed critically. It reflected not so much the success of the agrarian reform as the scale of the economic crisis in the region, since most of these farms were oriented not to the market but to production for their own consumption, that is, they served the function of mitigating the effects of the economic crisis.

The decline in industrial and agricultural production had a negative effect on the state of trade and investment in the region. The retail turnover decreased almost 4 times. Barter operations and situations of shortages of certain goods or instability of their supplies have become significant. The export structure of the area has changed in the direction of simplification, for example, from furniture exports to timber exports. Gradually, the bulk of foreign trade began to be occupied by operations with raw materials, which indicates the specialization of the region in the cheap labor force in the international division of labor. As of the end of 1999, the region had received only \$ 92 mln US of direct foreign investments. Even after the creation of the Transcarpathian SEZ, Ukraine and the Transcarpathian region are significantly behind the other post-socialist states of the region. The reasons for this were generally unfavorable investment conditions, due to instability of the legislation, lack of independent courts, lack of legal guarantees of property rights, etc.

The impact of economic processes on the demographic situation in the Transcarpathian region was negative. Although the deterioration of demographic indicators began in the region long before Ukraine's declaration of independence, the

crisis in the economy and the social sphere also contributed, on the one hand, to a decrease in fertility and, on the other, to an increase in mortality. The above trends led to a decrease in natural population growth: from an increase of 8179 people in 1991, to a decrease of 464 people in 1999. In general, the population of the region increased until 1995, and its reduction since 1995 has negatively affected and migration.

During the period covered in the research, a process of reducing the share of urban population happened in the region. Having reached its maximum value in 1992 (42.1%), the level of urbanization declining has been declining since. It is suggested that the de-urbanization of the population of Transcarpathia is caused by the specifics of economic transformations, and its main reason was the rapid deindustrialization of the region's economy, the actual disappearance of large industrial enterprises, and concentrated industrial enterprises. as a result, cities stopped generating steady demand for labor.

Due to the closure of enterprises there was a massive release of labor (in industry, agriculture, construction employment decreased by 2-2.5 times), which created a tense situation in the labor market. This led to an exacerbation of the problem of unemployment, the official level of which increased in 1992-1997 to 3.07%, while the real one was much higher and reached in some areas of the region up to 70%. The attempts of the state to combat this phenomenon were unsuccessful, because they did not eliminate the main cause of unemployment, namely the catastrophic state of the industry of the region. The natural consequence of this situation was mass labor migration. In 1991-1999, 100 to 300 thousand inhabitants of the region worked outside Ukraine. Labor migration had both positive (reducing labor market tensions, cash inflows, etc.) as well as negative (worsening quality of work potential, worsening demographic situation, declining family values, etc.).

As a result of the economic crisis, poverty has affected very large sections of the region's population. Wage imbalances widened. At the same time, the problem was exacerbated by wage delays. At the same time, a number of factors (migrant income, social security, housing and land security) to some extent mitigated the problem of poverty. The process of depreciation of the workforce had not only economic but also socio-political consequences, such as the absence of the middle class, which is the basis of real democracy and civil society.

Economic processes were accompanied by a radical restructuring of social relations. In the conditions of crisis and instability, the characteristics of the Transcarpathian mentality are fully manifested: their ability to adapt and solve problems independently, but at the same time, social passivity. The positive social impact of the economic processes of 1991-1999 can be attributed to the appearance of layers of owners and entrepreneurs; increase of social mobility of the population and

the level of its independence from the state. Negative effects include widespread unemployment; poverty; deepening social inequality; pessimism, despair and social passivity as a result of frustration with the reforms.

The practical significance of the results is that the collected and analyzed in the dissertation research data, generalizations and conclusions can be used in the scientific field for further research of socio-economic transformations of 1991-1999 and their influence on the further development of the Transcarpathian region and in the educational and methodical sphere for preparation of textbooks, manuals, lectures on economic history of Transcarpathian period of independence of Ukraine.

Keywords: socio-economic development, economic processes, market transformation, crisis phenomena, special economic zones, industry, deindustrialization, agriculture, investments, unemployment, migration, social sphere, Transcarpathian region.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Статті у вітчизняних наукових фахових виданнях

1. Панов В. О. Проблема створення спеціальних (вільних) економічних зон в економічній історії Закарпаття 1990-х років. *Науковий вісник Ужгородського університету : Серія: Історія*. Ужгород, 2016. Вип. 2 (35). С. 20–25.
2. Панов В. О. Демографічні аспекти розвитку міст Закарпаття (1991-2016 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету : Серія: Історія*. Ужгород, 2017. Вип. 2 (37). С. 59–64.
3. Панов В. О. Кризові явища в сільському господарстві Закарпатської області в 1990-ті рр. *Краєзнавство*. 2018. №2. С. 140-147.
4. Панов В. О. Проблеми зайнятості, безробіття і трудової міграції в Закарпатській області в 1990-ті рр. *Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Міжнародні відносини*. Ужгород, 2018. Вип. 3. С. 7–16.

Статті у зарубіжних наукових виданнях, внесених до наукометричних баз даних

5. Панов В. О. Історичні детермінанти соціально-економічного розвитку Закарпаття. *Visegrad Journal of Human Rights*. 2017. № 2/2. С. 148–153.

Публікації, які додатково відображають матеріали дисертації

6. Панов В. О. Нужен сильный ход. *Журнал «Бизнес»*. 2014. № 48 (1139). 01.12.2014. URL: https://bzns.media/money/Nuzhen_silnyu_hod-264187/
7. Панов В. О. Закарпаття: з аутсайдера в лідери. *I Форум ініціатив «Закарпатський економічний експеримент»*. 21.01.2016. URL: <https://www.businessz.com.ua/article/3/54>
8. Панов В. О. Курс на развитие: закарпатский экономический эксперимент. *Федерация работодателей Украины*. 07.06.2016. URL: <http://fru.ua/ua/media-center/blogs/panov/kurs-na-razvitie-zakarpatskij-ekonomicheskij-eksperiment>
9. Панов В. О. Україна: стале відставання vs динамічний розвиток. *Бізнес Закарпаття*. 06.03.2017. URL: <https://www.businessz.com.ua/news/26/2062>
10. Панов В. О. Перший інвестор. Ужгород. 2018. 269 с.
11. Панов В. О. Історичні детермінанти соціально-економічного розвитку Закарпаття. *Всеукраїнська науково-практична конференція «Карпатська Україна в контексті українського державотворення, міжнародних взаємовпливів і глобальних процесів (приурочена до 80-річчя Карпатської України та 145-річчя від дня народження Августина Волошина)*. Ужгород. 19 березня 2019 р. С. 43-48.
12. Панов В. О. Проблема спеціальних (вільних) економічних зон в Закарпатті (1990-ті рр.). *Die Wirtschaftliche Entwicklung Europäischer Regionen In Der Ausbildungs – Und Arbeitsmarktpolitik – Übergänge Und Strategien*. 2019. С. 211-217.

ЗМІСТ

<u>ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ</u>	13
<u>ВСТУП</u>	Помилка! Закладку не визначено.
<u>РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ</u>	Помилка! Закладку не визначено.
1.1. <u>Стан наукової розробки проблеми</u>	Помилка! Закладку не визначено.
1.2. <u>Джерельна база дослідження</u>	Помилка! Закладку не визначено.
1.3. <u>Методологічні засади дослідження</u>	Помилка! Закладку не визначено.
<u>РОЗДІЛ 2. ЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ В ЗАКАРПАТСЬКІЙ ОБЛАСТІ В 1991-1999 РОКАХ В ІСТОРИЧНОМУ І СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ КОНТЕКСТІ</u>	Помилка! Закладку не визначено.
2.1. <u>Довгострокові історичні тенденції і економічні процеси Закарпатської області в 1991-1999 роках</u>	Помилка! Закладку не визначено.
2.2. <u>Суспільно-політична ситуація та економічні процеси в Закарпатській області в 1991-1999 роках</u>	Помилка! Закладку не визначено.
<u>РОЗДІЛ 3. РИНКОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В СЕКТОРАХ ЕКОНОМІКИ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ В 1991-1999 РОКАХ</u>	Помилка! Закладку не визначено.
3.1. <u>Становище промисловості області</u>	Помилка! Закладку не визначено.
3.2. <u>Ринкові перетворення в сільському господарстві області</u>	Помилка! Закладку не визначено.
3.3. <u>Динаміка торгівлі та інвестиційних процесів в області</u>	Помилка! Закладку не визначено.
<u>РОЗДІЛ 4. ЛЮДСЬКИЙ ВИМІР ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ В ЗАКАРПАТСЬКІЙ ОБЛАСТІ В 1991-1999 РОКАХ</u>	141
4.1. <u>Особливості демографічної ситуації і урбанізаційних процесів</u>	141
4.2. <u>Зайнятість і міграційний рух населення</u>	154
4.3. <u>Рівень життя населення і стан соціальної сфери</u>	173
4.4. <u>Соціальні зміни</u>	188
<u>ВИСНОВКИ</u>	201
<u>СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ</u>	Помилка! Закладку не визначено.
<u>ДОДАТКИ</u>	233

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АПК – агропромисловий комплекс

ВВП – валовий внутрішній продукт

ВЕЗ – вільна економічна зона

Виконком – виконавчий комітет

ВНЗ – вищий навчальний заклад

ВПК – військово-промисловий комплекс

КСГП – колективне сільськогосподарське підприємство

МВФ – Міжнародний валютний фонд

НАН – Національна академія наук

ОДА – обласна державна адміністрація

ОСГ – особисте селянське господарство

ПІІ – прямі іноземні інвестиції

СДПУ(о) – Соціал-демократична партія України (об'єднана)

СЕЗ – спеціальна економічна зона

СП – спільне підприємство

СРСР – Союз радянських соціалістичних республік

ТНК – транснаціональна корпорація

ТПР – територія пріоритетного розвитку

УРСР – Українська радянська соціалістична республіка

ФПГ – фінансово-промислова група

ВСТУП

Актуальність дослідження. Здобуття Україною незалежності в 1991 році започаткувало тривалий і досі не завершений процес соціально-економічної трансформації українського суспільства на засадах ринкової економіки, верховенства права та демократії. Ключову роль в постсоціалістичному розвитку українського суспільства відігравали насамперед зміни в способі господарювання, трансформація відносин власності та її масштабний перерозподіл, подальше запровадження принципів ринкової економіки, а також постання класу приватних підприємців і нових форм економічних відносин в суспільстві. Ці економічні за своєю природою процеси невіддільні від політичних, соціальних, технологічних, правових процесів, з якими перебувають в постійній взаємодії та взаємовпливі.

Означені вище складні та суперечливі процеси призвели до докорінних змін в економіці, політичних процесах та суспільних відносинах України. Водночас вони мали певні особливості в різних регіонах, зокрема, і в Закарпатській області, що обумовлено її географічним розташуванням, своєрідним історичним досвідом та особливостями структури регіонального господарського комплексу.

Наслідки економічних процесів, що відбувалися у 1990-х рр., для розвитку Закарпатської області мали неоднозначний характер. З одного боку, постала багатокладна економіка, виник суспільний клас власників та підприємців, з'явилися можливості для тіснішої інтеграції економіки області в регіональні та світові господарські зв'язки. З іншого боку, внаслідок глибокої економічної кризи відбулося суттєве скорочення виробництва, що супроводжувалося масовим безробіттям, падінням рівня життя населення, масштабною трудовою міграцією, поглибленням майнового розшарування та іншими негативними соціально-економічними явищами. Вплив цих трансформаційних процесів відчувається в економіці, політиці та суспільстві Закарпаття і до сьогодні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках науково-дослідної теми «Суспільно-політичний розвиток українських земель у ІХ-ХХ ст.» (державний реєстраційний номер 0115U00463Л32А-2015-2018), що її розробляє кафедра історії України Ужгородського національного університету.

Метою дисертаційного дослідження є глибоке вивчення економічних процесів в Закарпатській області в 1990-х роках, визначення їх головних визначальних рис, критичне осмислення наслідків соціально-економічних трансформацій для економіки та суспільства Закарпаття, створення цілісної та науково обґрунтованої картини соціально-економічного розвитку області. Досягнення поставленої мети вимагає виконання таких дослідницьких завдань:

- проаналізувати джерельну базу та сучасний стан наукової розробки проблеми соціально-економічних трансформацій Закарпаття в 1990-х роках;
- вивчити, в який спосіб економічні процеси на Закарпатті були визначені довгостроковими історичними процесами розвитку політичних та економічних інститутів, зокрема, геополітичними наслідками завершення «холодної війни» та особливостями інституційної трансформації незалежної України;
- проаналізувати регіональні особливості суспільно-політичних дискусій щодо економічних процесів на Закарпатті й, зокрема, щодо проблеми надання області статусу вільної (спеціальної) економічної зони;
- дослідити перебіг економічних трансформацій, встановити їхні визначальні особливості та наслідки в різних сферах економіки області: промислового комплексу, сільському господарстві, торгівлі та інвестиційній діяльності;
- проаналізувати вплив соціально-економічних трансформацій на демографічну ситуацію та урбанізаційні процеси в області;
- вивчити характер та особливості впливу соціально-економічних трансформацій на стан зайнятості та трудові міграційні процеси;

- дослідити стан соціальної сфери та соціальні зміни, зумовлені соціально-економічними трансформаціями в 1990-х роках в Закарпатській області.

Об'єктом дисертації визначено економічні процеси в Закарпатській області в 1990-х роках і, насамперед, постсоціалістична трансформація економіки і суспільства області.

Предметом дисертаційного дослідження є трансформаційні процеси в економіці Закарпатської області в 1991-1999 роках, розглянуті в контексті детермінант їх розвитку і в тісному зв'язку з соціально-політичними процесами в області.

Хронологічні межі дисертаційного дослідження охоплюють період з 1991 року по 1999 рік включно. Вибір нижньої межі є цілком природнім, оскільки здобуття Україною незалежності створило нову політичну та соціально-економічну реальність та започаткувало новий етап в історії Закарпаття. Верхньою хронологічною межею обраний 1999 рік як останній рік затяжного періоду скорочення валового внутрішнього продукту України, після якого відновилося економічне зростання. Втім, з огляду на широту охопленої проблематики і застосування до її розгляду історичного підходу дослідження часто вимагає залучення матеріалу, що виходить за хронологічні межі.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Закарпатської області як адміністративно-територіальної одиниці України (в тексті також вживатиметься назва «Закарпаття» в тому ж значенні). Однак, в рамках дослідження часто необхідним є вихід за ці територіальні межі з огляду на потребу порівняльного співставлення окремих економічних і соціальних явищ на території Закарпатської області із аналогічними явищами в інших областях України, Україні в цілому або зарубіжних країнах.

Методологічну основу роботи формують принципи дослідження і методи пізнання. Методологічні засади дослідження базуються на принципах історизму, об'єктивності й системності. В роботі було використано набір загальнонаукових і спеціально-історичних методів. Застосування цих методів до

широкого кола джерел та історіографії дозволило виконати поставлені завдання та досягти мети дослідження.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що на основі залученого широкого кола джерел і літератури вперше подається комплексне дослідження економічних процесів на Закарпатті в 1990-х роках в їх зв'язку із соціальними і політичними процесами.

У процесі вивчення вказаної проблематики отримані такі **результати**:

Вперше з позицій історизму та наукової об'єктивності:

- комплексно проаналізовано економічні процеси в Закарпатській області в 1990-х роках в контексті довготривалих історичних трансформацій, а також глобальних, національних та регіональних детермінант їх розвитку;
- визначено, що падіння промислового виробництва і деіндустріалізація, що спостерігалися в економіці області в досліджуваний період, призвели до примітивізації економічної структури, розглянуто вплив цього явища на розгортання кризових явищ в інших галузях регіональної економіки та на суспільно-політичний розвиток регіону загалом;
- здійснено спробу визначити причини, особливості та наслідки процесу деурбанізації (руралізації) населення Закарпатської області в досліджуваний період роки в контексті її економічного розвитку.

Доповнено і поглиблено дослідження окремих процесів та явищ в ході здійснення ринкових трансформацій в Закарпатській області, а саме:

- узагальнено та критично проаналізовано кризові явища в промисловості, сільському господарстві, соціальній сфері Закарпатської області в контексті ринкових трансформацій 1990-х років;
- розкрито в історичному плані сутність трансформаційних процесів в економіці та їхній зв'язок із соціально-політичними явищами;

- критично проаналізовано роль особистих селянських господарств як вимушеної форми пристосування населення до негативних наслідків ринкових трансформацій;
- здійснено критичний узагальнюючий аналіз наслідків ринкових трансформацій 1990-х років для економічного, суспільного та політичного розвитку Закарпаття.

Подальший розвиток отримало:

- висвітлення регіональних особливостей економічних трансформацій та їхнього зв'язку із суспільно-політичним розвитком в 1990-х роках;
- визначення причин кризових явищ в соціально-економічному та політичному житті Закарпатті досліджуваного періоду.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що зібрані й проаналізовані в дисертації дані, узагальнення та висновки можуть бути використані:

- в науковій сфері для подальших досліджень економічних процесів 1990-х років та їхнього впливу на подальший розвиток Закарпатської області;
- в навчально-методичній сфері для підготовки підручників, навчальних посібників, лекційних курсів з економічної історії Закарпаття періоду незалежності України.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є підсумком самостійного наукового дослідження, в якому викладено авторський підхід до економічної історії Закарпатської області в початковий період соціально-економічних трансформацій (1990-ті роки). Теоретичні розробки, висновки і оцінки, представлені в роботі, були отримані автором в ході практичного та критичного розгляду, узагальнення, аналізу та синтезу теоретичного і практичного матеріалу.

Апробація результатів дисертації. Дисертаційне дослідження підготовлено, обговорено й рекомендовано до захисту на спільному засіданні

кафедри модерної історії України та зарубіжних країн і кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій Ужгородського національного університету.

Окремі аспекти дисертаційного дослідження були апробовані на міжнародних, всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях, бізнес-форумах і зустрічах зокрема на:

I Форумі ініціатив «Закарпатський економічний експеримент» (Ужгород, 21 січня 2016 р.), Київському міжнародному економічному форумі 2016 (Київ, 7-8 жовтня 2016 р.), міжнародній конференції ім. Жана Моне A Call for Tolerance in the EU (Університет Орадї, Орадя, Румунія, 6-8 червня 2019 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Карпатська Україна в контексті українського державотворення, міжнародних взаємовпливів і глобальних процесів (приурочена до 80-річчя Карпатської України та 145-річчя від дня народження Августина Волошина) (Ужгород, 19 березня 2019), конференції Die Wirtschaftliche Entwicklung Europäischer Regionen In Der Ausbildungs – Und Arbeitsmarktpolitik – Übergänge Und Strategien («Економічний розвиток європейських регіонів у сфері навчання, освіти і політики праці: підходи та стратегії») (Угорщина, 6-7 червня 2019).

Публікації. Основний зміст та результати дисертаційного дослідження отримали висвітлення у 5 статтях без співавторства, 4 з яких опубліковані у вітчизняних фахових виданнях, що входять до переліку МОН України та 1 – в іноземному виданні.

Структура роботи безпосередньо відображає визначені мету та завдання дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг роботи – 250 сторінок, з них 193 сторінки основного тексту. Список джерел і літератури складає 274 позиції (24 сторінки).

РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Проблема розгортання економічних процесів в Закарпатській області в контексті ринкових трансформацій в Україні є однією з найбільш актуальних й популярних тем дослідження серед науковців області. Підвищений інтерес до проблематики економічних змін був викликаний фундаментальністю переходу, що відбувся в Україні після проголошення незалежності, гостротою кризових явищ 1990-х рр. в економіці, політиці й суспільстві, а також дискусійністю та суперечливістю ринкових трансформацій у країні. Саме тому вона знайшла своє відображення у численних монографіях, наукових статтях та аналітичних дослідженнях українських, в тому числі закарпатських, вчених.

Попри це, на жаль, ця проблематика вивчалася вкрай нерівномірно – переважно економістами, значно меншою мірою політологами, соціологами та, на жаль, істориками. З прикрістю доводиться визнати фактично повну відсутність комплексних історичних досліджень, присвячених вивченню економічних процесів в Закарпатській області в 1991-1999 рр. Така ситуація не є унікальною для регіону, а лише ілюструє тенденцію до ігнорування подібного роду досліджень в українській історичній науці, в якій узагальнюючі історико-економічні праці з'являються лише в кінці першого десятиліття XXI ст.

На нашу думку, стан вивчення новітнього етапу економічного розвитку України в цілому та, зокрема економічних процесів на Закарпатті, влучно характеризує думка українського історика В. Головка, що вивчення економічних процесів істориками, політологами, економістами «часто велося й ведеться у паралельному режимі: лінії досліджень майже не перетинаються. Особливо це властиве історичним працям з указаної проблематики, бо

політологи, соціологи та економісти частіше ведуть інтертекстуальний діалог принаймні між собою» [131, с. 17].

Ці зауваження повною мірою відповідають стану справ із вивчення новітнього періоду розвитку Закарпаття, зокрема його соціально-економічного розвитку в 1991-1999 рр. Окремі його аспекти добре досліджені представниками економічної науки, які, щоправда, концентруються на виключно економічному вимірі проблематики, часто залишаючи за межами своїх дослідницьких інтересів багатогранні взаємовпливи політичних, соціальних, технологічних та інших чинників з економічною сферою буття в процесі історичного розвитку. Натомість, історики, політологи та соціологи значно меншою мірою цікавляться цією проблематикою: в їхніх дослідженнях економічна проблематика представлена епізодично і вивчена дуже поверхнево. Окрім того, в сучасній українській історичній науці загалом «спостерігається дисбаланс на користь робіт, присвячених політичній динаміці ... присутня також неоднорідність висвітлення в галузевому розрізі. Наприклад, багато уваги приділено новітній аграрній історії, що пояснюється наявністю відповідних фахівців, які займалися аграрною тематикою ще за радянських часів і продовжили її розробку за часів незалежності» [131, с. 18-19].

Зважаючи на узагальнюючий, мультидисциплінарний та синтетичний характер дисертаційного дослідження вважаємо за доцільне поділити всю літературу, використану в роботі над цим дисертаційним дослідженням, на кілька тематичних блоків: економічний, історичний і суспільно-політичний, соціологічний. Цей поділ є до певної міри умовним, оскільки в одній і тій самій праці автор або автори можуть зачіпати широке коло проблем. Поділ на закарпатську, українську та зарубіжну історіографію вважаємо недоцільним, оскільки проблематикою дослідження займалися практично винятково закарпатські вчені. Так само недоречним вважаємо поділ історіографії за хронологічним критерієм, адже хоча для роботи над дисертаційним дослідженням була залучена література, написана впродовж понад 25 років, ніяких принципових відмінностей в підходах до вивчення економічних

процесів на Закарпатті в 1991-1999 рр., оцінці їх причин, характеру та наслідків з плином часу не відбулося.

Починаючи аналіз того, як проблематика дисертаційного дослідження розроблена в рамках історичної науки України і Закарпатської області, слід знову пригадати думку про нерівномірність сучасних історико-економічних досліджень. Так, хоча закарпатськими істориками доволі непогано досліджено новітню аграрну історію області, інші важливі проблеми (вплив економічних відносин на формування та функціонування політичних інститутів та економічного розвитку, вплив економічних процесів на суспільні явища, процеси класової стратифікації, вплив технологій на суспільне та політичне життя тощо) перебувають на узбіччі або і за межами дослідницьких інтересів закарпатських істориків. Одним з пояснень може слугувати певне упередження істориків щодо проблематики, не надто віддаленої в часі від сучасності; мовляв, події 1990-х рр. – це ще не історія.

Цей брак інтересу до проблем економічного процесів в області знаходить своє відображення у доробку представників історичної науки області. Як приклад можна навести працю «Історія Закарпаття» авторства Д. Данилюка, в якій соціально-економічним перетворенням 1990-х рр. присвячено лише кілька сторінок. Автор констатує, що «економічні реформи на Закарпатті ... не дали бажаних результатів», але не пояснює причин цього і не аналізує соціальний, політичний, технологічний, демографічний контекст ринкових трансформацій в області. Решта розділу, присвяченого історії Закарпаття в роки незалежності, зводиться до типового стислого переліку досягнень економіки області за роки незалежності – від згадування про відкриті за сприяння іноземного капіталу підприємства до наголошування на величезному природно-ресурсному потенціалі області [133, с. 256-260]. Звісно, формат цієї праці і не передбачав розгорнутого аналізу економічного розвитку області, але вважаємо, що економічні процеси в період 1991-1999 рр. заслуговують на більшу увагу з огляду на їхню глибину, масштабність та наслідки.

Найкращою, на нашу думку, оглядовою працею з новітньої історії Закарпаття є спільний проект угорських та українських дослідників під назвою «Закарпаття 1919-2009 років: історія, політика, культура» [150]. Показово, що вже в самій назві праці не знайшлося місця для слів «економіка» чи «господарство». Тим не менше, в ній є кілька розділів, присвячених соціально-економічному розвитку Закарпаття в радянський період та в роки незалежності України. Ці розділи, написані відповідно Р. Офіцинським [194] і М.А. Ленделом, Н. М. Жулканич і Ф.Ф. Шандором [169], містять чимало цікавої інформації, але є радше довідковими за своїм змістом. В розділі про економіку Закарпаття в роки незалежності фактично проігнорований позаекономічний контекст соціально-економічного розвитку, а висвітлення економічного розвитку є вкрай нерівномірним – основна увага приділена подіям середини 2000-х рр., а перебіг економічних процесів 1990-х рр. описано дуже стисло. З цього тексту читач, на жаль, не отримає цілісного бачення історичного перебігу трансформаційних процесів в економіці та суспільно-політичному житті Закарпаття. Окремі аспекти економічних процесів на Закарпатті в роки незалежності розкрито в інших розділах згаданої праці. Так, суспільно-політичні процеси на Закарпатті в роки незалежності розкриті у написаному Ю. Остапцем розділі, в якому автор побіжно зупиняється на зв'язку між економічними процесами (становленням ФПГ, перерозподілом власності) та політичним розвитком області [192]. Демографія та етнічна структура населення Закарпаття, демографічна політика, міграція, трудова міграція розглядаються в розділі, написаному Й. Молнаром і Стефаном Д. Молнаром [186].

Згадана вище Н. М. Жулканич, провідний фахівець з сучасної аграрної історії Закарпаття та областей Українських Карпат, в своїй дисертації доктора історичних наук «Аграрні перетворення в областях Українських Карпат (друга половина 60-х рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.)» [251] та низці статей вписує сучасний етап аграрних перетворень в ширший історичний контекст 1960-2000-х рр. [143-145; 148; 149]. Аналізуючи ситуацію поч. 1990-х рр., автор

наголошує на нездатності радянських підходів до сільського господарства вирішити продовольчу кризу, що й обумовило необхідність у докорінних аграрних перетвореннях.

Чи не єдиним, історичним за характером, дослідженням економічних процесів в Закарпатті в досліджуваний період, є, на нашу думку, написана М. Рушаком та В. Падяком невелика брошура під назвою «Система господарювання в Закарпатській області в 1991-2004 роках: економічний занепад, розвал аграрного сектора, згубне використання природних ресурсів, крах соціального захисту, політика асиміляції русинів, порушення прав корінного населення» [219]. Аналізуючи глибоку економічну кризу, що охопила область в 1990-ті рр., автори висувають три можливі причини: прихід до влади бездарного керівництва, системна криза в Україні, реакція центральної влади на автономістські прагнення населення Закарпаття, висловлені на референдумі 1991 р. [219, с. 3-4]. Автори відзначають, що на початку існування незалежної України місцеві господарські еліти намагалися проводити політику економічного суверенітету, втілення якої вимагало перерозподілу функцій управління на користь місцевих еліт, що лякало досить слабкі тоді органи центральної влади в Києві [219, с. 4]. Виходячи з факту опору уряду в питанні проведення обласного референдуму, автори безапеляційно заявляють, що всі подальші негативні економічні тенденції були прямим наслідком небажання центральної влади надати краю більшу економічну та адміністративно-територіальну самостійність.

Вказана праця, на жаль, не може повною мірою вважатися науковою, оскільки є вкрай тенденційною та упередженою. Автори наводять тезу, що всі економічні негаразди краю були результатом цілеспрямованої політики уряду України у відповідь на результати обласного референдуму, але їм не вдається продемонструвати наявність чіткої дискримінаційної політики центру щодо Закарпатської області. Доводячи існування такої політики виключно шляхом співставлення даних економічних показників за 1991 та 2001 рр., вони припускаються логічної помилки «після того, отже внаслідок того». Автори

ігнорують, по-перше, те, що описувані ними негативні тенденції були притаманні всім без винятку регіонам України і, по-друге, що кризові явища були результатом не лише певної політики, але й наслідком курсу на ринкові трансформації (принаймні частково). Дивною є також теза авторів про націленість цієї економічної політики на корінне населення, або русинів, до яких вони відносять 65% жителів області: за логікою авторів, решта жителів краю повинні були б виграти від антирусинської економічної політики, чого в реальності не спостерігалось [219, с. 10].

Втім, попри свою очевидну тенденційність і вперте бажання авторів виокремити кризові явища в економіці Закарпаття із загальноукраїнських і подати їх як результат цілеспрямованої політики уряду щодо області, розглянута праця є чи не єдиним історичним дослідженням, присвяченим саме економічним процесам на Закарпатті в досліджуваній період. Їй бракує чіткої методології, ідеологічної нейтральності та логічності викладу, але водночас в ній розглянуто розвиток економіки області в широкому, хай і дуже спрощеному, політико-суспільному контексті. Також, на відміну від переважної більшості інших досліджень закарпатських економістів, автори не ховаються під маскою наукової об'єктивності та звинувачують в кризових явищах не лише безликі сили ринку, а чітко вказують, хай і вкрай однобічно, на вплив правлячих політичних еліт, їхніх політико-правових рішень і корупційних інтересів на процес економічної деградації та зубожіння краю.

Що стосується суспільно-політичних досліджень в області, то окремі проблеми економічного розвитку краю в 1991-1999 рр. розглядалися в них в контексті дискусій навколо однієї з найбільш контроверсійних проблем області першої половини 1990-х рр. – питання про автономію, економічним вираженням якої були різноманітні проекти про створення в області вільних, чи спеціальних, економічних зон. В цьому зв'язку слід відзначити доробок С. Адамовича [103], О. Гавроша [258], Ю. Остапця [192], О. Кухарчука [164], Ю. Остапця, О. Кухарчука та М. Токара [193] і, особливо, В. Піпаша, який, виходячи з українських державницьких позицій, піддав автономістські проекти

нищівній (далеко не завжди справедливій) критиці [205; 206]. У цьому ряду відзначаємо і наш доробок, в якому економічна по суті проблематика створення в області СЕЗ розглядається крізь призму політичної боротьби в регіоні [201]. Окрім розгляду тематики вільних/спеціальних економічних зон в іншій публікації нами здійснено також спробу розглянути економічну історію Закарпаття в широкому історичному контексті як результат довгострокового розвитку політичних і економічних інститутів [198].

Аналізуючи внесок представників історичної науки в дослідження економічних процесів в Закарпатській області в 1991-1999 рр., слід зупинитися і на працях більш загального характеру, в яких досліджувалися визначальні особливості переходу від командної до ринкової економічної системи в постсоціалістичних країнах, і які допомагають краще зрозуміти логіку цього переходу. До досліджень, в яких такий перехід розглянуто в історичному контексті, належать, наприклад, «Кембриджська економічна історія Європи Нового та Новітнього часу» [156]. У праці О. Норгаарда «Економічні інституції та демократична реформа. Порівняльний аналіз посткомуністичних країн» з використанням статистичного апарату доводиться існування тісного зв'язку між якістю політичних та економічних інститутів та особливостями перебігу постсоціалістичних трансформацій в різних країнах колишнього соціалістичного табору та СРСР [190]. Ретроспективний аналіз ринкових трансформацій в Україні та інших країнах Центрально-Східної Європи проведено у дослідженні «Велике переродження: уроки перемоги капіталізму над комунізмом» [117]. Автор присвяченого Україні розділу, що носить промовисту назву «Найбільші надії, найбільші розчарування», відомий економіст О. Гаврилишин, вказує на низку обставин, що, на його думку, зробили Україну аутсайдером в економічних реформах. Ними, як вважає автор, були протиставлення економічних реформ питанням державотворення, втрата часу для радикальних перетворень, соціальний популізм та небажання робити різкі непопулярні кроки, а також опір представників найвищих щаблів номенклатури, що згодом перетворилися на олігархів [124, с. 268-269]. Певний

інтерес представляє вступна стаття до цього дослідження, в якій А. Аслунд та С. Дянков виділяють 12 загальних висновків про досвід посткомуністичного переходу [107, с. 17-22]. Згадуваний вище О. Гаврилишин також аналізує окремі проблеми ринкової трансформації (бідність, безробіття, олігархія тощо) у різних посткомуністичних країнах у своєму дослідженні «Капіталізм для всіх чи капіталізм для обраних? Розбіжні шляхи посткомуністичних перетворень». Він доходить висновку, що для більшості постсоціалістичних країн втрати від переходу були перебільшеними на фоні позитивних здобутків. Щоправда, говорячи про пострадянські країни, автор зазначає, що «ті, хто програв, є дуже численними і отримали від перетворень мало» [123, с. 23].

Не можна оминати увагою і чи не перше в нашій державі фундаментальне дослідження економічної історії України від початків державності і до кінця першого десятиліття XXI ст., видане Інститутом історії України НАН України [138]. Актуальний для дисертаційного дослідження розділ цієї праці написано Г. А. Касьяновим і носить назву «Економіка перехідної доби (1991-2010)» [154]. У ньому дослідник зазначає, що «економічний розпад радянської системи ... у незалежній Україні трансформувалася в масштабний економічний колапс», на тлі якого відбувалися радикальні зміни у відносинах власності, системі виробництва та розподілу [154, с. 521]. Водночас українська економіка та суспільство перебувають у стані «залежності від попереднього шляху» – за понад 20 років незалежності не відбулося кардинальних зрушень в сфері основних фондів та виробничої інфраструктури. Ринкова економіка переплітається з різними формами державного контролю, економічна свобода – із засиллям монополій, бюрократизацією та свавіллям чиновників, а вільний ринок – з перетворенням влади на джерело ренти, а корупції – на системну складову економічних відносин. Автор вказує, що найкритичнішою проблемою української економіки залишається злиття влади і бізнесу в химерний конгломерат, в якому бізнес здобуває прямий доступ до влади, а влада перетворюється на бізнес. Парадокс полягає в тому, зазначає Г. Касьянов, що реформи в Україні мали здійснювати ті політичні агенти, які значною мірою є

представниками економічних агентів, не надто зацікавлених в реформах, – передусім великого бізнесу [154, с. 523]. Більш детально на ролі політичних еліт та груп інтересів в економічному розвитку України Г. Касьянов зупиняється в статті «Система владних відносин у сучасній Україні: групи інтересу, клани та олігархія» [155]. До цієї ж групи належить праця В. В. Головка «Українські фінансово-промислові групи в модернізаційних процесах 1991-2009 рр.», яка окрім власне розгляду історії становлення та розвитку ФПГ в Україні, цікава ще й методологічними заувагами та аналізом стану історико-економічних досліджень в нашій країні [131]. Слід згадати також роботи С. Падалки [196] та О. Пасхавера, Л. Верховодової та К. Агеєвої [203], присвячені проблемі приватизації в Україні.

Цікавим внеском в дослідження проблематики дисертації є праця «Українське суспільство на шляху перетворень: Західна інтерпретація», в якій відомі вчені-українознавці з США і Канади досліджують актуальні проблеми переходу українського суспільства від радянської епохи до незалежності [231]. В цій праці слід виділити розділ, написаний О. Мотилем, в якому аналізуються деякі теоретичні підходи до аналізу перехідних суспільств [188], а також розділ вже згаданого О. Гаврилишина, в якому критично аналізуються різні реальні та уявні перешкоди на шляху економічного зростання України [125]. Серед досліджень інших західних вчених, які вивчали процеси ринкової трансформації України, і праці яких були використані в цьому дослідженні, слід відмітити аналітичні матеріали А. Аслунда [272] та С. Сутели [246].

Важливо відзначити праці, в яких економічні процеси в Україні ретроспективно аналізуються безпосередніми дійовими особами економічних реформ 1990-х рр. Так, в праці «Коні не винні: Реформи чи їх імітація» В. Пинзеник розкриває економічні причини кризи 1990-х рр., головною з яких вважає неконтрольовану інфляцію, адже через неї стрімко скорочувалися обігові кошти виробництв, знецінювалися заощадження, неможливим було кредитування економіки, що породило кризовий цикл [204, с. 11-18]. Автор

також розкриває наслідки кількох надзвичайно невдалих рішень влади, що призвели до тінізації економіки, невиплати податків, бартеризації економіки тощо. Загалом, В. Пинзеник вкрай критично оцінює спроби реформ економіки в 1990-ті рр. і вказує на такі причини їх неуспіху, як популізм влади, сильне сільськогосподарське лобі, брак політичної волі, корупційні схеми та ін. В книзі відомого економіста, заступника голови Національного Банку України, О. Савченка «Баланс незалежності: Хроніка економічних реформ, 1989-2005» зібрано газетні та журнальні публікації, присвячені різноманітним аспектам ринкових перетворень в Україні. Аналізуючи перебіг реформ, автор вже в середині 1990-х рр. досить песимістично оцінював можливості прогресу України на шляху ринкових та демократичних реформ [220, с. 154]. У цьому ряду слід також виділити працю «Суперечності реформ: у контексті цивілізаційного процесу» А. Гальчинського, який в 1990-ті рр. займав посади радника Президента України з питань макроекономічної політики і керівника робочої групи з підготовки економічної програми Президента України «Шляхом радикальних економічних реформ». У згаданій праці автор особливо підкреслив негативну роль неоліберальної парадигми ринкових перетворень в процесі впровадження реформ в Україні [127].

Вагомим є і внесок закарпатських істориків у дослідження загальноукраїнських процесів переходу від соціалізму до ринкової економіки. Насамперед, слід виділити доробок Т. Безеги, яка в своїй кандидатській дисертації «Інституційні та галузеві проблеми економіки України 1991 – 2007 рр. (на прикладі приватизації та енергетики)» [247] та низці статей [108-113] досліджувала ключові проблеми становлення економічного ладу незалежної України, такі як роль євроінтеграційних процесів, вплив фінансово-промислових груп та олігархату, приватизацію, інституційні підвалини постсоціалістичної трансформації. Огляд українських та зарубіжних оцінок внутрішнього розвитку України в 1990-ті рр. здійснив Р. Офіцинський [195].

Праці з цієї групи корисні для розуміння динаміки економічного розвитку України в їхньому взаємозв'язку з політичним, соціальним, технологічним розвитком, зовнішньою політикою, проблематикою національної безпеки і т. д. Але, на жаль, з огляду на широту проблематики, охопленої в цих роботах, у них практично не приділяється увага особливостям економічного розвитку окремих регіонів України, в тому числі й Закарпаття. Цьому є кілька пояснень. Насамперед, в рамках унітарної централізованої держави практично всі функції з розробки та втілення економічної політики сконцентровані в центрі. По-друге, визначальною рисою економічного розвитку України в 1990-ті роки була її олігархізація – процес злиття великого бізнесу, насамперед зі східних промислових регіонів країни, з владою. Цілком природно, що увага дослідників була прикута до економічної специфіки цих регіонів (наприклад, Донецької області) – натомість Закарпаття, з його незначною часткою в економіці України, такого інтересу не викликало.

В процесі роботи над дисертаційним дослідженням було опрацьовано велику кількість економічних праць, присвячених різним аспектам економічного розвитку Закарпаття в досліджуваний період. Інтенсивності економічних досліджень сприяє тривала й плідна традиція економічної науки в Закарпатській області, що отримала новий імпульс до розвитку після проголошення Україною незалежності. У роки незалежності в Закарпатській області плідно діяли і діють декілька наукових осередків, що мають значний доробок в економічних дослідженнях регіону. Серед них чільне місце займає Ужгородський національний університет, на економічному факультеті якого за роки незалежності сформувалося, на думку львівського економіста В. С. Кравціва, кілька наукових шкіл [160, с. 20-21]. Першою з них є школа дослідження регіонального економічного розвитку. Провідним вченим цього напрямку є В. П. Мікловда. Праці з цього кола проблем стосуються управління та регулювання регіонального розвитку, стратегії розвитку територіальних утворень різних рівнів, переходу до сталого розвитку. Окремо варто наголосити на дослідженнях, які вивчають ринкові трансформаційні процеси, зокрема,

трансформацію прав власності та їх вплив на функціонування промисловості, становлення підприємництва в умовах багатокладності економіки України. Результатами досліджень стали видання таких монографій, як «Область еколого-економічного розвитку» [180], «Ринкова трансформація економіки регіону» [176], «Регіональні механізми розвитку та підтримки малого підприємництва» [177], «Регіональна стратегія розвитку підприємництва» [175] та інші.

Наведені наукові праці мають не тільки теоретичне, але й практичне значення. Зокрема, розроблені наукові засади гармонійного розвитку Закарпаття на засадах сталого розвитку знайшли своє відображення у Концепції сталого розвитку Закарпаття (2002 р.), а вироблені стратегічні підходи до розвитку регіону були використані при формуванні регіональних стратегічних документів.

На окрему увагу, з досліджень цієї школи, заслуговує праця «Ринкова трансформація економіки регіону» (2000), оскільки в ній В. П. Мікловда здійснює одну з перших в закарпатській економічній науці спробу комплексно проаналізувати перехід господарства регіону до ринкових умов та оцінити його перебіг та наслідки. Також автор пропонує власну концепцію розвитку економіки Закарпаття – модель території еколого-економічного розвитку, «в якій організація економічної життєдіяльності ... здійснюється за критерієм екологічності» [176, с. 14-15]. Автор вважає, що впровадження цієї концепції здатне подолати глибокі економічні та соціальні деформації, запобігти стрімкому скочуванню області в розряд слаборозвинутих, перетворенню області в донора дешевої робочої сили та сировинний придаток. «До того ж, – додає автор, – вона не вимагає введення на території області спеціального, особливого режиму господарювання, що виключає звинувачення в сепаратизмі» [176, с. 16].

Висунувши ідеї екологічності, як ключового критерію розвитку, автор зазначає, що «пріоритетному розвитку найбільшою мірою відповідає

формування лісової та рекреаційної господарських систем, органічно взаємозв'язаних з сектором домашніх господарств», оскільки саме розвиток цих галузей може не лише повною мірою реалізувати наявний потенціал області, але й здатен вирішити найбільш нагальну потенціальну проблему – безробіття [176, с. 35]. Натомість щодо промисловості автор налаштований критично. На його думку, «реанімувати промислове виробництво в попередніх масштабах ... не вдасться і в принципі в цьому немає необхідності» [176, с. 51].

Оцінюючи наслідки ринкової трансформації станом на кінець 1990-х рр., В. П. Мікловда вказує, що вона «супроводжується глибокою системною кризою, регресивними структурними змінами, катастрофічним спадом обсягів виробництва, згортанням соціальної сфери, зниженням життєвого рівня абсолютної більшості населення регіону» [176, с. 121]. З цією оцінкою не можна не погодитися, але запропонований автором рецепт подолання цих проблем, на нашу думку, не здатен у довгостроковій перспективі забезпечити сталий еколого-економічний розвиток та підвищення рівня життя населення.

По-перше, сумнів викликає сама ідея можливості серйозних економічних змін в окремо взятому регіоні у відриві від загальнонаціональних тенденцій. Автор, безумовно, правий у своїй критиці шаблонного підходу уряду до реформ на місцях [176, с. 7-8], але, в умовах унітарної держави, економічна політика переважно визначається рішеннями центральних органів влади і лише незначною мірою може коригуватися на місцях. По-друге, пріоритизація АПК, лісового господарства та туристично-рекреаційної сфери виглядає логічним та очевидним рішенням з огляду на наявний потенціал області, але в довгостроковій перспективі лише закріпить низькотехнологічний характер її господарства, характерними рисами якого є високий рівень безробіття та низький рівень продуктивності праці та заробітних плат.

Проаналізована монографія В. П. Мікловди, як і чимало інших з розглянутих нижче праць, не виходить за межі суто економічного дослідження, але подає розгорнутий аналіз економічних явищ та процесів, що супроводжували ринкову трансформацію економіки в 1990-ті рр. Було би

несправедливо висувати до автора зауваження щодо недостатнього розкриття політичного, соціального та технологічного контексту, але доводиться відзначити, що у автора економічні процеси відбуваються ніби в повній ізоляції від політичних та соціальних, і якщо соціальні наслідки, переважно негативні, цих трансформацій висвітлено в окремих частинах праці, то про причини, що зумовили настільки несприятливий їхній перебіг сказано дуже мало.

Розвиваючи та доповнюючи модель еколого-економічного розвитку В. П. Мікловди, В. Химинець розробляє концепцію розвитку господарства Закарпатської області на засадах сталого розвитку [239; 257]. Дослідник зауважує, що концепція сталого розвитку виходить за межі екологічної політики та економіки й набуває рис комплексного підходу, що повинен сприяти гармонійному, стабільному та інклюзивному розвитку людських суспільств в усіх сферах – політичній, економічній, соціальній і т.д. [239, с. 10-11]. Безумовно, В. Химинець правий, стверджуючи, що практична реалізація принципів сталого розвитку можлива лише за умов зміни економічної системи, яка сьогодні налаштована на максимізацію прибутків коштом в т.ч. і екологічних проблем: «Критерію прибутку мають бути протиставлені поняття партнерства, паритетності й справедливості. ... Запровадження цих принципів означає перебудову всієї філософії сучасної економіки» [239, с. 139]. Залишається лише додати, що перебудова такого масштабу не може відбутися в рамках лише економічної сфери діяльності: для цього необхідна наявність соціальних передумов та відповідна інклюзивна, прозора та справедлива політична система, яким, автор, на превеликий жаль, не приділяє в своїй праці уваги.

Друга потужна наукова школа, що сформувалася в економічній науці Закарпаття – це школа трудового потенціалу, провідним дослідником у рамках якої є М. І. Пітюлич. Дослідження цієї групи охоплюють широку проблематику трудового потенціалу та трудових відносин в умовах економічної трансформації в області. Авторству М. І. Пітюлича належить низка праць, зокрема: «Регіон: соціально-економічні трансформація» [207], «Регіональні

механізми розвитку соціально-трудоного потенціалу» [208], «Соціальні ресурси регіону: активізація трудоного потенціалу» [224]. Особливостям територіальної організації зайнятості в умовах структурної перебудов економіки Закарпаття присвячена також монографія Ю. В. Машики «Особливості територіальної організації зайнятості в умовах структурної перебудови економіки регіону» [171].

До цього напрямку економічних досліджень належать також численні дослідження з таких проблем, як зайнятість, безробіття, трудова міграція, демографічні процеси. Важливість вивчення цієї проблематики обумовлена роллю людського потенціалу регіону в економічному розвитку та особливою гостротою проблем зайнятості, безробіття та трудової міграції в Закарпатській області. Так, поєднання специфіки демографічної ситуації в регіоні з особливостями його економічного розвитку породили проблему хронічного безробіття, що особливо гостро стояло в сільській та гірській місцевості області. Не дивно, що проблематика зайнятості, безробіття та способів його подолання стала предметом вивчення низки вчених. В праці «Регулювання трудовіграційних процесів в транскордонному регіоні», виданій під загальною редакцією М. І. Пітюлича, розглядаються історичні передумови та причини трудовіграційних процесів, їхні економіко-соціальні наслідки [216]. Для нашого дослідження цікавим є історичний аналіз цього явища, здійснений Т. Шербаном та Д. Паппом [244]: дослідники вказують на традиційність цього явища для Закарпаття, намагаються здійснити оцінку масштабу цього явища та визначити його причини. У низці статей українських та закарпатських вчених аналізуються характерні риси трудової міграції, особливості її розвитку, її вплив на функціонування регіонального ринку праці і т. д. [126; 132; 185; 212; 214]. В статті Ю. Я. Волошиної визначається роль «маятникової міграції» в економіці Закарпаття [120]. У дослідженні «Вивчення ринку праці у десятих областях України: Зменшення негативного впливу від трудової міграції за кордон та запобігання торгівлі людьми через покращення економічної ситуації», проведеному в рамках проекту «Запобігання торгівлі людьми в

Україні» аналізується стан трудової міграції за кордон у десяти областях України, в т. ч. у Закарпатській [118]. Автори роблять висновок, що найкращим наслідком для запобігання проявам негативного впливу від трудової міграції за кордон, зокрема й торгівлі людьми, є створення умов для покращення економічної ситуації в досліджуваних регіонах [118, с. 16-17]. У досліджуваній в дисертації період Закарпатська область стала важливим перевалочним вузлом у масштабній нелегальній міграції людей з бідних країн Азії та Африки до Європи. Масштаби цього явища, його вплив на етнодемографічні процеси в області та ризики, що воно несе для області, стали об'єктом вивчення М. С. Зана [151]. Проблемам зайнятості, безробіття та трудової міграції присвячено й одну зі статей автора цього дисертаційного дослідження [202].

Розгляду демографічних аспектів економічного розвитку присвячена стаття М. Дуран та Л. Федоришиної, в якій демографічна ситуація в області вивчена як фактор демографічного розвитку міст [137]. У дослідженні В.С. Мороховича проаналізовано фактори, що впливають на народжуваність в області [187]. Внесок автора цього дисертаційного дослідження полягає в тому, що ним була здійснена спроба проаналізувати причини зниження рівня урбанізації в області в досліджуваній період [197].

Третя школа закарпатської економічної науки – це школа аграрної економіки, що сформувалась в Ужгородському національному університеті. Її провідним представником є М. А. Лендел [160, с. 20-21]. Особливий інтерес науковців Закарпатської області до проблем аграрної економіки цілком зрозумілий. Насамперед, вивчення проблем АПК та сільських територій важливе для регіону з огляду на низький рівень його урбанізованості: 63% населення Закарпаття досі мешкає в сільській місцевості. По-друге, в структурі економіки області відносно вищою, порівняно з іншими регіонами, є частка сільського господарства та агропромислового комплексу. По-третє, підвищена увага до проблематики сільського господарства пояснюється певною інерцією дослідницьких пріоритетів радянських часів, коли вивчення аграрної історії було одним з найважливіших напрямків історико-економічних досліджень.

Монографія М. А. Ленделя «Аграрні відносини на Закарпатті: уроки минулого і сучасність» стоїть на стику історико-економічного та економічного дослідження і присвячена вивченню проблемних питань аграрних відносин на Закарпатті [166]. Автор зазначає: «Лише тепер ... стають цілком зрозумілі засади і передумови, що привели до сучасної аграрної кризи». До них автор відносить: відчуження селянина від засобів виробництва та позбавлення його права володіння землею, ігнорування селянської сім'ї як особливого економічного феномену; заміна економічних стимулів регламентованим адмініструванням; догматична гігантоманія у виборі напрямів розвитку; індустріальний фетишизм [166, с. 263]. Визнаючи закономірність переходу до багатокладності в сільському господарстві, М. А. Лендел водночас усвідомлює неминучість певних негативних соціальних наслідків цього, таких як зростання рівня безробіття на селі, а також зазначає, що «складаються такі обставини, коли можливості для масового розвитку високомеханізованого та інтенсивного фермерства є обмеженими» [166, с. 265].

У монографії «Агропромислове виробництво регіону в умовах ринкових трансформацій» В. П. Мікловда та М. В. Газуда детально розглядають різні аспекти переходу агропромислового комплексу від планової до ринкової економіки [178]. Серед інших дослідників аграрної економіки Закарпаття належить згадати, насамперед, вже згадувану Н. М. Жулканич, а також Г. Спаського, який у своїй кандидатській дисертації здійснив всебічний аналіз розвитку особистих селянських та фермерських господарств в низинних районах області [256]. Ринкові перетворення в сільському господарстві області та роль в них особистих селянських господарств критично розглянуто в статті автора цього дисертаційного дослідження [199].

Звісно, виділення лише трьох головних шкіл економічних досліджень є доволі умовним і не вичерпує всього переліку досліджуваних, представниками економічної науки, проблем. Хорошим прикладом праці, що охоплює широкий спектр соціально-економічної проблематики, є колективна монографія «Гірські

території Закарпаття: соціально-економічні трансформації» [129]. У цій праці здійснено спробу дослідити головні аспекти соціально-економічних трансформацій (зайнятість, розвиток підприємництва, промисловість, сільське господарство, стан соціальної сфери і т. д.) в гірських територіях області. Описуючи стан розвитку гірських територій, В. П. Мікловда та М. І. Пітюлич відзначають, що «гірське село опинилося на узбіччі технічного прогресу, тут склався специфічний уклад господарювання з властивими для нього соціокультурними та ментальними характеристиками населення, відповідними трудовими традиціями» [179, с. 9] і критично відгукуються про модель державного регулювання розвитку гірських територій, яка, на його думку, не змінює пропорцій економічного розвитку, відводить гірському селу роль сировинного придатку, прирікає його на деградацію [179, с. 11]. Внаслідок непродуманих реформ соціальна сфера села знаходиться в жалюгідному стані, що призводить, як зазначає автор, до руйнування соціальної бази ринкових реформ, до знищення сільської та формування номенклатури, появи окремих «князьків», інтереси яких розминаються з інтересами територіальної громади [179, с. 15]. До негативних тенденцій автори інших розділів відносять і те, що за роки незалежності паритет цін між продукцією промисловості та сільського господарства (ключовою для гірських сіл галуззю) не підтримувався, через що сільгоспвиробники втратили можливість та стимули до виробництва [181, с. 111]. В економіці гірських територій домінуючим став аграрно-дрібнотоварний територіально-господарський уклад, в якому основними виробничими факторами були робоча сила працівника, підкріплена примітивною спеціалізацією, елементарними знаряддями праці та механізмами [181, с. 115]. У розділі, написаному Ю. Й. Стойкою, аналізується соціально-демографічний розвиток гірських територій області [226]. В. Є. Слюсаренко у своєму розділі аналізує економічну адаптацію населення гірських територій до нових економічних умов [222], К. М. Воронич досліджує розвиток сільської промисловості та малого бізнесу [121], а М. М. Пітюлич – економічну ефективність діяльності господарств гірських територій [209].

Це дослідження містить глибокий аналіз стану гірських територій, але цікаве ще й тим, що відображає еволюцію поглядів науковців на проблеми здійснення ринкових перетворень в Закарпатській області. Після періоду дещо наївного захоплення ринковою економікою в 1990-ті рр. чимало науковців приходять до думки про нездатність вільного ринку вирішувати складні соціально-економічні проблеми та про необхідність певного планування соціально-економічних процесів з боку держави. Так, В. П. Мікловда та М. І. Пітюлич відзначають, що досвід становлення ринкових відносин в Україні показує, що ринкові механізми гірше проявляють себе при врегулюванні проблем середньострокового характеру та рідко бувають ефективними при вирішенні питань стратегічного характеру, а саме такими і є значна частка проблем регіональної політики. Автори резюмують: «Це додатковий аргумент на користь програмного планування і домінуючої участі в цьому процесі органів державної влади на місцях» [179, с. 16].

Іншим прикладом економічного дослідження, що виходить за межі вузько визначених пріоритетів економічної науки Закарпатської області, є праця «Виробничий потенціал регіону в умовах ринкових перетворень: проблеми формування і використання» М. А. Лендела та С. А. Товканця [168]. У ній автори здійснюють всебічний аналіз виробничого потенціалу області в умовах ринкових трансформацій. Автори вказують на те, що формування і розвиток виробничого потенціалу залежить від зовнішніх факторів – політичних, економічних та соціальних, які на початку 1990-х рр. в Україні різко змінились. Цей період позначений докорінною зміною соціально-економічних відносин, утвердженням принципово нових факторів розвитку економіки в цілому, в тому числі і виробничого потенціалу. Особливо відчутно вплинули на структуру виробничого потенціалу реформування відносин власності та докорінна перебудова економічних функцій держави [168, с. 69]. Досліджуючи спад обсягів виробництва Закарпатської області, автори виявили наявність загальних закономірностей цього процесу, притаманних всій економіці України, та окремих особливостей, обумовлених специфікою регіону [168, с. 71]. Однією з

тенденцій, відзначених ними, є тенденція до збільшення частки галузей, орієнтованих на використання сировинних ресурсів області, насамперед деревообробки [168, с. 72]. Автори також відзначають негативні наслідки невдалих ринкових трансформацій, такі як: спрощення структури промисловості та її технологічна деградація, зменшення частки обробної промисловості, зниження продуктивності праці, безробіття, вимушена трудова міграція [168, с. 82-85]. Критично автори оцінюють і вплив на виробничий потенціал приватизації, яка, з одного боку, призвела до формування багатуукладної економіки, але обумовленість якої політичними цілями, непослідовність та поспішність якої негативно позначилася на ефективності використання виробничого потенціалу [168, с. 111-114]. Окремо дослідники зупинилися на позитивній ролі іноземних інвестицій в нарощуванні інвестиційного потенціалу області та на ролі території пріоритетного розвитку, та СЕЗ «Закарпаття» в цьому процесі [168, с. 173].

На жаль, проблеми розвитку промислового потенціалу області в 1991-1999 рр., побіжно проаналізовані М. А. Ленделом і С. А. Товканцем, не часто стають предметом досліджень закарпатських вчених. Окрім вже згаданих оглядових робіт, серед праць, що критично розглядають процеси скорочення промислового виробництва та зниження його технологічного рівня на першому етапі соціально-економічних трансформацій, слід згадати статтю Д. Дідо та В. Ломоносова [135], статтю про глобалізаційні процеси в швейній промисловості К. Калантарідіса, С. Слави та К. Сочки [245], дисертацію Н. С. Ліби про інноваційний розвиток промислових підприємств [254]. Наш внесок у розробку цієї проблематики полягав у спробі проаналізувати соціально-економічні наслідки скорочення промислового виробництва, або ж деіндустріалізації, 1990-х рр. на урбанізаційні процеси [197], розвиток сільського господарства [199] та трудові міграційні процеси в області [202].

Водночас питання залучення іноземних інвестицій до економіки Закарпаття є відносно глибоко та різносторонньо дослідженими. Великі надії, що поклалися на прямі іноземні інвестиції, як інструмент модернізації

економіки та економічного зростання, стали причиною появи численних досліджень на цю тему. Тут слід відзначити праці Л. В. Алмаші і В. В. Гоблика [105], І. Н. Пащенко і Л. І. Чернобай [267], Й. М. Петровича і О. В. Феєр [268], Н. Н. Пойди-Носик та А. А. Ханас [213], І.М. Чучки [243]. Проблематика створення та функціонування спеціальних (вільних) економічних зон також досить глибоко досліджена в роботах науковців області. Насамперед, слід відзначити доробок О. Єгорової, яка в низці статей проаналізувала результати та проблеми діяльності СЕЗ в Україні [139], проблеми та перспективи територій пріоритетного розвитку [140], політичні аспекти застосування спеціальних правових режимів економічної діяльності в Україні [141], а також вплив СЕЗ «Закарпаття» на соціально-економічний розвиток області [259].

Відносно невеликою є кількість досліджень, в яких економічні процеси в Закарпатській області в 1991-1999 рр. вивчалися з точки зору соціологічної науки. На нашу думку, є кілька причин цього явища. По-перше, на початку 1990-х рр. соціологія, як окрема наука, лише поставала після тривалого періоду домінування марксистсько-ленінської парадигми в СРСР. По-друге, поглиблення економічної кризи спрямовувало дослідницькі інтереси вчених області радше на вивчення економічних процесів. По-третє, на відміну від ситуації з розвитком економічної науки, в області не існувало потужної дослідницької та інституційної бази для проведення глибоких соціологічних досліджень. Показово, що Відділ соціальних проблем Карпатського регіону Інституту соціології НАН України, який досліджував в тому числі й соціальні процеси і явища в Закарпатській області, проіснував лише кілька років і був закритий в 1996 р. через брак фінансування [229, с. 4].

До групи соціологічних досліджень слід в першу чергу віднести дві праці, в яких узагальнено результати масштабних опитувань громадської думки, проведених в 1992 і 1994 р.р. У праці П. Токаря [229] аналізуються результати соціологічного дослідження «Громадська думка населення Закарпаття: проблеми самоврядності території і ринку» 1992 р. У праці І. Миговича і

А. Колібаби здійснена спроба на підставі аналізу даних опитувань вивести синтетичний індекс соціального самопочуття мешканців Закарпатської області [172]. Ці публікації цінні насамперед тим, що дають можливість зрозуміти ставлення широких верств населення до ринкових перетворень, до окремих реформ, побачити залежність оцінок тих чи інших економічних процесів від матеріального становища респондентів, їхнього віку, статі, освітнього рівня тощо. До цієї групи також слід віднести опубліковані на сторінках ужгородської газети «РІО» результати опитування громадської думки, проведеного під керівництвом П. Токаря вже в 2000 р. [71]. Оскільки дослідження 1992 і 2000 рр. були проведені за схожою методологією, співставлення їхніх результатів є хорошим способом вивчити динаміку суспільних процесів в області за останнє десятиліття ХХ ст.

У роботі над дисертаційним дослідженням використано також низку інших досліджень із соціальної тематики. У дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук, Н. Ігнатоля проаналізувала соціальні умови розвитку неформальних практик підприємництва в гірських районах Закарпаття [253]. У кількох статтях О. Кичак проаналізовано соціальні та культурно-побутові наслідки трудової міграції мешканців Закарпатської області [157; 158]. Автор працює в рамках мікросоціологічної традиції, досліджуючи вплив економічного за своєю природою процесу на стосунки всередині сімей, якість життя сімей трудових мігрантів, рівень поширення суспільних патологій в них і т. д. Варто згадати і про внесок вже згаданої Н. Жулканич, яка в кількох статтях дослідила соціальні аспекти розвитку гірських територій і стан соціальної інфраструктури Закарпатської області [146; 147].

Таким чином, позитивно оцінюючи внесок істориків, соціологів, економістів у розробку окремих аспектів проблематики економічних процесів у Закарпатській області в 1991-1999 рр., вважаємо, що досі їх не було комплексно та всесторонньо досліджено в нерозривному зв'язку з політичними процесами, соціальною динамікою, демографічними тенденціями, ментальністю населення

тощо. Це, на нашу думку, і обумовлює актуальність та наукову новизну цього дисертаційного дослідження.

1.2. Джерельна база дослідження

З огляду на узагальнюючий та мультидисциплінарний характер дослідження, у процесі дослідження було проведено аналіз широкого кола джерельних матеріалів. Використані в рамках дослідження джерела вважаємо за доцільне класифікувати на: неопрілюднені архівні джерела (протоколи сесій Закарпатської обласної Ради народних депутатів, розпорядження представника Президента України в Закарпатській області, довідки, доповідні записки, офіційне листування обласних органів влади з Кабінетом Міністрів України, міністерствами, відомствами тощо), опубліковані документи органів центральної і місцевої влади (програмні та законодавчі документи, такі як Закони України, Укази Президента України, проекти законів, офіційні звернення), статистичні джерела (щорічні й тематичні статистичні збірники та інші джерела статистичних даних) та матеріали періодичної преси.

Вкрай важливим джерелом дослідження є неопрілюднені архівні документи і матеріали, зосереджені в Державному архіві Закарпатської області. Загалом, актуальні для цілей дослідження документи і матеріали зберігаються в трьох фондах цього архіву. Автором опрацьовано документи та матеріали з 38-ми справ цих фондів.

Документи і матеріали фонду №195 (опис 14, Справи постійного зберігання за 1988-1991 рр. (Протокольна частина) Виконавчого комітету Закарпатської обласної Ради народних депутатів), дозволяють прослідкувати перебіг дискусії щодо ключових проблем, зокрема проблем економічного розвитку Закарпатської області в складі незалежної України [29-31]. Особливо цікавим, з історичної точки зору, документом є «Довідка про прогноз економічного і соціального розвитку області на 1992 р.», прийнята рішенням

виконкому Ради 3 грудня 1991 р. [13]. В «Довідці» відзначаються серйозні проблеми в розвитку підприємництва, в роздержавленні, але водночас її тональність залишається оптимістичною, зокрема в ній робиться припущення про значне збільшення інвестицій за рахунок коштів підприємств уже в 1992 р. [13, арк. 24].

У справах фонду №195, опис 31 (Закарпатська обласна рада) зберігаються різноманітні документи Закарпатської обласної ради, в тому числі й ті, що присвячені проблемам економічного і соціального розвитку області.

Комплексне бачення економічної ситуації в області наведено в кількох документах. В прогнозі економічного розвитку області на 1993 р. аналізується розгортання кризових явищ в економіці області та пропонуються заходи із стабілізації економічної ситуації [22, арк. 88-95]. Дуже цінним архівним джерелом з цього фонду є документи до I-ої сесії обласної Ради 22-го скликання, що містять інформаційний матеріал до доповіді тодішнього голови обласної ради С. І. Устича «Про невідкладні заходи щодо стабілізації економічного становища в Закарпатській області» (29 листопада 1994 р.) [23]. У цьому об'ємному документі доповідач дав детальний аналіз соціально-економічного становища області станом на кінець 1994 р., яке охарактеризував як «в деяких виявах близьке до господарського колапсу» [23, арк. 9]. У документі наводяться причини глибокої економічної кризи в області, здійснюється спроба описати її прояви в різних сферах (промисловість, сільське господарство, зайнятість, інвестиції тощо) та намітити шляхи виходу з неї. Цей документ являє собою чи не першу в Закарпатській області спробу цілісного осмислення соціально-економічної кризи в її різноманітних проявах.

Цікаві та корисні для цілей дослідження матеріали містяться в листуванні Закарпатської обласної державної адміністрації з Кабінетом Міністрів, Адміністрацією Президента, Верховною Радою та іншими органами центральної влади з питань соціально-економічного розвитку області [16-18; 25; 26; 28; 30-38]. Зміст переважної більшості листування Закарпатської ОДА з

центральною владою – це інформування про плачевний стан окремих підприємств, організацій чи галузей та прохання про виділення продукції, сировини, коштів (в т.ч. кредитних) для підтримки нормального функціонування суспільства й економіки області. Ці документи є яскравим свідченням однієї з ключових проблем регіонального розвитку незалежної України – надмірної централізації в економічній сфері.

У фонді 2662, в справах опису 1, зберігається великий масив документів та матеріалів Представника Президента України в Закарпатській області за період 1992-1994 рр. Це, насамперед, розпорядження Представника Президента України, частина з яких стосується питань економічного і соціального розвитку області [1-12]. У документах цих справ відображені спроби обласної влади хоч в якийсь спосіб реагувати на наростання кризових явищ в соціально-економічній сфері, наведено інформацію про окремі підприємства та цікаві статистичні дані. З них також видно, що обласна влада слабо контролювала розвиток ситуації в області, а її спроби вирішувати ті чи інші проблеми відображають погане розуміння сутності процесів переходу до ринкової економіки і тяжіння до радянських методів командної економіки. Показовими в цьому сенсі є спроби вирішити проблему дефіциту окремих видів продукції шляхом регулювання цін, встановлення обмежень на продаж або вивезення продукції тощо.

Для вивчення проблем ринку праці Закарпатської області першої половини 1990-х рр. дуже цінним джерелом є річні програми зайнятості, розроблені відповідними підрозділами Закарпатської обласної державної адміністрації [5, арк.193-216; 9, арк. 30-44;15, арк. 128-154;]. У них аналізуються тенденції ринку праці, підкреслюється факт наростання кризових явищ на ринку праці, зумовлених поглибленням економічної кризи та її проявами, такими як: зупинка підприємств, криза неплатежів тощо. Ці документи крізь призму статистичних даних дозволяють простежити поглиблення негативних процесів у сфері зайнятості, таких як: вивільнення робочої сили з галузей економіки,

неповна зайнятість, безробіття, вимушена трудова міграція та інше. У них пропонуються і заходи для покращення ситуації (наприклад, стабілізація сфери прикладання праці, розвиток малих підприємств, організація оплачуваних громадських робіт, сприяння зайнятості сільського населення, створення робочих місць на територіях пріоритетного розвитку) [5, арк. 198-203], які, однак, фактично не здійснювалися на практиці, а відтак і не мали позитивного впливу на стан справ в сфері зайнятості.

У матеріалах з цих фондів, за кількома винятками, не міститься розгорнутого аналізу соціально-економічного розвитку області в досліджуваній період. Водночас, вони є віддзеркаленням щоденних проблем, з якими стикалася Закарпатська область, і надають цінний матеріал, який дозволяє краще зрозуміти перебіг соціально-економічних трансформацій в області, зрозуміти масштаб та глибину кризи, що охопила господарство та соціальну сферу області, проаналізувати спроби місцевих органів влади уповільнити розгортання кризових явищ та пом'якшити їхні наслідки для населення. Тому, матеріали місцевих органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, у тому числі ті, що зберігаються в Державному архіві Закарпатської області, є цінним джерелом інформації про перебіг соціально-економічної кризи в 1991-1999 рр., вивчення якої дозволило глибше та детальніше розкрити ключові ідеї дослідження й допомогло в досягненні його цілей.

Важливим джерелом дослідження є нормативні документи центральних органів державної влади, аналіз яких потрібний для того, щоб зрозуміти особливості економічних процесів на Закарпатті в 1991-1999 рр. у ширшому контексті соціально-економічних трансформацій пострадянської України.

Ця група джерел складається з Законів України, Указів Президента України та інших нормативно-правових актів, проектів законів, офіційних звернень та доповідей. Автором не ставилася мета проаналізувати всю нормативно-правову базу, що регулювала економічні відносини в Україні в

1991-1999 рр, а лише ті документи, що безпосередньо стосувалися економічних процесів у Закарпатській області в досліджуваний період. До найголовніших з них належать: Закони України «Про СЕЗ “Закарпаття”» [39], «Про загальні засади створення та функціонування спеціальних (вільних) економічних зон» [40], «Про спеціальний режим інвестиційної діяльності у Закарпатській області» [41], «Про статус гірських населених пунктів в Україні» [42], Укази Президента України «Про спеціальну економічну зону “Закарпаття”» та «Про заходи сприяння економічному і соціальному розвитку Закарпатської області» [43; 44], в яких визначалися загальні засади утворення спеціальних (вільних) економічних зон в Україні, заходи задля прискорення розвитку області, правові підстави функціонування в області особливих режимів господарської діяльності тощо. Ці нормативно-правові акти відображають еволюцію підходів до СЕЗ як інструменту економічної політики та, розглянуті в ширшому політико-економічному контексті, допомагають краще зрозуміти причини створення та невдачі СЕЗ як механізму стимулювання економічного розвитку.

Окрім цих матеріалів, до цієї групи джерел належать також різноманітні проекти законів та положення про надання Закарпатській області особливого економічного та адміністративного статусу (вільної, або ж спеціальної, економічної зони, автономії чи самоврядної території тощо), розроблені депутатами обласної ради, науковцями та громадськими діячами області. Ці джерела цікаві тим, що в них відображена боротьба конкуруючих політичних сил за втілення в життя власного бачення економічного майбутнього краю в перші роки після проголошення незалежності України: від найбільш радикального, в рамках якого заперечувалася легітимність входження Закарпаття до складу УРСР [49] до поміркованих проектів створення спеціальних економічних зон на території області як адміністративно-територіальної одиниці в складі України [45; 47; 48; 51; 53]. Окремий інтерес для розуміння раннього етапу аграрних перетворень становить доповідь О. Іваницького про здійснення земельної реформи в області [52].

Для аналізу динаміки економічних та соціальних процесів в Закарпатській області в 1991-1999 рр. незамінними є статистичні джерела, представлені, переважно, статистичними виданнями – щорічними статистичними збірниками, тематичними статистичними виданнями і таке інше. Необхідність використання цих джерел обумовлена потребою посилання на дані про різні аспекти господарчого та суспільного розвитку Закарпатської області в досліджуваній період (наприклад, динаміку виробництва чи чисельності населення) для ілюстрації певних закономірностей чи тенденцій в ньому, визначення динаміки, порівняння їх з показниками інших регіонів України або інших країн тощо.

Попри велику кількість доступної статистичної інформації, що або видана Головним управлінням статистики у Закарпатській області у вигляді щорічних статистичних збірників чи інших видань, або ж оприлюднена на офіційному веб-сайті Головного управління, узагальнення такої інформації залишається непростим завданням. В рамках дослідження, автор використовував річні статистичні збірники за окремі роки, в яких наводяться максимально повні статистичні дані про всі сфери життя регіону [58-60;66; 67]. Дуже цінний джерельний матеріал у зручній для опрацювання формі міститься в тематичних статистичних збірниках, присвячених розвитку окремих соціально-економічних явищ (ринкові перетворення, сільське господарство, прямі іноземні інвестиції, зовнішньоекономічна діяльність тощо) за певний період часу [55; 56; 64; 65]. Водночас, необхідно вказати на низку недоліків та вад цього типу джерел. По-перше, узагальнюючі статистичні видання або публікації охоплюють далеко не всі соціально-економічні явища, що значно ускладнює пошук і зведення статистичної інформації. По-друге, нерідко в різних виданнях існує неспівпадіння і розбіжності у висвітленні одних і тих самих явищ. По-третє, методологія обчислення деяких соціально-економічних явищ була недосконалою, що означає, що слід критично сприймати дані офіційної статистики. Характерним прикладом є дані офіційної статистики щодо безробіття: за непрямыми ознаками, в окремі періоди 1990-х рр. не мали роботи від чверті до половини працездатного населення (а в гірських районах і до

70%), що визнавали і керівники області [233, с. 7]. Водночас, за даними офіційної статистики, рівень безробіття не перевищував 4%. Ці показники неправдоподібні. На думку дослідників, реальний рівень безробіття в Україні в цей час був принаймні в кілька разів вищим [123, с. 118]. Така вражаюча неточність в оцінці рівня одного з найважливіших соціально-економічних показників, на жаль, змушує критично ставитися й до інших даних офіційної статистики. Інший приклад невідповідності офіційних даних – це неврахування в них доходів від неофіційної господарської діяльності. Аналізуючи ці дані, слід усвідомлювати, що офіційна статистика не враховувала надходжень від трудових мігрантів або від участі в тіньовій економіці, що призводило до відображення в статистичних звітах середнього рівня доходів, що був нижчим від фактичного значення [123, с. 123]. Також до офіційної статистики зовсім не потрапляли дані про дуже важливі соціально-економічні явища, що відбувалися в, так би мовити, «сірій зоні». Так, офіційна статистика не надає повних даних про масштаб трудової міграції мешканців області, що ускладнює наукове вивчення цього явища [181, с. 112]. Частково це було обумовлено низькою якістю ведення обліку міграції населення, особливо на низовому рівні. Так, в 1996 р. проведеною Закарпатським обласним управлінням статистики перевіркою було встановлено, що окремі сільські ради зовсім не надавали статталони на прибуття і вибуття громадян, або подавали їх зі значним запізненням [29, арк. 51]. До інших явищ, не охоплених статистикою належним чином, належать, наприклад, дані про масштаб тіньової економіки, об'єми транскордонної човникової торгівлі і контрабанди, про масштаб незаконних вирубок лісу, реальний рівень майнової диференціації тощо. Малий обсяг даних щодо цих явищ, безумовно, дуже важливих для розуміння економічних процесів на Закарпатті в 1991-1999 рр., вкрай ускладнює їхнє вивчення.

Попри це, статистичні джерела є незамінними для аналізу особливостей перебігу економічних трансформацій в області та його впливу на демографічні процеси, трудові міграційні процеси і соціальні зміни в досліджуваній період.

Як додаткове джерело до розкриття проблематики дисертації залучалися також матеріали обласної преси. У процесі написання роботи використано інформацію різного характеру (документальну, поточно-хронікальну тощо) з матеріалів 32-х номерів газет періоду 1991-2001 рр., насамперед із газети обласної ради та обласної державної адміністрації «Новини Закарпаття». Цікаві матеріали економічного характеру виходили на шпальтах провідного ділового видання області – газети «Діловий вісник», що видавалося обласною Торгово-промисловою палатою [72; 75; 78; 80; 91; 94]. Для цього виду джерел притаманні певні особливості, що спонукали нас дещо обережно використовувати їх. Так, найпопулярніша газета області «Новини Закарпаття» є виданням обласних органів влади, а отже переважно на його шпальтах можна знайти офіційні, часто недостатньо критичні оцінки економічних та, пов'язаних з ними, процесів. Також, оскільки імперативом в роботі періодичних видань, була і є оперативність подання інформації, то глибина чи повнота висвітлення тієї чи іншої проблеми відходить на другий план. Для цього типу джерел характерний також емоційний, суб'єктивний, полемічний характер висвітлення проблем, що змушує критично оцінювати наведені в них дані та аргументи. Водночас, це джерело дозволяє заповнити ті прогалини у висвітленні окремих проблем економічних процесів в Закарпатській області, що існують через обмеженість архівних документів та недостатньою увагою науковців області до непопулярних дослідницьких тем. Зі сторінок періодичних видань автором почерпнута інформація про активну дискусію навколо питання автономії (самоврядності) області, про початковий етап впровадження земельної реформи, розвиток окремих галузей промисловості, зовнішньоекономічні зв'язки та інвестиції, економічну злочинність в області в досліджуваний період тощо.

Отже, вважаємо, що використана в процесі роботи над дисертаційним дослідженням джерельна база є репрезентативною та різноманітною, вона досить різносторонньо і повно відображає проблематику економічних процесів. Основу групу джерел, опрацьованих в ході дослідження, склали архівні

матеріали, опубліковані документи, статистичні джерела і матеріали періодичної преси. Вивчення масиву цих джерел дозволило виконати поставлені завдання і досягнути мету цього дисертаційного дослідження, дало змогу ґрунтовно розкрити проблематику економічних процесів в Закарпатській області в 1991-1999 роках.

1.3. Методологічні засади дослідження

Економічна складова розвитку займає ключове місце в розвитку будь-яких суспільств, адже ефективність економіки, її поступальний розвиток, раціональне використання в ній людських, природних, виробничих та інших ресурсів є однією з найголовніших передумов політичної стабільності, високої соціальної динаміки, підвищення рівня життя окремих людей, розвитку науки і техніки, підвищення соціальних стандартів тощо. Не поділяючи принципів жорсткого економічного детермінізму марксизму, вважаємо, втім, що саме рівень розвитку економіки обумовлює як успішність держави, її позиції в міжнародних відносинах, так і максимально повну реалізацію потенціалу громадян, задоволення їх побутових, суспільних, культурних потреб.

Теоретико-методологічні засади дослідження зумовлені особливістю його предмета і поставлених завдань. Під час роботи над цим дисертаційним дослідженням автор послуговувався головними методологічними принципами, дотримання яких є необхідною умовою проведення якісного наукового дослідження. З огляду на специфіку мети дослідження і його завдань, в основу було покладено принцип історизму, що передбачає розгляд всіх процесів суспільного життя (економічних, політичних, суспільних і т. д.) в їх історичному контексті, відповідно до конкретних історичних умов, в їхньому взаємозв'язку і взаємообумовленості. Завдяки використанню цього принципу в роботі простежено розгортання економічних процесів в Закарпатській області в конкретному історичному контексті 1991-1999 років.

Принцип об'єктивності, який передбачає висвітлення різних точок зору на проблему, дозволив неупереджено проаналізувати джерельну базу, вивчити стан дослідження проблеми, що своєю чергою дозволило виконати поставлені завдання дослідження. Послідовне дотримання цього принципу означає також і необхідність для автора дистанціюватися від різноманітних економічних вчень, в рамках положень яких, оцінка досліджуваних в дисертації явищ може докорінно відрізнятись.

Принцип системності, що передбачає розгляд предмету пізнання як системи, яка функціонує за загальними закономірностями існування і еволюції системних об'єктів, дозволив розглянути економічні процеси в Закарпатській області як, з одного боку, еволюції системи економічних, політичних, суспільних елементів та взаємодій між ними, так, з іншого боку, як підсистему в складі систем вищих (національного і глобального) рівнів.

Дослідженням передбачалося глибоке вивчення економічних процесів в Закарпатській області в 1991-1999 роках, визначення їх головних визначальних рис, критичне осмислення наслідків соціально-економічних трансформацій для економіки та суспільства Закарпаття, створення цілісної та науково обґрунтованої картини соціально-економічного розвитку області в 1991-1999 роках. Для досягнення поставленої мети і вирішення завдань дослідження використовувався набір методів дослідження – як загальнонаукових, так і спеціально-історичних.

До загальнонаукових методів дослідження, що застосовувалися в роботі, належать методи аналізу і синтезу, системний метод, методи індукції та дедукції, метод узагальнення та абстрагування.

Метод аналізу полягає в уявному поділі досліджуваних явищ на окремі складові й визначення властивостей цих складових з метою виявлення специфічного, сутнісного в них. Метод синтезу передбачає уявне об'єднання в ціле, виявлених під час аналізу, складових з метою виявлення загального, що об'єднує їх. Використання цих методів дозволило виявити сутнісні особливості

економічних процесів на Закарпатті в 1991-1999 роках і сформувати їх повну картину.

У процесі дослідження було використано також методи індукції (сходження від окремого до загального) і дедукції (сходження від загального до окремого). Завдяки використанню цих методів, вдалося з одиничних, розрізнених фактів про стан господарства Закарпатської області, наведених в джерелах, сформувати загальне розуміння проблематики і, з іншого боку, в окремих фактах простежувати і виділяти прояви загальних тенденцій та закономірностей.

Системний метод, або метод системного аналізу, було використано для розгляду економічних процесів не як ізольованих явищ, а як складової складної системи взаємодій і взаємозв'язків, що визначена певними закономірностями і обумовлена структурними особливостями системи, між різноманітними елементами системи. Використання цього методу дозволило дослідити економічні процеси на Закарпатті як складову системи економічних, соціальних, політичних, правових та інших взаємодій між різноманітними складовими цієї системи (органи влади, підприємства, громадяни і т. д.), обмежених історично сформованими структурними рамками.

Завдяки використанню методів узагальнення та абстрагування, вдалося виокремити спільні ознаки та зрозуміти загальні властивості в досліджуваних процесах, подіях та явищах.

Серед спеціально-історичних методів в роботі над дослідженням були використані історико-порівняльний, історико-генетичний, проблемно-тематичний, метод критичного аналізу джерел та історіографії.

Використання історико-порівняльного методу дав змогу виявляти спільне і особливе в розгортанні економічних процесів у Закарпатській області в досліджуваний період шляхом співставлення динаміки їх ключових показників із аналогічними показниками інших областей України, України в цілому, зарубіжних країн.

Історико-генетичний метод базується на послідовному аналізі фактів та процесів генези та еволюції об'єктів, що досліджуються. Його було використано для виокремлення причинно-наслідкових зв'язків і виявлення певних закономірностей в історичних подіях і процесах. Завдяки цьому методу було встановлено причинно-наслідковий зв'язок між занепадом промислового потенціалу Закарпатської області в досліджуваний період і негативними явищами в інших галузях економіки та в соціальній сфері.

Застосування методу критичного аналізу джерел і літератури зумовлено великим обсягом, але водночас і неповнотою джерельної бази та історіографії, нерівномірністю розкриття в них різних аспектів досліджуваної проблематики, їх суперечливим характером і необхідністю критичної перевірки, співставлення і підтвердження фактів та даних, наведених в них.

Вважаємо, що завдяки поєднанню загальнонаукових і спеціально-історичних методів і опорі на методологічні принципи історизму, об'єктивності й системності, нам вдалося досягти поставленої мети дослідження, виконати визначені завдання та сформувані аргументовані висновки і узагальнення.

Таким чином, історіографічний аналіз проблематики дисертаційного дослідження дає підстави стверджувати про відсутність комплексних, різносторонніх досліджень економічних процесів в Закарпатській області в 1991-1999 роки, що розглядали би їх в тісному зв'язку з політичними і суспільними процесами. Попри наявність багатьох економічних досліджень, присвячених окремим проблемам економічного розвитку, та суспільно-політичних праць про досліджуваний період, економічні процеси в області в 1991-1999 роки залишаються недостатньо дослідженими. Наявний масив джерел, що складається з неоприлюднених архівних матеріалів, опублікованих документів центральної та місцевої влади, статистичних джерел та матеріалів періодичної преси, забезпечив для дослідження економічних процесів 1991-1999 років в Закарпатській області достатню емпіричну базу. Опора на методологічні принципи історизму, об'єктивності та системності, а також

використання набору загальнотеоретичних і спеціально-історичних методів дозволили досягти мети дослідження, виконати поставлені завдання і сформулювати аргументовані висновки.

РОЗДІЛ 2. ЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ В ЗАКАРПАТСЬКІЙ ОБЛАСТІ В 1990-ТІ РОКИ В ІСТОРИЧНОМУ І СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ КОНТЕКСТІ

2.1. Довгострокові історичні тенденції і економічні процеси Закарпатської області в 1990-ті роки

Проблематика соціально-економічного розвитку Закарпаття займає важливе місце в наукових пошуках закарпатських дослідників, насамперед, економістів. Однак їхнім дослідженням притаманний занадто вузький підхід до описуваної проблематики, в якому за межами уваги дослідників часто залишаються неекономічні фактори. Окрім того, дослідники практично завжди фокусують свою увагу лише на особливостях перебігу тих чи інших соціально-економічних процесів на регіональному рівні, а через такий підхід втрачаються такі важливі складові, як міжрегіональні та надрегіональні зв'язки, що є вирішальними при розгляді чинників довгострокового зростання [136, с. 186]. Такий вузький, як в географічному, так і в тематичному сенсі, підхід до досліджень виправданий, коли мова йде про суто локальні прояви економічних процесів, але він не здатен пояснити їхню генезу, природу та зв'язок з соціальним та політичним розвитком. На нашу думку, для кращого розуміння економічних процесів в Закарпатській області в 1991-1999 роках, слід брати до уваги довгострокові історичні детермінанти економічного розвитку краю, що сформували інституційну основу для сучасного соціально-економічного розвитку Закарпаття та визначають його особливості.

Це важливо і для того, щоб розвіяти певні помилкові уявлення та стереотипи щодо економічного розвитку Закарпаття в роки незалежності України, що широко побутують в свідомості його мешканців та нерідко озвучуються представниками влади, політичних сил, бізнесу, наукової чи культурної еліти краю. З одного боку, побутує думка, що Закарпаття могло б мати значно вищі, співставні з центрально- чи навіть західноєвропейськими,

показники соціально-економічного розвитку з огляду на свій природно-ресурсний потенціал, працелюбність населення, географічне розташування і т. д. Інколи такі погляди стають економічною складовою політичної програми автономізму чи навіть незалежності. Мовляв, якби не корумпована і недієздатна Україна, Закарпаття мало б значно вищий рівень соціально-економічного розвитку. Цікаво, що такий самий некритичний підхід забезпечив економічний оптимізм (швидко дискредитований) під час проголошення незалежності України. У рамках такого мислення про економічні процеси не беруться до уваги «залежність від пройденого шляху», інституційна система, а також вплив довготермінових тенденцій та структурних обмежень на подальший розвиток.

З іншого боку, широко поширеним є уявлення про те, що низький рівень соціально-економічного розвитку області жорстко детермінований впливом географічних факторів та природно-ресурсного потенціалу області. Начебто малоземелля та гірський характер місцевості прирікають область на бідність, низький рівень економічного розвитку, безробіття та інші економічні негаразди. З погляду історичної науки, такі погляди є нічим іншим, як проявом географічного детермінізму, багаторазово спростованого реальним історичним досвідом різних країн світу. Чому гірська Швейцарія – одна з найзаможніших країн світу, а для Закарпаття гірський рельєф є перешкодою для розвитку? Чому з 0,16 га ріллі на душу населення, Закарпаття страждає від малоземелля, а 0,06 га в Нідерландах дозволяють їм бути провідними експортерами продовольчих товарів? [69] Взагалі, прямого і безпосереднього зв'язку між ресурсною забезпеченістю та соціально-економічним розвитком немає, і, на нашу думку, значно важливішою за забезпеченість ресурсами є інституційна система суспільства – наявність в країні інститутів, які або сприяють економічному розвитку та широкому політичному представництву, або слугують гальмівним чинником для сталого економічного розвитку та концентрують владу в руках нечисленної еліти. Політичні та економічні системи, що постають на основі інститутів першого типу, Д. Аджемоглу та

Д. Робінсон називають інклюзивними, а Д. Норт та його колеги – режимами вільного доступу. Відповідно, системи на основі інститутів другого типу отримали назву екстрактивних, чи режимів закритого доступу [104, с. 35; 191, с. 22].

У цьому підрозділі дослідження викладено погляд на економічний розвиток Закарпаття на основі положень неінституційної теорії, згідно з якою стан та перебіг соціально-економічних процесів у кожен конкретний період часу є результатом довготривалого інституційного розвитку. У цьому розвитку можна виділити кілька ключових «розгалужень» (або «точок перелому» за словами Д. Аджемоглу та Д. Робінсона), на яких різні частини Європи обрали різний шлях розвитку інституцій, що в підсумку і обумовлює наявні глибокі відмінності в соціально-економічному розвитку окремих регіонів європейського континенту.

Перше з цих розгалужень й, мабуть, найголовніше, — це поділ на Західну та Східну Європу, який можна простежити вже у XIV-XV століттях, і який до XVIII ст. стає вже незаперечним з точки зору західних європейців фактом [78, с. 46]. Слід наголосити, що цей поділ частково накладається на етно-конфесійні кордони, але повністю з ними не збігається: католицька Польща та, значною мірою протестантська, Трансильванія були таким самими «Сходом», як і православні й мусульманські країни регіону. Причиною цього поділу Аджемоглу та Робінсон вважають пандемію бубонної чуми, «Чорну смерть», що в XIV ст. вразила майже всю Європу, але мала зовсім різні соціально-економічні наслідки для Заходу та Сходу Європи. На Заході, враженому епідемією сильніше, скорочення населення призвело до підвищення вартості робочої сили і, як наслідок, відносного посилення економічного статусу селян і робітників, в т. ч. до фактичного скасування кріпацтва. Натомість на Сході, що постраждав менше, відбувся протилежний процес, — зміцнення ролі землевласників та посилення залежності селян, повторне закріпачення, або ж «друге видання кріпацтва». Цю тенденцію посилили Великі географічні

відкриття: величезний притік срібла і золота до Європи з американських колоній призвів до «революції цін» і зробив виробництво зерна надзвичайно прибутковою справою. Для забезпечення виробництва збіжжя аристократія посилювала тиск на селянство, що закріпило за сходом континенту статус «житниці Європи» (спочатку переважно за Річчю Посполитою, потім за Російською імперією), тобто *de facto* – статус сировинного придатку більш динамічних економік Західної Європи та поглибила тенденцію до зміцнення в них екстрактивних політичних інститутів. У підсумку цього, на Сході не постали політичні інститути, які могли б уможливити промислову революцію, науково-технічний прогрес та стале економічне зростання. Регіон опинився на периферії глобальної економічної системи, що почала формуватися після Великих географічних відкриттів, і постання капіталістичної економіки, заснованої на глибокому поділі праці та постійному русі капіталу, також зачепило цей регіон пізно і слабо [104, с. 112-127].

Все вказане повною мірою стосується і Закарпаття. Тенденція до посилення екстрактивних інститутів була помітною в Угорському королівстві впродовж XIV ст., і остаточно закріпилася після придушення повстання Дєрдя Дожі [119, с. 436]. Територія Закарпаття до того ж практично завжди була периферійним (а також відмінним за етнічним та конфесійним складом населення) регіоном в складі державних утворень, до яких входило. Окрім того, віддаленість від основних економічних центрів, прикордонне розташування і статус «фронтиру», кордону між цивілізаціями, народами, конфесійними групами, складніші географічні умови та важкодоступність, відсутність великих покладів цінних ресурсів, які б стимулювали інвестиції і приваблювали б колоністів з більш розвинених країн (як, наприклад, родовища золота та міді, що забезпечили процвітання міст Словаччини в XIV-XV ст.) обумовлювали низький інтерес політичних центрів тих держав, до яких входило Закарпаття, до економічного розвитку краю.

Саме цей поділ на економічно динамічну та інклюзивну Західну Європу й економічно застійну, з домінуванням екстрактивних інститутів, Східну обумовлював і дотепер значною мірою обумовлює ті структурні особливості економіки Закарпаття, що виділяли його в гірший бік навіть на фоні відносно бідної Центрально-Східної Європи, а саме: вкрай низький рівень урбанізації і розвитку промисловості, зворотнім боком чого були праценадлишковість, а отже хронічне малоземелля, відсутність можливостей для докладання праці й, як природний наслідок, трудова міграція. Навіть у 1930-ті рр., в умовах демократичної Чехословаччини, що за рівнем розвитку наближалася до найбагатших країн світу і уряди якої впродовж майже 20 років активно інвестували в соціально-економічний розвиток краю, рівень урбанізації області складав лише 15,4%, а в сільському господарстві було зайнято 66,3% її населення [218, с. 117-118]. Бідність, неписьменність населення, слабкий розвиток промисловості давав підстави називати Закарпаття «Африкою в центрі Європи».

Поділ на Схід та Захід зберігається й сьогодні, навіть, стосовно тих країн Центральної і Східної Європи, які увійшли до складу ЄС та отримали величезні дотації на вирівнювання економічного розвитку. Погляд на карту регіонів ЄС за середнім душевим доходом ілюструє існування цього поділу значно краще за слова. Хоча країнам Центральної Європи і вдалося порівняно швидко інтегруватися в ЄС, але в процесі системної трансформації і в результаті економічної відкритості, практично всі з них втратили найбільш передові сектори промисловості (наприклад, автомобілебудування) та сфери послуг (банківська сфера), що перейшли до рук європейських і американських ТНК. Без розвиненого національного капіталу, який не може постати за умов економічної відкритості, навіть найбільш успішні країни регіону нашттовхуються на невидиму «стелю» в своєму розвитку. Цим неподоланим бар'єром, в який вперлися свого часу Словенія, пізніше Чехія і, до якого зараз наближається Польща, — це 60-65% від рівня ВВП на душу населення

Німеччини [270]. Існування цього бар'єру — це та ціна, яку регіон «платить» за неправильний інституційний вибір, зроблений кілька століть тому.

З описаної вище довгострокової історичної перспективи було б, отже, дещо помилково інтерпретувати відставання Східної Європи від Західної в економічному розвитку як наслідок панування соціалістичних режимів, нав'язаних їм СРСР за підсумками Другої світової війни. Можливо, відставання було б не таким значним, а деякі країни Центральної Європи, насамперед Чехія, могли б стати повноправним «Заходом» за рівнем соціально-економічного розвитку, але в цілому, розрив між Заходом та Сходом продовжив би існувати. З іншого боку, тривалість та глибина соціалістичних трансформацій були дуже різними в країнах Центральної Європи та на Закарпатті, як частині СРСР. Ця відмінність являє собою друге «розгалуження» в інституційному розвитку, на якій Закарпаття змушене було піти шляхом, що віддаляв його не тільки від Західної Європи, а й від Центральної.

Соціалістична планова економіка спочатку була здатна шляхом мобілізації всіх ресурсів забезпечити швидке економічне зростання навіть за умов домінування екстрактивних інститутів [104, с. 144-152]. Однак рівень екстрактивності політичних та економічних інститутів був суттєво вищим в СРСР, аніж в його соціалістичних сателітах. Якщо в СРСР ринкові елементи були повністю викоріненні з економічного життя, а політичне життя монополізоване комуністичною партією, то в країнах Центральної Європи, наприклад Угорщині чи Польщі, продовжували існувати певні форми ринкових відносин, приватна власність на землю і засоби виробництва, а також деякі прояви плюралізму в суспільній й політичній сферах завдяки існуванню автономних від держави інститутів, таких як церква чи профспілки. Тому, попри подібність суто економічних наслідків соціалістичних режимів для країн Центральної Європи та колишнього СРСР, до наступного етапу історичного розвитку вони підійшли з дуже різним інституційним досвідом.

Що стосується Закарпаття, то період його перебування в складі СРСР позначений спробами урядів модернізувати економіку області. Ці зусилля дали певні плоди: в області в 1940-1980-ті рр. було збудовано потужну промисловість, підвищився рівень урбанізації, утворилися науково-дослідні осередки, було відкрито університет, було створено загальну систему освіти та охорони здоров'я і т. д. Але навіть в роки СРСР, область залишалася однією з найменш розвинених серед інших областей УРСР за показниками освіти, рівня заробітних плат, урбанізації і т. д. Хоч офіційно в СРСР не існувало такого явища як безробіття, але проблему праценадлишковості області також не вдалося повністю подолати, тільки приховати: в другій половині 1980-х рр. щорічно до 250 тис. закарпатців виїжджали з області на сезонні роботи [221, с. 58]. Розпад СРСР показав з усієї наочністю, що практично всі його здобутки були дуже крихкими, адже соціально-економічний розвиток області в радянський час відбувався за вказівками зверху і нехтував історико-географічними особливостями краю. Тож, коли модернізаційний потенціал радянської соціально-економічної системи вичерпав себе, і виявилось, що потужна промисловість Закарпаття не вписується у вже національну українську економіку. Тоді відбувся її стрімкий колапс, що вкрай негативно позначився й на всіх суміжних і залежних сферах – від сільського господарства до професійно-технічної та вищої освіти. Економіка краю навдивовижу швидко повернулася до стану, відповідного розвитку її інститутів та звичного для неї впродовж багатьох століть, – з домінуванням секторів з низьким рівнем переробки, низькопродуктивної праці, праценадлишковістю та трудовою міграцією [198, с. 150]. Це обумовлює низькі, навіть на фоні України, показники заробітних плат, освіти, охорони здоров'я, рівня урбанізації, конкурентоспроможності й інших соціально-економічних показників [189, с. 374]. Радянській період позначився не лише на економіці. За словами В. Фенича, наслідки радянської Закарпаття «попри заснований в Ужгороді університет та ще кілька вагомих досягнень у сфері радянської модернізації краю, відомі всім: найвиразніші її рецидиви у вигляді візантійського та

феодалного менталітету, помноженого на суцільну клептоманію «політичної еліти», пожинаємо ще й нині після «Революції Гідності» [236, с. 148].

Третє розгалуження, що обумовлює нинішній стан соціально-економічного розвитку Закарпаття, – це подальше і дуже глибоке розходження у інституційному розвитку України, з одного боку, та країн Центральної Європи – з іншого, що намітилося після колапсу соціалістичного табору, розпаду СРСР та початку ринкових трансформацій в регіоні Центральної та Східної Європи.

Відповідно до теорії демократичних переходів, становлення державності, перш за все, пов'язане з вибором інституційного дизайну, під яким слід розуміти 1) вибір конституційної моделі взаємовідносин виконавчої і законодавчої влади (форми правління); 2) вибір форми державного устрою (структура місцевого самоврядування, взаємовідносини між центральною і регіональною владою); 3) вибір виборчої системи (способу формування представницьких органів влади) [193, с. 215]. На нашу думку, не менш важливим за формування цих зовнішніх інституційних атрибутів кожної держави було і утвердження більш глибокої інституційної основи новопосталої Української держави – тих принципів, що мали стати фундаментом для побудови стосунків між суспільством і державою та індивідом і державою. Вкрай важливою в цьому процесі є також мотивація еліт, адже, як припускає О. Норгаард, протягом швидкої і усебічної інституційної зміни, нові інституції, чи то політичні, чи то економічні, будуть створені для того, щоб слугувати інтересам тих, хто має доступ до участі у розробці нових правил гри [190, с. 240].

У перші роки перетворень видавалося, що країни регіону, маючи спільний досвід соціалістичної планової економіки, підуть у своєму розвитку в одному напрямку і більш-менш в одному темпі. Економіка України загалом вписувалась у загальну схеми розвитку перехідних економік, які виникали на місці централізованих, ієрархічних, позаринкових економічних відносин, базованих на запереченні приватної власності, тотальній регламентації і

контролі економічної діяльності з боку держави [154, с. 521]. Низка факторів були спільними для них. По-перше, від комуністичного періоду було успадковано розподіл ресурсів, що характеризувався серйозними спотвореннями на користь промисловості, надіндустріалізованістю і дуже слабким розвиток сфери послуг. По-друге, самі постсоціалістичні трансформації відбувалися в контексті набагато більш глобалізованої світової економіки. І по-третє, країнам Східної Європи з самого початку доводилося будувати інститути, необхідні для успішного функціонування ринкової економіки. У цій сфері Україна суттєво відстала від, наприклад, країн Балтії [156, с. 450]. Попри це, напередодні проголошення незалежності, Україна вважалася країною чи не з найкращими стартовими умовами для швидкого економічного зростання. Такий висновок містився, наприклад, у звіті Deutsche Bank [124, с. 245]. Однак суто формальне лідерство України за багатьма економічними показниками, яке і було взято за основу в розрахунках західних аналітиків, не відображало факту слабкості інклюзивних інститутів та катастрофічної неготовності українських політичних еліт і суспільства до здійснення інституційних реформ, у чому полягає докорінна відмінність від, наприклад, Польщі (яку часто порівнюють з Україною) [269].

Перед керівниками Української держави постало чимало проблем: виявилось, що проголошення незалежності й затвердження державної атрибутики та реалізація державності на практиці не одне й те саме, і що слід дати відповідь на питання, що виникли при становленні та утвердженні державності. Наприклад, якими будуть відносини України з країнами СНД і перш за все з Росією? Україна стане унітарною чи федеративною державою? Якою буде форма правління? Чи економіка буде розвиватись за законами ринку чи державного соціалізму? [193, с. 215]. Реалізація цих питань на практиці і становила основу суспільно-політичних та економічних процесів на теренах України.

На жаль, в Україні в перші роки незалежності домінувало помилкове і згубне протиставлення державотворення та ринкових реформ в економіці. Економічні реформи було відкладено під вигаданим приводом захисту населення від потрясінь, а пріоритетними стали завдання розбудови країни, українізація інститутів уряду, законів, структур і символів [125, с. 99]. На думку П. Кубічека, постнезалежний «фетиш держави» утвердив пріоритети за управлінням, миром і стабільністю, а конкуренцію і конфлікт, які були б неминучим наслідком швидких економічних реформ в душі «шокової терапії», було визнаними небезпечними для нестабільної поліетнічної держави [цит за 195, с. 179]. Перекіс у бік питань державотворення призвів і до занадто поспішного відкидання урядом певних цікавих ідей щодо регіонального розвитку Закарпаття, про які мова йтиме в наступному підрозділі. Звісно, ми не вважаємо, що слід було проігнорувати питання державотворення, але припускаємо, що швидкі економічні реформи можна було поєднати із розбудовою державності та більш активною і гнучкою регіональною політикою.

Отже, у перші кілька років після отримання незалежності — критичний час для успіху системної трансформації, в Україні не було здійснено жодних важливих економічних реформ. Президент Леонід Кравчук від самого початку незалежності не мав політичної волі проводити реформи, проводив політику компромісів у всіх економічних питаннях: приватизації, цінової політики тощо. Другий президент, Леонід Кучма, декларував широкомасштабні реформи, але значних результатів так і не досяг, перш за все, через стійку ліву опозицію в парламенті [220, с. 152-153]. Як зазначає О. Гаврилишин, реформи було відтерміновано, бо «швидко просуватися до економічних змін було не в інтересах пост-комуністичної еліти України. Як і всі колишні панівні класи у комуністичних країнах, вона прагнула втримати владу, щоб мати якнайбільше часу, щоб перетворитися на новопосталих капіталістів» [124, с. 252]. За перше десятиліття незалежності — строк, якого вистачило більшості країн Центральної Європи для проведення соціально-економічної трансформації, у

нашій країні «"свої" люди з глибоко вкоріненими приватними інтересами захопили як демократичні, так і економічні інституції, спричинивши одну з найглибших економічних рецесій на всьому посткомуністичному просторі» [124, с. 244]. Тож, якщо наприкінці соціалістичного періоду ВВП на душу населення України був приблизно такий самий, як в Росії та Польщі, то у 2000 р. цей показник в Польщі перевищував український у кілька разів.

Неправильно розставлені акценти на ранньому етапі переходу від соціалізму до ринкової економіки загнали країну в майже безвихідне «порочне коло» [246, р. 4; 113, с. 180]: економічна криза посилювала політичну нестабільність, яка, в свою чергу, робила майже неможливою консолідацію еліт навколо реальних реформ. Ця ситуація посилювала тенденцію до тінізації економіки, яка стала живильним середовищем для розквіту корупції, яка, в свою чергу, стала головним інструментом перерозподілу національного багатства [110, с. 63]. Це не сприяло появі конкуренції, приходу інвестицій та розбудові верховенства права.

Країнам Центральної Європи вдалося порівняно швидко стати частиною західного світу завдяки єдності своїх еліт та широкій підтримці євроатлантичної інтеграції в суспільствах, хоча, в процесі здійснення реформ, вони фактично позбулися національної промисловості та банківських систем. Україна ж, з точки зору Заходу, залишалася незрозумілим утворенням, схильним підпадати під політичний та економічний вплив Росії, що й обумовило насторожене і вичікувальне ставлення західних країн, міжнародних організацій та корпорацій до неї. Цьому, безумовно, сприяла й нерішуча та непослідовна політика українських президентів – як у впровадженні реформ всередині країни, так і у зовнішній політиці. У підсумку, Україна не отримала ніяких заохочень від ЄС та отримала лише мізерну частку тих інвестицій, які прийшли в постсоціалістичні країни. Увесь період незалежності вона залишається країною із занадто високими ризиками для міжнародного бізнесу та інвесторів, тому, приміром, станом на 2000 р. кумулятивний обсяг прямих

іноземних інвестицій на душу населення в Україні був у 5-6 разів меншим, аніж в країнах Балтії [124, с. 249].

Безперечно, значною мірою, різниця в інституційному розвитку України і країн Центральної Європи і Балтії обумовлена їхньою більшою географічною та культурною близькістю до Західної Європи та тим, що вони швидко отримали перспективи вступу до ЄС, що стало потужним стимулом до реформ [156, с. 530]. Це пояснення є, на нашу думку, дещо спрощеним. Адже, з одного боку, схвальне сприйняття в ЄС євроінтеграційних устремлінь країн Центральної Європи, і сама можливість з їхнього боку ставити питання про вступ до ЄС, в свою чергу були свідченням інституційної спроможності, та наслідком рішучості еліт цих країн проводити структурні реформи в дусі «копенгагенських критеріїв», чого в Україні, на жаль, не спостерігалось. З іншого ж боку, Україна, тупцюючи на місці в справі побудови інклюзивних інститутів, втратила шанс потрапити в другу хвилю розширення, куди увійшли Болгарія та Румунія, що культурно і географічно не є ближчими до ЄС, ніж Україна.

У результаті розбіжного інституційного розвитку після краху соціалістичної системи, Закарпаття в складі незалежної України та країни Центральної Європи сильно віддалилися за рівнем соціально-економічного розвитку. Якщо Центральна Європа, навіть після успішних соціально-економічних реформ та швидкого економічного зростання, все одно залишається для Західної Європи напівпериферією, позбавленою потужного національного капіталу та інноваційної промисловості, то Україна, за роки падіння ВВП (1991-1999 рр.), втратила третину своєї економіки, й досі не досягла навіть економічного рівня 1990 р. Вона поки що здатна виробляти літаки і космічну техніку, якісну продукцію машинобудування, але цей ресурс, створений ще в радянські часи, наближається до критичної межі, після перетину якої, Україна остаточно «зависне» десь між постіндустріальним та «третім» світом, перетворившись на економічну окраїну й об'єкт економічної

експлуатації ТНК [154, с. 523]. У такому випадку Закарпаття, з огляду на його незначну частку у ВВП країни, відносну технологічну відсталість, низький рівень інноваційності економіки та слабку включеність в національні та міжнародні виробничі ланцюжки, ризикує надовго залишитися бідною периферією.

Постання в Україні політичних та економічних інститутів екстрактивного типу, само по собі, мало вкрай негативні наслідки для її соціально-економічного розвитку. Але ці трансформації, у дуже прикрий для України спосіб, співпали в часі з геополітичними та гео економічними змінами, зумовленими завершенням «холодної війни». Найголовнішою з цих змін було поширення та поглиблення процесів глобалізації.

Важливість розгляду глобального фактору для вивчення економічних процесів на території Закарпаття обумовлена тим, що розвиток будь-якої території, на сьогодні, значною мірою визначається впливом зовнішніх чинників. Технологічні зрушення, глобалізаційні процеси призвели не лише до посилення міжнародних зв'язків, а й до загострення конкуренції, поляризації розвитку країн та регіонів, відмінностей щодо доступу до різних видів ресурсів, та можливостей їх використання [234, с. 346]. Місце держави (і її регіонів) у світовій ієрархії все більше залежить від досягнень у сфері високих технологій, якості інтелектуального потенціалу, спроможності до швидкого реагування на тенденції глобального ринку, а також від зусиль в напрямі сталого просторового розвитку та стратегічного планування. Тож, глобальні виклики та трансформації стосуються не лише національного, але й регіонального рівня.

Високий накал ідеологічного протистояння в роки холодної війни призвів до того, що перемога США та західного блоку у багатовимірному (геополітичному, економічному, дипломатичному, культурному, військовому, інформаційному і т. д.) протистоянні проти СРСР та його союзників була сприйнята як ознака правильності й безальтернативності тієї політекономічної ідеології, яку, на противагу комунізму, обстоювали в 1980-ті рр. США та їхні

союзники, – неолібералізму, або ж монетаризму. Поширеною є думка, що вже у 1980-ті рр. цей підхід до економічного зростання довів свою неспроможність, і тільки історична випадковість, а саме крах системи світового соціалізму, розпад СРСР і перехід переважної більшості соціалістичних держав на модель капіталістичного розвитку, вдихнула нове життя в глобальні амбіції цієї політекономічної доктрини, легітимізувала її [173, с. 96; 238, с. 9].

Саме тому, на хвилі ейфорії від закінчення «холодної війни», неоліберальні рецепти економічного розвитку стали, практично, аксіомою для новопосталих країн, в тому числі й України. Вустами таких впливових політологів і публіцистів, як Ф. Фукуяма чи Т. Фрідман, проголошувалося, що торжество лібералізму в економіці означатиме знищення штучних бар'єрів для розвитку капіталізму та тріумф «вільного ринку», завдяки якому «бідна країна може до своєї вигоди скористатися відкритістю міжнародної економічної системи і створити невимовне багатство» [238, с. 83], і що «в добу глобалізації процвітатимуть ті країни, які схильні дозволити капіталізові знищити неефективні компанії, щоб вивільнити гроші й спрямувати їх до ефективних компаній» [237, с. 67].

Однак існує і протилежна оцінка природи глобального неоліберального економічного порядку. На думку відомого норвезького економіста Е. Райнерта, перемога Заходу в «холодній війні» усунула для західного світу екзистенційну загрозу і, отже, зробила непотрібною політику стимулювання економічного розвитку, як запобіжника для поширення комунізму, завдяки якій протягом другої половини 1940-х – поч. 1950-х рр. вдалося підняти з руїн Західну Німеччину та інші країни Західної Європи (за планом Маршалла), Японію, посприяти появі «азійських тигрів» [215, с. 138]. На зміну прийшов агресивний глобалізм, підживлюваний ідеологією неолібералізму, що кристалізувалися у вигляді так званого «Вашингтонського консенсусу». З цієї точки зору країни колишнього соціалістичного табору розглядалися як трофей переможця, як нові неосвоєні ринки збуту, джерела сировини і дешевої праці для західних ТНК.

Згідно з цією оцінкою, саме тому, з самого початку ринкових трансформацій в Україні, реформи здійснювалися на підставі нав'язаних через західних консультантів, МВФ та інших кредиторів, хибних методологічних засад і неоліберальних (монетаристських) принципів (відомих як Вашингтонський консенсус), до яких належали: мінімізація державного регулювання, прискорена і всеохопна приватизація, лібералізація зовнішньої торгівлі та інвестиційного режиму, вільне ціноутворення, ставка на зовнішні позики, скорочення соціальних видатків тощо. Фактично, мова йшла про підготовку економіки постсоціалістичних країн до їхнього м'якого завоювання західними ТНК [127, с. 228-231; 247, с. 8].

У руслі цих рекомендацій, Україна лібералізувала зокрема і торгівлю. Один з архітекторів економічної політики України другої половини 1990-х рр., В. Пинзеник, з гіркотою описував своє враження від такого бездумного відкриття внутрішнього ринку для зарубіжної продукції: «Я не знаю випадків, коли б країна з дефіцитним платіжним балансом добровільно погоджувалася на режим вільної торгівлі, відкриваючи тим самим дорогу для “втечі” валюти за кордон» [204, с. 95]. Непоправної шкоди економіці завдало звільнення від ПДВ на імпорт. За словами В. Пинзеника, то був «навіть не режим вільної торгівлі, а режим найбільшого сприяння імпорту, що рівнозначне пригніченню, дискримінації, знищенню національного виробника» [204, с. 99].

Для стилю мислення консультантів та радників з МВФ та інших міжнародних фінансових організацій, було притаманне повне нехтування інституційного чинника побудови дієвої ринкової економіки. МВФ захоплювалося проблемами фінансової стабілізації, відсуваючи на задній план питання структурного реформування економіки. В Україні, як й в інших постсоціалістичних державах, ринкові реформатори на чолі із західними радниками прагнули дістатися капіталізму навпростець, створюючи ринкову економіку без її базових інституцій [225, с. 140]. Якщо вони і згадували інституційну інфраструктуру, то лише побіжно.

Таким чином, внаслідок третього інституційного розгалуження, в Україні утвердився екстрактивний режим, або ж режим обмеженого доступу, з притаманними для нього рентоздирництвом, побудовою патрон-клієнтських мереж, зрощуванням бізнесу та влади, монополізацією найбільш прибуткових галузей економіки тощо. Фактично, у перші роки незалежності, державна політика в галузі економіки (чи відсутність такої) значною мірою сприяла створенню оптимальних умов для закладання підвалин масштабної тіньової економіки та збагачення новоявлених «рантьє» [115, с. 128]. Ця «еліта», використовуючи соціальну демагогію, пасивність населення і наявні у суспільстві негативні стереотипи щодо приватної власності, успішно організувала «антракт» в економічних реформах, блокуючи або нівелюючи їх через парламент, і використовуючи як союзників ортодоксів з лівого табору [155, с. 165]. Така політична система не спромоглася, та й навряд чи мала бажання захистити вразливу перехідну економіку від тиску західних валютно-фінансових установ та ТНК, що призвело до втрати найбільш передових галузей промисловості та зниження технологічного рівня економіки в цілому. Подальший досвід України підтверджує припущення О. Мотиля про те, що «інституційна спадщина колоніалізму та тоталітарного комунізму, з одного боку, і структурні вади периферійного розташування у світовій капіталістичній і глобалізованій економічній системі, з іншого, можуть створювати значні перешкоди на шляху успішного творення держав, націй, демократій, ринків, громадянських суспільств і верховенства права» [188, с. 36].

Як дещо іронічно відзначає невтомний критик неолібералізму, лауреат Нобелівської премії з економіки Дж. Стігліц, «для більшості мешканців колишнього СРСР життя за капіталізму виявилось навіть гіршим, ніж про нього казали старі комуністичні вожді. Перспективи майбутнього похмурі. Середній клас зруйновано, створено систему “кумівського” й мафіозного капіталізму, а єдине досягнення – запровадження демократії з важливими свободами, включно зі свободою преси – виявляється в кращому разі недостатньо міцним» [225, с. 135-136].

Таким чином, виходячи з положень неінституціоналізму, соціально-економічне становище Закарпаття в 1991-1999 роках слід розглядати як результат довгострокової еволюції політичних та економічних інститутів та трьох ключових розгалужень в цій еволюції. Перше з них – це початок різноспрямованого інституційного розвитку в Західній та Східній Європі в XIV ст. Друге інституційне розгалуження було зумовлено встановленням у регіоні радянської влади. Третє розгалуження стало наслідком вже постсоціалістичної трансформації, коли українські політичні еліти, на відміну від еліт західних сусідів, не пішла шляхом швидких економічних реформ. Результатом стала безпрецедентна економічна криза та утвердження в країні екстрактивного режиму, що став гальмом для розвитку ринкової економіки, демократії та верховенства права. Не сприяло успіху постсоціалістичних трансформацій в Україні і міжнародне політичне та економічне середовище, в якому після завершення «холодної війни» почала домінувати неоліберальна парадигма економічного розвитку, некритичне слідування приписам якої завдало серйозної шкоди економіці України.

Таким чином, економічні процеси в Закарпатській області в 1991-1999 роках відбувалися не ізольовано, а в тісному взаємозв'язку із загальноукраїнськими та глобальними процесами. Їх найбільш загальні риси були зумовлені історичним досвідом Центральної та Східної Європи, зокрема України, результатом якого стало суттєве розходження траєкторій інституційного розвитку, спочатку Східної і Західної Європи, а потім й окремих країн Центрально-Східної Європи. Особливості інституційного розвитку України є загальним чинником, що визначає ключові риси економічних процесів в Закарпатській області в 1991-1999 роках.

2.2. Суспільно-політична ситуація та економічні процеси в Закарпатській області в 1990-ті роки

Економічні процеси в Закарпатській області 1991-1999 рр. слід розглядати в контексті, як глобальних гео економічних та геополітичних змін, котрі

призвели до посилення позицій прихильників неоліберальних (монетаристських) підходів до економічного зростання, так і загальноукраїнських процесів державотворення, що супроводжувалися появою на уламках радянської системи нової політичної та економічної еліти, та нової системи владних відносин.

Суспільно-політичний та економічний розвиток Закарпатської області, як і всієї України, у вказаний період можна умовно розділити на два основні етапи: 1991-1996 рр. та 1997-2000 рр. Перший період починається із проголошення незалежності України і включає в себе найгостріший період економічної кризи. Завершується він в 1996 р., коли відбулася певна стабілізація економічної ситуації, було запроваджено повноцінну національну валюту і прийнято Конституцію. У суспільно-політичному житті, цей період пов'язаний зі становленням нової регіональної політичної еліти, формуванням власної регіональної політики та боротьбою окремих угруповань всередині неї за впливовість на Закарпатті, а в економічному – характеризується стрімким скороченням виробництва у промисловості, сільському господарстві, закриттям підприємств, початком приватизації, масовим безробіттям і зниженням рівня життя. Другий період відзначений поступовим послабленням місцевих автономістських прагнень і переходом у формат загальноукраїнських процесів; тоді ж починається і період домінуючого впливу Соціал-демократичної партії України (об'єднаної) (СДПУ(о)) на політичні процеси в краї [164, с. 76-78]. З початком другого періоду, економіка області поступово адаптується до нових умов, економічна ситуація стабілізується, починається зростання в окремих галузях, що однак так і не компенсувало до кінця десятиліття наслідків глибокого падіння економіки в 1991-1996 рр.

Ключовим політичним питанням першого етапу була ідея автономії чи самоврядування області. Ще до проголошення незалежності України, в області почалися запеклі дебати щодо майбутнього статусу краю, в яких питання економічного розвитку краю займали не останнє місце, адже перед обласною та

місцевими органами влади об'єктивно постало питання щодо вироблення стратегії розвитку Закарпаття у нових умовах господарювання. З самого початку цих дискусій вони були тісно переплетені з проблемами розподілу повноважень між центром та регіонами, питаннями ідентичності та історичної пам'яті, а також й з перспективами геополітичних змін в Центрально-Східній Європі.

Ідея автономії була однією з провідних політичних візій майбутнього Закарпаття на початку 1990-х рр. Її радикальна версія, як от відображена на прийнятій на засіданні Товариства карпатських русинів 29 вересня 1990 р. «Декларації про повернення Закарпатській області статусу автономної республіки», заперечувала правильність і законність законодавчих актів Верховних Рад СРСР і УРСР 1945–1946 рр. про возз'єднання Закарпатської України з УРСР, а єдино законними і чинними визнавала рішення про утворення 8 жовтня 1938 р. автономної Підкарпатської Русі у складі Чехословаччини [192, с. 430].

Економічним виміром автономістського проекту була ідея надання Закарпаттю в певній формі статусу спеціальної (вільної) економічної зони (СЕЗ/ВЕЗ). Вперше ця ідея знайшла своє розгорнуте відображення в розробленому обласною Радою народних депутатів проекті положення «Про зону спільного підприємництва “Закарпаття”», опублікованому в газеті «Закарпатська правда» від 30 листопада 1990 р. Положення передбачало функціонування зони в режимі митної та спеціалізованої зони з подальшим переростанням у вільну економічну зону [51, с. 1]. Безперечно, створення зони зі спеціальним режимом економічної діяльності на території області могло б стати потужним поштовхом для її розвитку. Але автори проекту, очевидно, надмірно розширили функції та цілі зони. Так, Закон України «Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон» (він хоч і був прийнятий у 1993 р., але враховував усталену світову практику діяльності таких зон) визначав метою створення СЕЗ/ВЕЗ «залучення

іноземних інвестицій та сприяння їм, активізація спільно з іноземними інвесторами підприємницької діяльності для нарощування експорту товарів і послуг, поставок на внутрішній ринок високоякісної продукції та послуг, залучення і впровадження нових технологій, ринкових методів господарювання, розвитку інфраструктури ринку, поліпшення використання природних і трудових ресурсів, прискорення соціально-економічного розвитку України» [40]. А от вказаний проект, хоч і наголошував спеціально, що «політичних цілей створення зони не переслідує», явно виводив її цілі за межі суто економічної діяльності. Так, ним передбачалося, що цілями створення зони є «більш ефективне регулювання міграційних процесів» та «вирішення важливих гуманітарних проблем, зокрема, повніше задоволення проблем національних меншостей (угорської, румунської, словацької, німецької)» [51, с. 1]. Пропонувалося розмежувати на території області союзню, республіканську та комунальну власність, та створити комісію з питань компенсації втрат, пов'язаних з експлуатацією союзню інфраструктури, екологічно шкідливих об'єктів, дислокацією військових частин на території області. У проекті також зазначалося, що виключне право володіння, користування та розпорядження землею і її надрами, водою і т. д. належить населенню, що проживає на території зони, і від його імені здійснюється обласною Радою народних депутатів, а найвищим органом влади (не управління, а саме «влади») у зоні є Закарпатська обласна Рада народних депутатів. Проект містив й низку відверто абсурдних положень. Так, у ньому передбачалося запровадження митного кордону та митних зборів з громадян за право в'їзду і тимчасового перебування на території області [51, с. 2]. Такі функції не притаманні для спеціальних (вільних) економічних зон, а їх виконання потребувало би надання місцевим органам влади суттєвих додаткових повноважень (що, схоже, й було головною метою авторів проекту).

З пропозицією про створення в адміністративно-територіальних межах області зони вільного підприємництва, відповідно до описаного вище проекту, Закарпатська обласна Рада народних депутатів звернулася до Верховної Ради і

Кабінету міністрів України. Автори пропозиції виходили з унікального економіко-географічного положення Закарпаття в Європі. За їхнім задумом, область мала би стати локомотивом інтеграції України в світові економічні структури та поширенню в ній передового зарубіжного досвіду. [50].

З проголошенням незалежності України, дискусії навколо питання про майбутній статус Закарпаття в складі незалежної України розгорнулися з новою силою; в них чільне місце займало питання про економічний статус області. Так, у вересні 1991 р. питання про автономний статус краю мало бути винесене на розгляд VII позачергової сесії обласної ради народних депутатів, яка з перервами тривала до 31 жовтня. Проти автономії Закарпаття виступили націонал-демократичні сили краю, які влаштували пікетування обласної ради з вимогами її розпуску. Під тиском пікетувальників, питання про автономію 28 вересня 1991 р. було розглянуто під кутом «статусу Закарпаття в незалежній Україні» [192, с. 431]. У своїй заяві-зверненні від 29 жовтня 1991 р. представники закарпатської освіти, науки та культури виклали три засади статусу Закарпаття в складі України. По-перше, Закарпаття – складова частина суверенної України, частина її єдиного економічного простору. По-друге, Закарпаття – батьківщина значної кількості угорців, румунів, німців і т. д., яким слід створити оптимальні умови для реального самоврядування. По-третє, надання Закарпаттю статусу зони вільного підприємництва повинно закріплюватися утвердженням реального самоврядування. Автори цього звернення, одним з ключових завдань, за умов наростання політичної конфронтації, вважали самовизначення народногосподарського комплексу краю в економічному та соціальному житті, зокрема негайне надання області статусу зони вільного підприємництва [46].

31 жовтня скликається нове засідання обласної ради, на якому за відсутності пікетувальників ухвалюється рішення про проведення разом з президентськими виборами референдуму про автономний статус Закарпаття. Питання референдуму спричинило бурхливі дискусії, в тому числі й в обласній

пресі [73; 74; 90; 92; 93; 99]. Фактично, напередодні перших президентських виборів та референдуму про незалежність, політичні сили Закарпаття були розділені на два протилежні табори, і одним з маркерів цього поділу було ставлення до питання про надання області самоврядного статусу і створення в ній спеціальної (вільної) економічної зони. Перший табір об'єднував сім національнокультурних товариств краю та ті сили, які її підтримували. Вони виступали за надання Закарпаттю спеціального самоврядного статусу, в межах якого національні меншини краю зможуть утворити адміністративно-територіальні автономії. Протилежний табір представляли націонал-демократичні сили краю, які об'єднались навколо Народного Руху України та інших організацій, і утворили в березні 1992 р. Українську народну раду Закарпаття [192, с. 431; 205, с. 49-50].

1 грудня 1991 р. 78% закарпатців дали позитивну відповідь на запитання обласного референдуму «Чи бажаєте Ви, щоб Закарпаття отримало із закріпленням у Конституції України статус спеціальної самоврядної території як суб'єкта у складі незалежної України і не входило у будь-які інші адміністративні утворення?». Враховуючи результати волевиявлення, виконком Закарпатської обласної ради народних депутатів прийняв рішення створити робочу комісію з підготовки Проекту Закону України «Про статус самоврядної адміністративної території Закарпаття» [13, арк. 32]. У розробленому цією комісією проекті Закону «Про спеціальну самоврядну адміністративну територію Закарпаття» (С. Устич, який очолював цю робочу комісію, згадує, що назву для законопроекту запропонував Президент Л. Кравчук [232, с. 28]) одним з принципів спеціального адміністративного самоврядування було визначено «господарсько-економічну самостійність та право вибору форм її реалізації», тобто надання області широких прав в економічній сфері (встановлення розмірів податків та порядку їх стягнення, визначення платежів за користування природними ресурсами, встановлення системи квот та ліцензій і т. д.) [48, с. 4]. Паралельно, обласна Рада затвердила Прогноз соціально-економічного розвитку області на 1992 р. з врахуванням результатів

референдуму [13; 102]. 6 березня 1992 р. Закарпатська обласна рада вирішила просити Верховну Раду України прийняти цей закон та визнати русинську національність. Паралельно розроблялися й альтернативні, більш радикальні, проекти реалізації рішення референдуму [47; 49; 53]. Хоч рішення обласної влади не викликали позитивного ставлення в Києві, але вони, імовірно, прискорили розгляд питання про спеціальні економічні зони.

На початку 1990-х рр. спеціальні (вільні) економічні зони в Україні справедливо вважали інструментом для вирішення багатьох економічних проблем. Уряд, дослідивши світовий досвід, розраховував, що вони допоможуть залучити іноземні інвестиції, стимулювати розвиток окремих територій та експорт товарів й послуг, залучать нові технології та прискорять соціально-економічний розвиток всієї України. З метою впровадження цього досвіду в Україні, в жовтні 1992 р. Верховна Рада прийняла закон «Про загальні підстави створення та функціонування спеціальних (вільних) економічних зон», яким створювалися підстави для спеціальних (вільних) економічних зон, як «частин території України, на яких встановлюється та діє спеціальний правовий режим економічної діяльності». Для цього, на території СЕЗ національні та іноземні юридичні та фізичні особи отримали право на «пільгові митні, валютно-фінансові, податкові та інші умови економічної діяльності» [40].

Після прийняття цього закону, зусилля зі створення на території Закарпатської області вільної економічної зони активізувалися. Так, у квітні 1993 р. Закарпатська обласна рада народних депутатів, разом з ОДА, внесли, підготовлений робочою групою, пакет документів щодо створення спеціальної (вільної) економічної зони в Закарпатській області «Європа-Центр» до Кабміну [45]. Автори вважали створення такої зони ефективним шляхом виходу з кризи, який максимально враховував специфіку області та її реальний економічний потенціал. Хоч автори стверджували, що проект повністю відповідав тим розробкам, які здійснювалися в області протягом попередніх років (мова йде про «Положення про зону вільного підприємництва «Закарпаття» і про проект

закону «Про спеціальну самоврядну адміністративну територію Закарпаття»), він був розроблений відповідно до закону і позбавлений найбільш контроверсійних норм, а отже, вже значно меншою мірою викликав заперечення з боку націонал-демократичних сил (хоч і наразився з їхнього боку на критику за нібито пропагування «сепаратизму, відрубності та засилля партократів») [100]. Втім, цей проект, як і попередні, не був реалізований.

Паралельно, обласна влада активно намагалася переконати Верховну Раду і Уряд в необхідності закріплення на законодавчому рівні особливого статусу гірських та сільських районів області, як територій з недостатньо розвиненою сферою докладання праці. У підсумку, Урядом було погоджено Положення про статус територій пріоритетного розвитку [18, арк. 96-98], що послужило прообразом прийнятого в 1995 р. Закону «Про статус гірських населених пунктів» [42].

Загалом, протягом кінця 1989-2000 рр. в області була розроблена ціла низка планових та непланових документів стратегічного спрямування, більшість з яких містили ідею створення на території області спеціальної економічної зони. До перших належали: Концепція соціально-економічного розвитку Закарпаття (1989 р.); Проект програми соціально-економічного розвитку Закарпатської області на 1999-2010 роки («Закарпаття 2010») (1999 р.); Програма «Закарпаття 2004» (2000–2001 рр.). До других – проекти вже згаданих: зони вільного підприємництва «Закарпаття» (1989-1991 рр.), спеціальної самоврядної адміністративної території Закарпаття (1991-1992 рр.), спеціальної (вільної) економічної зони «Європа-центр» (1993-1994 рр.), а також спеціальної економічної зони «Закарпаття» (1996-1999 рр.) і спеціального режиму інвестиційної діяльності в Закарпатській області (1998 р.) (детальніше про деякі з цих ініціатив див. в [130, с. 11-14]). Крім того, у 1994-1995 рр. було напрацьовано пакет проектних нормативних документів про розвиток області, частина з яких лягли в основу Указу Президента України «Про заходи сприяння економічному і соціальному розвитку Закарпатської області» (липень 1995 р.)

[43]. Це був перший в Україні нормативний державний документ на підтримку регіонального розвитку в окремо взятій області. Однак попри великий суспільний запит на стратегічний план розвитку регіону та велику кількість розроблених програмових документів, повноцінної регіональної стратегії розвитку області не було розроблено аж до 2006 р., що було обумовлено причинами об'єктивного та суб'єктивного характеру, такими як недостатня нормативно-законодавча база стратегічного планування і управління, брак відповідного досвіду, низький рівень підготовленості публічних управлінців, низький рівень взаємодії між зацікавленими сторонами тощо.

Прихильники проектів створення СЕЗ/ВЕЗ вважали, що завдяки особливому режиму господарської діяльності, область зможе покращити свій добробут, повернути контроль над природними ресурсами, транзитним потенціалом, надрами місцевому населенню, пом'якшити болючі наслідки ринкових трансформацій. Водночас, для прихильників автономії це питання набувало ще й політичного виміру: вони відкидали, як нібито пропагандистську і нав'язану з Києва, тезу про несамоодатність краю і вважали, що Закарпаття може бути самоодатним або навіть донорським регіоном за умови надання йому максимального економічного і адміністративно-територіального суверенітету (автономії, чи самоуправління) [219, с. 9-11]. Відповідно, небажання уряду давати «зелене світло» цим проектам сприймалося ними як свідомо політика, спрямована на покарання закарпатців за прагнення до автономії, висловлене на референдумі 1991 р. [219, с. 43].

Описані ініціативи, в яких поняття «спеціальна (вільна) економічна зона» інколи трактувалося занадто широко, із занепокоєнням та пересторогою (як правило, перебільшеними) сприймалися представниками націонал-демократичних сил України, і це, до певної міри, зрозуміло: країна щойно здобула незалежність, у ній в складних умовах йшов процес державного будівництва, гостро стояла проблема сепаратизму в Криму, тож будь-які натяки на особливий статус чи автономію сприймалися болісно, як прояви

сепаратизму, тим більше, що вони підігрівалися й з-за меж України. В їхній оцінці, питання автономії (зокрема й економічної) слугувало лише ширмою для інтересів обласних еліт та ревізіоністських сил сусідніх країн [258]. В. Піпаш так формулює поширений на поч. 1990-х рр. погляд на ідею автономії: «Перелякавшись демократичних тенденцій у столиці, прагнучи не допустити їх поширення на Закарпаття, комуністична влада області побачила свій порятунок у тому, аби воно отримало статус автономії, тобто стало комуністично-номенклатурним “заповідником”, незалежним від процесів, які відбувалися по всій Україні» [206, с. 20]. Подібну оцінку дає і С. Адамович: «Скориставшись політичною невизначеністю в центрі та історичною особливістю Закарпаття, місцева номенклатура, прагнучи розширити свої права і повноваження, пропонує різні проекти щодо майбутнього Закарпаття в суверенній Україні – автономії, самоврядної території, вільної економічної зони тощо» [103, с. 11-13]. Як зазначає В. Піпаш, діяльність автономістів (дослідник безпідставно вживає термін «сепаратисти») базувалася на трьох «китах». Перший: корінні закарпатські українці не є частиною українського народу, а окремим східнослов'янським народом — русинами. Перший «кит» породжував другого: позаяк закарпатці — це окремий народ, то існує необхідність «відновлення» автономії краю (лунали заклики і про «вихід» зі складу України). Третій «кит»: у Закарпатті має бути створена «зона вільного підприємництва», або «вільна економічна зона» [205, с. 50; 206, с. 24]. В. Піпаш наголосив на тому факті, що пропозиції створення в області зони зі спеціальним режимом економічної діяльності, часто розглядалися їх ініціаторами в контексті розширення повноважень області та набуття нею вищого рівня самоврядування. Слід однак відзначити, що наростання кризових явищ в економіці, розрив господарських зв'язків між регіонами та, притаманний як СРСР, так і незалежній Україні, бюджетний централізм об'єктивно створювали поживне середовище для регіонального сепаратизму [204, с. 108]. Тим не менше, на нашу думку, таврування В. Піпашем самої ідеї створення СЕЗ/ВЕЗ, як ширми для сепаратизму, є необґрунтованим і тенденційним. По-перше, СЕЗ/ВЕЗ й справді

є перевіреним досвідом і ефективним інструментом економічної політики. І по-друге, В. Піпаш безпідставно ставить знак рівності між такими різними за своїм значенням поняттями, як «автономія», «самоврядування» і «ВЕЗ». Адже, насправді, прихильники ідеї створення в області СЕЗ/ВЕЗ, як правило, не переслідували жодних політичних цілей, і не виступали з автономістських позицій.

Перший період політичного та економічного розвитку Закарпаття в 1990-ті роки також був ознаменований першим досвідом парламентських виборів. Перебіг виборчої кампанії 1994 р. в області мало чим відрізнявся від виборів по Україні в цілому. Для них був характерний сильний вплив адміністративного ресурсу (7 з 9-ти обраних від області депутатів були представниками владних структур різного рівня), а також нерозвиненість партійної структури (серед кандидатів лише 35 осіб були членами партій) [192, с. 433].

Кінцем першого періоду можна вважати певну стабілізацію економіки (символічним проявом якої було введення в обіг повноцінної національної валюти – гривні), а у політичній площині – прийняття Конституції 28 червня 1996 р., яке поклало край правовій та політичній невизначеності, зокрема, в питаннях адміністративно-територіального поділу і повноважень місцевої влади. Прийняття Конституції, безумовно, сприяло утвердженню державності й, відповідно, призвело до послаблення руху «політичного русинства», у чому окремі автори бачать причини того, що в сер. 1990-х рр. пристрасті навколо питання спеціальних (вільних) економічних зон трохи втамувалися [206, с. 32].

Другий період політичного та економічного розвитку Закарпаття починається після прийняття Конституції України та триває до кінця досліджуваного періоду (фактично, навіть довше – до 2002 р.). Для нього характерні посилення процесу злиття бізнесу та влади, проникнення до області та, згодом, практично монополізація влади в ній Соціал-демократичною партією України (об'єднаною) (СДПУ(о)).

На початку 1997 р. головою Закарпатської ОДА було призначено Сергія Устича, який відповідно до Конституції, склав із себе повноваження народного депутата від 71-го виборчого округу. На своє місце він запропонував відомого юриста, успішного бізнесмена та одного з лідерів СДПУ(о) Віктора Медведчука. Використовуючи агресивні методи ведення виборчої кампанії, та користуючись підтримкою з боку найвищого керівництва області, В. Медведчук здобув рекордну перемогу: за нього віддали свої голоси 94,16% виборців. За рік С. Устич став заступником голови СДПУ(о). В. Медведчук стверджував, що вийшов із керівництва всіх бізнесових структур ще в 1997 р. після перемоги на виборах [264], але *de facto* його перемога означала утворення взаємовигідного союзу між обласною елітою та київськими політиками і бізнесменами (В. Медведчук, Г. Суркіс): перші отримали підтримку з центру, а другі - плацдарм для реалізації своїх політичних та економічних інтересів в області [193, с. 218]. Закарпатська область, в силу своєї малої значущості в українській економіці та відсутності в ній крупних експортних підприємств, на той час не могла самостійно породити олігархічну групу загальнонаціонального масштабу (на відміну від індустріальних, Донецької та Дніпропетровської областей). Тому, своєю електоральною, економічною та політичною базою зробила київська фінансово-промислова група, відома як «київська сімка», до якої входили В. Медведчук, В. Згурський, Г. Суркіс, І. Суркіс, Б. Губський, Ю. Карпенко та Ю. Лях.

Чергові парламентські вибори 1998 р. відбувалися за змішаною системою. Пропорційна система із закритими списками, за якою обиралася половина депутатів, була вигідна, з одного боку, ідеологічним партіям, а з іншого – партіям, що обслуговували інтереси фінансово-промислових груп. На цей період ФПГ набрали силу і почали активно йти до політики, щоб брати безпосередню участь у розподілі бюджетних потоків, пільг, визначенні тарифів тощо. Політика в Україні дедалі виразніше ставала найбільш прибутковою формою бізнесу.

На цих виборах яскраво проявилася важливість Закарпаття як електоральної бази для СДПУ(о): спираючись значною мірою на адмінресурс, партія отримала в області 31,7% голосів, що і дозволило подолати їй 4%-й бар'єр для потрапляння до Верховної Ради. Окрім того, представники партії здобули перемогу в 3-х з 5-ти одномандатних округів області. Після своєї перемоги на виборах в області, СДПУ(о) оголосила, що бере на себе відповідальність за економічний та соціальний розвиток регіону: почалася розбудова партійної мережі в області та активне (інколи на межі з примусовим) залучення до членства в партії відомих бізнесменів, громадських діячів, педагогів тощо. Вже до кінця десятиліття, позиції партії були настільки міцними, що критично налаштовані до неї автори почали говорити про «силове входження в життя краю ідеології СДПУ(о), що фактично монополізувала владу» [219, с. 8]. Встановлення сильного контролю СДПУ(о) над політичним життям області означало, по суті, завершення процесу зрощення бізнесу і політики, який відбувався в Україні, як на загальнонаціональному, так і на регіональному рівнях. З точки зору концепції суспільного розвитку, розробленої Д. Нормом, Дж. Воллісом і Б. Вайнгестом, Україна 1990-х рр. – це, безумовно, природна держава, в якій протягом перших років незалежності відбувалося становлення панівної коаліції еліт [191, с. 51]. СДПУ(о) була однією з цих елітних груп, що за тодішньої владної конфігурації змогла отримати Закарпаття в користування як свій політичний і економічний ресурс.

Таке посилення позицій СДПУ(о) вочевидь викликало певне занепокоєння в Києві, тому, на противагу впливу цієї партії, навесні 1999 р. Головою Закарпатської ОДА було призначено В. Балогу, який вдало використав у своїх інтересах заходи з ліквідації наслідків катастрофічної повені 1998 р. Це призначення було зроблено також з прицілом на досягнення потрібного результату на референдумі, та на забезпечення перемоги Л. Кучми на президентських виборах, другий тур яких відбувався 14 листопада 1999 р. і приніс переконливу перемогу чинному на той час главі держави. Перебуваючи спочатку в складі політичного пулу СДПУ(о), згодом В. Балоба почав дедалі

сильніше дистанціюватися від цієї партії, консолідуючи політичні, економічні та медійні ресурси навколо власної групи впливу.

Катастрофічна повінь листопада 1998 р. певною мірою призвела до довгоочікуваного створення СЕЗ в області. Враховуючи, що попередньо розроблені проекти, які стосувалися всієї території області, не були підтримані, обласна рада та ОДА опрацювали новий стратегічний документ про створення СЕЗ «Закарпаття» на окремо взятій і досить невеликій території: необхідність такого кроку обґрунтовувалася потребою покращення складної економічної та техногенної ситуації, що склалася в області після катастрофічного за своїми масштабами паводку [130, с. 14]. Це, імовірно, і обумовило швидку реакцію на цю ініціативу в Києві: у грудні 1998 р. Указом Президента України була створена СЕЗ «Закарпаття» [44], а в 1999 р. це рішення підтримала й Верховна Рада України, прийнявши спочатку Закон «Про спеціальний режим інвестиційної діяльності у Закарпатській області», а згодом, у 2001 р., і Закон «Про спеціальну економічну зону “Закарпаття”». [41; 39]. Передбачалося, що створення такої зони могло б покращити економічну ситуацію в області, адже через об’єктивні і суб’єктивні причини, динаміка і темпи розвитку економіки Закарпаття тривалий час суттєво відставали від середньоукраїнських показників, а в перші роки незалежності України соціальна економічна ситуація в Закарпатській області була набагато складнішою, ніж в цілому по країні. За ключовими економічними показниками, область займала наприкінці 1990-х років ХХ століття 26-те місце з 27 регіонів України [249, с. 11]. Окрім того, прийняття цих законів ознаменувало собою вироблення певного компромісу між центром і Закарпатською областю: в обмін на фактичну відмову від статусу самоврядної території, область отримала умови для залучення інвестицій та економічного зростання

Прийняття трьох законів («Про спеціальну економічну зону Закарпаття» та «Про спеціальний режим інвестиційної діяльності у Закарпатській області», а також прийнятого ще в 1995 р. Закону «Про статус гірських населених

пунктів») створило нормативно-правову базу для вирішення гострих проблем області. Це унікальний випадок: Закарпаття стало єдиною областю, для якої було розроблено три спеціальних закони. З одного боку, це свідчило про особливо важку економічну ситуацію в області. Але з іншого, вказувало на активні зусилля керівництва області, спрямовані на створення законодавчого забезпечення для боротьби з економічною кризою в області. Так, на думку автора дисертаційного дослідження, ключову позитивну роль в прийнятті рішення про створення в області СЕЗ відіграв С. Устич, який ще з 1990 р. очолював відповідну робочу групу в обласній раді [200, с. 12].

Утворення зони зі спеціальним режимом економічної діяльності не викликало бурхливих суперечок в області, оскільки новостворена СЕЗ за своїм масштабом та глибиною не йшла ні в яке порівняння із проектами вільних зон початку 1990-х рр., адже вона охоплювала території Ужгородського та Мукачівського районів області, загальною площею лише 737,9 га, і створювалася для виключно економічної діяльності. Отже, вона в жодний спосіб не могла становити загрозу суверенітету України, що було принциповим побоюванням національно-демократичних сил стосовно проектів початку 1990-х рр. У такому вигляді, вона, згодом, вже в першій половині 2000-х рр., стала успішним прикладом реалізації цього інструменту, вигідно вирізняючись за всіма основними показниками на фоні інших СЕЗ України [139, с. 170-171]. Адже поява СЕЗ «Закарпаття» була лише окремим епізодом справжнього буму створення СЕЗ в Україні, що почався в 1998 р.: за подальші 4 роки в країні з'явилося відразу 11 зон, під кожен з яких приймався окремий закон. При цьому, за перші 5 років дії закону була створена лише одна СЕЗ – в Криму.

Як і в проектах спеціальних економічних зон, розроблених закарпатськими автономістами на початку 1990-х рр., новостворені СЕЗ часто були в намірах їхніх творців не стільки інструментами економічної політики, скільки засобом досягнення партикулярних політичних та економічних цілей. Якщо окремі проекти початку 1990-х рр. мали на меті гарантувати економічну базу автономії

або ж, як вважають їх опоненти, забезпечувати контроль місцевої політичної еліти за ресурсами краю, під прикриттям турботи про його економічний добробут, то причиною буму створення СЕЗ після 1998 р. деякі аналітики схильні вважати подальше зрощення бізнесу та влади – процесу, започаткованого ще до постановня незалежної України, але який набув чітко виражених форм в роки президентства Леоніда Кучми. За підсумками вже згадуваних парламентських виборів 1998 р., до Верховної Ради потрапила рекордна на той час кількість підприємців (21% від загальної кількості депутатів; в Раді другого скликання їх було лише 8,9%) [262]. Однією з причини цього явища був перехід на змішану виборчу систему, коли половина складу Ради обиралася за пропорційною системою: відтепер підприємцям можна було не займатися особисто виборчою кампанією в окрузі, а просто «купити» місце в прохідній частині партійного списку однієї з партій. Зрозуміло, що новообрані бізнесмени-депутати шукали максимально ефективних способів компенсувати свої передвиборчі витрати і монетизувати депутатський статус. У цей період виникли, навіть, припущення про те, що створення СЕЗ в парламенті було поставлено «на конвеєр» (для наближених до влади бізнесменів СЕЗи та території пріоритетного розвитку (ТПР) надавали широкі та гнучкі пільги) та про те, що більшість зон переважно слугували ширмою для легалізації і відмивання незаконно зароблених в Україні коштів. Станом на 2003 р., сумарна територія СЕЗ і ТПР, що отримали схожі механізми стимулювання, складала 10% всієї території України [262]. Більшість з них, в підсумку, принесли державі певні позитивні зрушення в економіці регіонів і посприяли перенесенню світових високотехнологічних виробництв на територію України. СЕЗ «Закарпаття» на тлі інших СЕЗ вирізнялася динамікою та результативністю, хоча найбільш вагомі інвестиції прийшли в СЕЗ вже після 1999 р. Завдяки функціонуванню СЕЗ «Закарпаття» та спеціальному режиму інвестиційної діяльності в регіоні, і до сьогодні працюють виробництва всесвітньо відомих транснаціональних компаній, таких як Volkswagen, Skoda, Flex, Fischer, Henkel, Yazaki, Jabil, Philips та інших.

Аналіз змісту пропозицій про створення на території Закарпаття спеціальних (вільних) економічних зон першої половини 1990-х рр. демонструє, що ідеї створення на території Закарпатської області, або окремих її частин, зон зі спеціальним режимом економічної діяльності із самого початку були, на жаль, обтяжені політичними інсинуаціями та *de facto* позбавлені свого початкового економічного смислу. Той факт, що деякі прихильники таких зон вбачали в їх створенні економічний інструмент для реалізації самоврядування (або ж автономії) Закарпаття, чим така зона (в класичному розумінні) бути не могла в принципі, негативно налаштував певну частину закарпатського соціуму проти самої ідеї СЕЗ/ВЕЗ. У наданні спеціального економічного статусу області представники державницьких сил часто вбачали засіб захисту інтересів обласної політичної еліти або, навіть, спроби відокремлення області від решти України. Для них надовго утвердилася стійка, хоч і загально хибна, асоціація між різного роду проектам «зон» та ідеєю автономії чи самоврядності Закарпаття. У цих дискусіях, справжнє значення вільних (спеціальних) економічних зон, як інструментів залучення інвестицій, створення робочих місць та поживлення експорту, було вихолощене і спотворене до невпізнання [201, с. 24]. Попри економічну мету створення таких зон, вони нерідко були пов'язані з політичними інтересами окремих груп та сил. Окремі спроби створення зон початку 1990-х рр. були відверто прив'язаними до ідеї автономії області, а отже наразилися на опір з боку націонал-демократичних сил краю та уряду.

Політична обумовленість, зрештою, стала причиною скасування в 2005 р. пільг для суб'єктів СЕЗ та ТПР, які власне і були суттю існування інвестиційних режимів. Це рішення було особливо прикрим саме для економіки Закарпатської області, адже СЕЗ «Закарпаття» являла собою яскравий взірець інвестиційної діяльності: інвестиції, вкладені до неї, спрямовувалися, насамперед, в переробну промисловість, у результаті чого було створено та збережено понад 19000 робочих місць, збудовано та модернізовано більше 30 промислових майданчиків, зросли показники зовнішньоекономічної діяльності

регіону. Не дивно, що в суспільно-політичному просторі Закарпаття постійно лунають заклики повернення області статусу спеціальної економічної зони (в редакції Закону України «Про СЕЗ «Закарпаття» від 2001 р.) або ж відновлення пільг, які існували в СЕЗ «Закарпаття», з моменту її заснування до 2005 р. Автор цього дослідження і сам неодноразово закликав до відновлення повноцінної діяльності СЕЗ «Закарпаття» з огляду на ті позитивні зрушення, які відбулися в економіці області завдяки їй [266].

На жаль, як зауважує О. Єгорова, Україна стала чи не єдиним негативним прикладом використання такого надзвичайно ефективного інструменту, і вирішальними чинниками цього стану були непослідовність державної політики, заполітизованість підходів до цього економічного інструментарію, волонтаризм політичних еліт [141, с. 273]. Схожим чином, не виправдали покладених на них сподівань і території пріоритетного розвитку (ТПР), застосування яких, як економічного інструментарію, не було підпорядковане чіткому стратегічному задуму, і здійснювалося не завжди цілеспрямовано, а під впливом низки негативних чинників об'єктивного і суб'єктивного характеру, економічний ефект виявився недостатнім [140, с. 76].

Підбиваючи підсумок, можна стверджувати, що економічний розвиток Закарпатської області в 1991-1999 рр. відбувався в тісній взаємодії із політичними процесами і відображав на регіональному рівні загальнодержавні тенденції. На першому етапі (1991-1996 рр.), на тлі болісних ринкових трансформацій, що супроводжувалися стрімким економічним падінням, відбувалися процеси консолідації різних політичних угруповань, у тому числі шляхом встановлення контролю над власністю в процесі непрозорої приватизації. Найактуальнішим політичним питанням цього періоду було питання автономії (самоврядування) області, що в економічній площині набуло форми дискусії про надання області статусу спеціальної (вільної) економічної зони. З огляду на певну невизначеність щодо подальшого напрямку державотворчих процесів в Україні, окремі сили спробували використати рух за

автономію для просування власних політичних та економічних інтересів. Через те, що дискусія про ВЕЗ/СЕЗ, ініційована проектами початку 1990-х рр., зрештою звузилася до суперечки щодо питань розподілу владних повноважень між центром і областю, цей успішний в усьому світі інструмент економічного зростання був значною мірою дискредитований в очах, як частини українських і обласних еліт, так і закордонних інвесторів та партнерів України.

На другому етапі (1997-1999 рр.), в економіці області відбувається певна стабілізація економічної ситуації та відновлюється економічне зростання в окремих галузях. Як інструмент відновлення господарства краю після руйнівної повені 1998 р., створюється СЕЗ «Закарпаття». У політичному плані, прийняття Конституції значною мірою поставило крапку в різного роду проектах автономізації області, а її політичне життя дедалі сильніше втягується у вихор загальноукраїнських політичних процесів, не в останню чергу тому, що Закарпаття стає електоральною, політичною та економічною базою для СДПУ(о) – партії, що мала далекосяжні політичні амбіції. Встановлення практично монопольного домінування цієї партії в політичному житті області, являло собою прояв тенденції до злиття бізнесу і політики, чи характерного для природних держав (за термінологією Д. Норта, Дж. Волліса і Б. Вейнгаста) розподілу рент між елітними групами панівної коаліції. За умов слабких демократичних інституцій, нерозвиненості ринкових відносин, слабкості верховенства права, доступ до прийняття політичних рішень став найвигіднішим видом бізнесу.

Отже, важливою особливістю перебігу економічних процесів в Закарпатській області в 1991-1999 роках було те, що вони розглядалися як невіддільна складова проблеми статусу області в складі незалежної України. В 1991 р поживалися дискусії про автономію, або самоврядність, економічним виміром яких були різноманітні проекти створення на території області вільних (спеціальних) економічних зон. Ці проекти перетворилися на один з аргументів у політичній боротьбі між прихильниками надання області статусу автономії і

представниками націонал-демократичних сил, що обумовило, зрештою, їх невдачу. Період 1996-1999 рр. характеризується не лише певною стабілізацією політичного життя після прийняття Конституції і уповільненням економічної кризи, але й посиленням процесу олігархізації. У цей період, Закарпатська область стала базою електоральної підтримки для СДПУ(о) – однієї з політичних партій, що постала для обслуговування інтересів фінансово-промислових груп. У грудні 1998 р. було створено СЕЗ «Закарпаття», що охоплювала лише невелику територію області. Це рішення було прийняте, виходячи з складної економічної ситуації в області, але, водночас, воно було складовою процесу утворення СЕЗ по всій країні.

РОЗДІЛ 3. РИНКОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В СЕКТОРАХ ЕКОНОМІКИ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ В 1990-ТІ РОКИ

31. Становище промисловості області

Після отримання незалежності, в Україні почався вкрай непослідовний та повільний процес впровадження ринкових реформ, що окрім об'єктивних проблем переходу від планової економіки, супроводжувався ще й становленням екстрактивних політичних і економічних інститутів. Структурні перетворення, що відбувалися в Україні, характеризувалися нестабільним економічним зростанням, непослідовною та суперечливою політикою, орієнтацією економічних процесів на короткострокову перспективу, невідповідністю розвитку сучасним реаліям світового життя, нестачею фінансових ресурсів для забезпечення та вирівнювання структурних деформацій в національному господарстві країни. Ці процеси віддзеркалювалися і на регіональному рівні [235, с. 96]. Причому в Закарпатській області, як і в інших регіонах, кризові явища найболючіше вдарили по промисловості. В цьому підрозділі зроблено спробу дати оцінку процесам, які відбувалися в промисловості області, та визначити їхні причини.

Наростання кризових явищ в економіці Закарпатської області спостерігалось ще з кінця 1980-х рр., коли з усією очевидністю проявилися системні недоліки радянської командної економічної системи. Так, якщо в 1990 р. промисловість області ще демонструвала зростання в 5,7%, то в 1991 р., останній рік існування СРСР, було вперше зафіксовано спад промислового виробництва – на 3,8% [58, с. 5].

Станом на кінець 1980-х рр. в області був сформований досить потужний промисловий комплекс: збудовані десятки підприємств, як в традиційних для

області галузях (деревообробна, харчова, легка), так і в цілковито нових для Закарпаття (машинобудування, електротехнічна тощо): частка перших дещо скорочувалася за рахунок зростання частки машинобудування та металообробки (33,2% у загальному обсязі промислової продукції в 1988 р.) [242, с. 170]. Хоча сама політика індустріалізації відповідала потребам швидкої модернізації краю, але в ході її реалізації були прийняті й реалізовані помилкові рішення, які негативно позначилися на довгостроковому соціально-економічному розвитку Закарпаття, зокрема і в досліджуваний період. Так, більшість заводів машинобудівної і приладобудівної галузі були створені як філії великих об'єднань, котрі знаходилися далеко за межами області. Крім того, в області, саме в цей час, збудували декілька десятків заводів міністерства оборони і оборонної промисловості. Всі вони, як правило, виготовляли комплектуючі та незавершену продукцію, тож станом на поч. 1990-х рр. промисловий сектор краю являв собою «дочірній придаток» промислових підприємств, які були розташовані в інших областях, і які отримували кінцевий продукт виробництва та прибуток [219, с. 4; 239, с. 30]. Це меншою мірою стосується тих галузей, які споконвіку були традиційними для області – харчової, деревообробної та легкої, але влучно характеризує особливості утворених в 1960-1980-х рр. підприємств машинобудування, що мали в основному незакінчений цикл виробництва і були спрямовані на розвиток ВПК СРСР. Розрив господарсько-економічних зв'язків при розпаді Радянського Союзу створив для цих підприємств проблеми, пов'язані з необхідністю зміни профілю діяльності та реструктуризацією. Для більшості підприємств, хоч чимало з них намагалися переорієнтуватися на випуск споживчої продукції [95], цей розрив став серйозним ударом.

Яскравим прикладом сумної долі підприємств ВПК за нових політичних та економічних обставин, є Закарпатське вертолітне виробниче об'єднання. Це виробництво було в 1970 р. розміщене в смт. Дубове Тячівського району, як філію Московського машинобудівного заводу «Опыт». Виробництво забезпечувало роботою близько 4-х тисяч селян. Для забезпечення виробництва

кваліфікованими фахівцями, у селищі було створено середній спеціальний навчальний заклад - Закарпатський машинобудівний технікум на 480 місць [271]. Вже з 1992 р. підприємство практично простоє в зв'язку з відсутністю замовлень від уряду та розривом виробничих зв'язків. Спроби підприємства переорієнтуватися на виробництво інших видів продукції (меблів та ін.) і включення його в перелік обласного державного замовлення, не були здатні виправити ситуацію з огляду на низький рівень платоспроможності закарпатців [10, арк. 257]. Так само невдалими, виявилися спроби підприємства долучитися до роботи і в рамках програми виробництва літаків Ан-140 і Ан-170 [30, арк. 118]. Тим не менше, підприємство, на відміну від багатьох інших, вціліло й існує дотепер.

Продукція промисловості Закарпатської області в 1991 р. складала 5269 млн. крб. (в цінах 1991 р.), продукція сільського господарства – 704,2 млн. крб., платні послуги населенню – 387,7 млн. крб. [58, с. 3-4]. Внаслідок втілення курсу на прискорену індустріалізацію в 1940-80-х рр., промисловість стала домінуючим сектором економіки, що було притаманне для радянської економічної політики. Водночас, передові країни світу на той момент вже здійснили перехід до постіндустріальної економіки, в якій ключову роль відіграє сектор послуг. Однак уже з самого початку 1990-х рр., частка промисловості починає досить швидко знижуватися: у порівнянні з 1990 р., за два роки вона впала на 7,4%, за той самий період зросла частка сільського господарства та інших галузей (див. Додаток А).

Скорочення частки промисловості в загальній структурі валового регіонального продукту, з одного боку, пояснюється відмовою від радянської економічної політики з її пріоритизацією промислового виробництва та ігноруванням сфери послуг. Вже в останні роки існування СРСР почали виникати приватні підприємства в різних галузях сфери послуг – від громадського харчування та туризму, до банків та страхових компаній. Таким чином, стрімкий розвиток сфери послуг частково спричинив зниження частки промисловості в загальній структурі економіки.

З іншого боку, внаслідок сукупної дії низки негативних чинників глобального та національного рівня, розриву виробничих зв'язків з підприємствами в республіках колишнього СРСР, різкого зменшення попиту на багато видів промислової продукції, в зв'язку з фактичним зникненням оборонного замовлення, зменшення платоспроможного попиту на внутрішньому ринку, а також об'єктивних проблем переходу від планової до ринкової економіки, відбулося катастрофічне падіння промислового виробництва області.

Падіння виробництва в промисловості тривало 6 перших років періоду незалежності — з 1991 р. по 1996 р. включно (див. Додаток Б). Цей період виявився катастрофічним для промисловості області, причому критичними для неї виявилися 1994-1996 рр.: за один лише 1994 р. промислове виробництво скоротилося на понад 40%. У 1996 р. промисловість виготовила лише 31% від рівня 1990 р. Однак вже у 1997 р. намітилася стійка тенденція до відновлення виробництва в усіх галузях економіки області, в тому числі й в промисловості, причому за темпами росту, область посідала одне з чільних місць в Україні. Це частково пов'язано з дуже низькою базою для зростання, частково з приходом до області іноземних інвестицій [91]. У період 1998-2000 рр. відбулося закріплення стабілізаційних процесів у більшості галузей господарського комплексу, насамперед, у промисловості, яка найбільшою мірою постраждала в перші роки незалежності. Проте глибина падіння в 1991-1996 рр. була такою, що навіть у 2000 р. промислове виробництво досягло лише 68,9% від рівня 1990 р.

Показники Закарпаття виглядали невтішними навіть на фоні інших регіонів України. З одного боку, існували загальні закономірності економічної кризи, притаманні всій економіці України, а з іншого – окремі особливості, обумовлені специфікою регіону, в тому числі специфікою формування і використання його виробничого потенціалу. Так, на першому етапі економічної кризи (до 1996 р.) спад промислового виробництва в Україні складав 49,7%, а в

Закарпатській області - 62%. Стрімкіше, ніж в середньому по державі, скорочення випуску промислової продукції в Закарпатській області призвело до суттєвого зменшення частки області в обсягу промислової продукції — з 1,2% в 1990 р. до 0,4% — в 1997 р. [55, с. 16-17]. Але якщо в Україні спад зупинено тільки в 1999 р., то на Закарпатті вже у 1997 р. почалося зростання обсягів промислового виробництва (щоправда, з дуже низької бази).

Інші статистичні показники також непрямо вказували на катастрофічний занепад промислового виробництва. У понад 10 разів скоротилося використання паливно-енергетичних ресурсів промисловістю — з 1445,3 тис. тон умовного палива в 1991 р. до 130,5 тис. тон в 1997 р. [55, с. 20]. Частково таке скорочення можна пояснити підвищенням енергоефективності промисловості, але, безперечно, воно в першу чергу відображає зменшення виробництва промисловими підприємствами області. Вкрай складним було фінансове становище підприємств промисловості: на 1997 р. збитковими були 59,3% з них [55, с. 82]. Частково воно було обумовлене неспроможністю більшості підприємств до активної адаптації під запити і фінансові можливості потенційних споживачів. Справді, зниження купівельної спроможності населення призвело до нагромадження на складах виробників великої кількості продукції товарів народного споживання — до третини річного обсягу виробництва [135, с. 25]. Зубожіння населення призвело до значного скорочення попиту на промислову продукцію: якщо в 1991 р. непродовольчі товари, одяг і білизна, меблі займали в структурі товарообороту області відповідно 52,7, 12,2 і 4,5%, то в 1997 р. — вже лише 39,8, 0,8 і 0,3% (одночасно очікувано збільшилася частка продовольчих товарів) [55, с. 65].

Вкрай нерівномірним виявилось скорочення промислового виробництва і в географічному вимірі. Найбільше постраждала промисловість сільських та гірських територій, і, внаслідок кризи 1990-х рр., в соціально-економічному розвитку цих територій Закарпатської області відбулися глибокі структурні зміни, що призвели до згортання промислового сектору і появи значних територіальних диспропорцій у розвитку промислового виробництва регіону

[121, с. 151]. У 2000 р. промисловість області в цілому досягла 69% від рівня 1990 р., але існувала величезна диспропорція в темпах розвитку окремих районів, наприклад, Воловецький та Тячівський райони досягли відповідно лише 10 та 15% від рівня 1990 р. Якщо Виноградівський досяг 180%, то сусідній Берегівський — лише 29%, місто Ужгород — 47%, а м. Мукачево — 125% [121, с. 132]. Така ситуація мала вкрай негативні наслідки: оскільки субрегіональні господарські комплекси гірських та сільських територій виявилися значно більш вразливими та менш гнучкими, аніж економіка міських поселень, фактичне зникнення в них промисловості зменшило рівень диверсифікації економіки і її загальний технологічний рівень.

Кількісні показники динаміки промислового виробництва вказують на глибинну кризу в промисловості області в 1991-1999 рр. Однак, окрім суто кількісного скорочення, як показників промислового виробництва в абсолютному вимірі, так і його частки у валовому регіональному продукті області, відбулася серйозна трансформація структури промислового виробництва, тобто зміна частки різних галузей в промисловості. Частка різних галузей в промисловості (наприклад, співвідношення видобувної та обробної промисловості, частка високотехнологічних галузей або композитний показник, відомий як індекс економічної складності), є досить надійним індикатором загального технологічного рівня економіки [263]. Тож, для аналізу якісних змін в промисловості Закарпаття слід розглянути ситуацію в окремих її галузях, адже різні галузі промисловості по-різному адаптувалися до нових економічних реалій.

Найбільш пристосованою до роботи в ринкових умовах виявилася легка промисловість, яка, маючи мінімальні обсяги виробництва в 1994 р. (46% від рівня 1990 р.), за підсумками 2000 р. перевищила обсяги 1990 р. в 2,8 рази [91, с. 2]. Але, навіть в масштабах окремої галузі, доля різних підприємств була дуже різною. Найкраще почувалися за нових обставин швейні та трикотажні підприємства, які зуміли вигідно використати фактор низької вартості робочої сили і близькості до великого європейського споживчого ринку для

налагодження співпраці з іноземними партнерами за схемою давальницької сировини: за такою схемою роботи були виготовлені 99,4% трикотажних виробів, 95-100% – швейних виробів, 54,5% – бавовняних тканин [135, с. 25]. Робота на основі давальницької сировини дозволила підтримати роботу підприємств у найважчі часи. Так, в 1996 р., коли виробництво в легкій промисловості скоротилося в цілому на 17,2%, окремі підприємства, що працювали на давальницькій сировині збільшили виробництво: ЗАТ «Ужгородська швейна фабрика» на 17%, ВАТ «Берегівська швейна фабрика» – на 41%, а СП «Сандерс-Виноградово» – в 3,1 рази [135, с. 25]. Попри те, що завдяки налагодженню тісних ланцюжків між закордонними постачальниками та закарпатськими виробниками, промисловість з виробництва одягу являла собою один з нечисленних успішних випадків, у довгостроковій перспективі такий підхід не був виправданим [245, с. 184]. Перспективи легкої промисловості були пов'язані з подоланням залежності від цієї схеми та послідовним переходом до випуску продукції з використанням в основному місцевих ресурсів, та до орієнтації на місцевий попит. Однак цьому заважала низька платоспроможність громадян.

З підприємств легкої промисловості значно більшою мірою постраждали взуттєві фабрики, продукція яких виявилася неконкурентоспроможною за ринкових умов. Нечисленні уцілілі підприємства галузі переорієнтувалися з роботи на ринок області на постачання заготовок для іноземних партнерів.

Суттєвим було падіння виробництва в харчовій промисловості області: в порівнянні з середньорічними показниками 1991-1995 рр., у 1997 р. випуск м'ясних продуктів скоротився на 82,1%, молочних – на 95,3% і т. д. [166, с. 24]. У 1997 р. нараховувалося 429 підприємств (89,7% – недержавні), які виробляли близько 32% від загального обсягу промислового виробництва області. У м'ясній та молочній підгалузі виробництва обсяг виробництва в 1997 р., в порівнянні з 1990 р., склав 5,3%, у виноробній – 25,8%, масложировій – 22,3%, хлібопекарній – 23,6%, плодоовочевій – 50,1%, тютюновій – 34,7%, соляній –

29,6%, пивоварній – 15,7% [159, с. 32]. Загалом, харчова промисловість області в 1997 р. дала тільки 26,6% від обсягів продукції 1990 р., причому по тих видах продовольчих товарів, які виробляються на базі місцевої сировини, спад був значно меншим. Гострою була ситуація в молочній промисловості, що значною мірою залежала від постачань сухого молока з-за меж області. У 1993 р, наприклад, у м. Мукачеві через це склався критичний стан у забезпеченні міста молочною продукцією [6, арк. 310]. Рівень використання виробничих потужностей становив лише 6-15%, головною причиною чого було недостатнє забезпечення сировиною внаслідок зменшення сільськогосподарського виробництва [166, с. 26-27].

Найбільший спад виробництва на першому етапі ринкових перетворень (1991-1996 рр.) відбувся в хімічній (на 87%, через вузьку номенклатуру товарів та неспроможність її розширити), машинобудівній (на 71%, через орієнтацію на виробництво комплектуючих для підприємств інших колишніх радянських республік) та деревообробній (на 73%) [168, с. 71-72].

У лісовій промисловості, що в недалекому минулому мала всі ознаки комплексності, було порушено відтворювальні процеси, внаслідок чого в ній почалися дезінтеграційні явища, що, по суті, перетворили її в лісозаготівельну галузь [180, с. 40]. Але, якщо ця галузь в 2000 р. вийшла на рівень 75% від виробництва 1990 р. і давала 24,2% загальнообласного промислового виробництва [91, с.2], то найбільш технологічно розвинена галузь промисловості області – машинобудівний комплекс та підприємства електротехічної галузі постраждала від кризи значно сильніше. Цей комплекс в області створювався, в основному, як допоміжний для випуску комплектуючих для ВПК і не був розрахований на випуск кінцевої продукції. Тому, скорочення оборонного замовлення дуже сильно вдарило по цих виробництвах. Яскравим прикладом може слугувати завод «Електроавтоматика», де за один лише 1992 р. виробництво скоротилося на 36,4% [21, арк. 11]. Ще гіршою була ситуація на заводі «Зеніт» (м. Тячів), який на 97% працював на Міністерство оборони

СРСР: протягом 1992-1994 рр. обсяги виробництва на ньому скоротилися на 78% [25, арк. 154].

Підприємства машинобудівної та електротехнічної галузі дуже повільно пристосовувалися до нових умов, і коли в деяких інших галузях почалося зростання або принаймні призупинення падіння, в машинобудуванні, навіть за підсумками 1996 р., випуск продукції скоротився на 47,5%, зокрема в приладобудуванні – на 50,8% у порівнянні з показниками 1995 р. (в Україні в цілому на 26%). Не дивно, що в 1997 р. галузь виробляла лише 17% від рівня 1990 р. [55, с. 17]. Падіння продовжувалося і в наступні роки, хоч економіка в цілому почала виходити з кризи. У 2000 р. обсяг виробництва найбільш технологічних галузей (приладобудування та електротехнічна) становив лише 10% від рівня 1990 р. Виробництво найважливіших видів продукції машинобудування скоротилося в порівнянні з 1990 р. дуже суттєво: електродвигунів — в 3 рази, приладів та верстатів металорізальних — в 25 разів, виробництво лічильників холодної та гарячої води, а також телевізорів припинилося повністю [91, с. 2].

Ідея прогресу та розвитку, народжена в епоху Відродження, несе в собі й можливість зворотних процесів — регресу та занепаду. З цієї точки зору, процеси, які відбувалися в промисловості Закарпаття в 1990-ті роки, належить називати не «розвитком», а, скоріше, економічною примітивізацією. Адже відбулося не лише скорочення промислового виробництва в усіх галузях промисловості області, але, також, і суттєва зміна структури промислового виробництва – зменшення частки високотехнологічних галузей (машинобудування) та збільшення частки низькотехнологічних галузей (легка, харчова, деревообробна).

Дані щодо структури обсягів виробництва промисловості області підтверджують цю невтішну тенденцію. Якщо в 1991 р. в структурі промислового виробництва 32,2% припадало на машинобудування і 16,5% на харчову промисловість, то в 1997 р. вже 10,5% та 34,9% відповідно [55, с. 30-

31]. Якщо машинобудівна галузь за 1990-1997 рр. скоротила обсяг виробництва в 6 разів, то легка – менш ніж у 2 рази, будівельних матеріалів – менш ніж у 3 рази, харчова – майже в 4 рази, лісова та деревообробна – в 4 рази [55, с. 32-33]. Спрощення структури виробництва в промисловості області було помітним ще в кінці 1980-х рр., але на той момент не стільки у виробництві, скільки у структурі експорту. У 1989 р. машини та устаткування, найбільш технологічні вироби з високою доданою вартістю, становили в структурі експортних поставок 34,2%, то в 1990 р. – вже 17,1, а в 1991 р. – лише 12,2 [58, с. 10]. У 1992 р. цей показник зріс до 17,8%, але загальна тенденція зберігалася. Натомість, частка сировини, матеріалів і товарів народного споживання становила 52% у 1989 р., 75,8 – у 1990 р., 82,9 – у 1991 р та 74,6% – у 1992 р. [59, с. 21].

Спад промислового виробництва призвів не тільки до накопичення структурних деформацій та посилення витратного характеру економіки, але й значно змінив структуру, розміри виробничого потенціалу та основної її матеріальної складової – виробничих засобів. Скоротилася середньорічна кількість промислово-виробничого персоналу: в 1990 р. в промисловості працювало 152,7 тис. осіб, в 1991 р. – 148,3 тис. осіб [58, с. 26], в 1995 р. – 95,2 тис., в 1997 р. – 85,2 тис., а в 1999 р. – вже лише 77,2 тис., причому найбільшою мірою скоротилася чисельність працюючих (як в абсолютному, так і у відносному вираженні) саме у машинобудуванні (з 55,1 до 24,7 тис. осіб) [55, с. 31, 35-36] (див. Додаток В). Зменшилася частка машин та устаткування в структурі основних засобів промисловості (особливо помітно в машинобудівній та легкій промисловості), що є надійним індикатором, що вказує на технологічну деградацію. Лише в 2004-2005 рр. частка машин та устаткування почала збільшуватися [168, с. 74-75].

Спрощення відбулося також в номенклатурі продукції, яку виробляли промислові підприємства. Наприклад, лісова та деревообробна промисловість в 2000 р. вийшла на рівень 75% від виробництва 1990 р. після серйозного падіння

впродовж 1990-х рр. і давала 24,2% загальнообласного промислового виробництва [91, с. 2]. Однак, якщо ще в 1994 р. Ужгородський механічний завод та лісокомбінати виробляли і експортували переважно готові меблі, то уже в 1997 р., основні обсяги виробництва та вивезення склалися переважно з чорнових заготовок і здійснювалися приватними підприємствами [56, с. 11]. У цьому процесі значну роль відіграла і більша, в порівнянні з радянським періодом, відкритість української економіки. Причому незахищеність вітчизняного ринку від конкуренції з боку закордонної продукції особливо гостро проявилася саме в найбільш технологічних галузях (виробництво побутової техніки, електро- та радіотоварів тощо). Це призвело до обвального падіння попиту на вітчизняну продукцію і, як наслідок, – до спаду виробництва. Одночасно спостерігався спад технічного рівня продукції, її складності, зменшення виготовлення і застосування електронних засобів управління, було припинено виробництво спеціального технологічного обладнання тощо. В області практично зникли виробництва багатьох видів складної електронної та радіотехніки [91, с. 2]. Лише з 1998 р., завдяки початку роботи СЕЗ «Закарпаття», спостерігаються деякі позитивні зрушення в машинобудівній галузі [268, с. 305].

Наведені вище дані свідчать не лише про катастрофічну деіндустріалізацію економіки області, але й про спрощення її структури, технологічну та організаційну примітивізацію промисловості.

Закарпатські дослідники прекрасно усвідомлювали масштаб і негативні наслідки цих процесів для соціально-економічного розвитку області. Так, один з найвизначніших сучасних закарпатських економістів В. П. Мікловда, пишучи про економічні трансформації 1990-х рр., відзначав: «Основу промислового виробництва та експорту повинна становити завершена продукція з високою доданою вартістю, тоді процеси нарощення обсягів виробництва та експорту товарів і послуг будуть супроводжуватися розширенням сфери прикладання праці, що зумовить ефект мультиплікації в сфері зайнятості, зростання доходів населення та заощаджень, пожвавлення інвестицій та зростання економіки. За

цими критеріями, в 1990-ті рр. структура виробництва та, особливо, експорту товарів і послуг, в Закарпатській області не вписувалася в загальноприйнятту схему» [176, с. 88]. Тенденцію до спрощення виробничої структури відзначають також М. А. Лендел і С. А. Товканець: «Якщо за роки спаду виробництва в Україні частка найбільш енергоємних та екологічно шкідливих галузей у промисловому виробництві зростає у фактичних цінах до 53,4 % у 1999 р. при 21,2 % у 1990 р., то у Закарпатській області, за цей період, тенденція до зростання частки електроенергетики та галузі будівельних матеріалів доповнюється тенденцією до збільшення частки галузей, орієнтованих на використання сировинних ресурсів області, насамперед деревообробки» [168, с. 72].

Деіндустріалізація має наслідком орієнтацію на виробництво та експорт сировини або напівфабрикатів (продукції з низькою доданою вартістю), що має згубні наслідки для економіки, оскільки з регіону вивозиться додатковий продукт, зникають стимули для генерування нових робочих місць, звужується база податкових надходжень до місцевих бюджетів. Як результат, економіка регіону деградує, прирікаючи себе тільки на економічну залежність і безперспективність. При цьому, наслідки деіндустріалізації та технологічної примітивізації виходять за межі суто економіки, адже завдається також непоправна шкода навколишньому середовищу, відбувається збагачення незначного прошарку населення на тлі масового зубожіння [176, с. 131].

Водночас, в 1990-ті рр. розуміння причини падіння промислового виробництва залишалося досить поверхневим та одностороннім. Категорично не можна погодитися, для прикладу, із твердженнями М. Руцака та В. Падяка про цілеспрямовану політику руйнування промислового потенціалу області, яку нібито проводив уряд України у відповідь на автономістські прагнення закарпатців [219, с. 7-8]. З іншого боку, економісти часто пропонують занадто вузькі чи поверхневі пояснення кризових явищ. Так, Д. Дідо і В. Ломоносов поділяють причини на дві групи – загальнодержавні та регіональні. До перших

вони відносять нестабільність законодавства; непослідовні та несприятливі банківсько-кредитну, податкову і митну системи; відсутність сприятливих умов для інвестицій та інновацій; втрату ринків збуту, пов'язану з політичними змінами; падіння платоспроможності населення. До регіональних: недостатній фаховий рівень керівників підприємств; низький рівень маркетингової роботи; невизначеність пріоритетів в промисловості на регіональному рівні та, пов'язане з цим, розпорошення коштів; затримки із впровадженням енергоефективних технологій; послаблення державного контролю за виробництвом та створенням стихійного ринку [135, с. 27-28].

Безумовно, ці причини негативно позначилися на розвитку промисловості області, однак, на нашу думку, вони є лише конкретним проявом більш масштабних системних явищ, які і є першопричинами описаних вище процесів.

Першою причиною, на нашу думку, є об'єктивні проблеми переходу від планової до ринкової економіки. Не зупиняючись на цьому детальніше, відзначимо, що зміна умов господарювання, поява ринкової конкуренції (в т. ч. з боку іноземних виробників), втрата військового замовлення, зростання цін до ринкового рівня та інші явища, справді сильно вдарили по промисловості. Однак, як демонструє досвід інших постсоціалістичних країн, вплив цих факторів не обов'язково мав бути таким тривалим і руйнівним, як у промисловості України і Закарпаття. Отже, повинні діяти причини іншого характеру.

Такими причинами є, на нашу думку, з одного боку, системні прояви нового геоекономічного глобального порядку, що постав після закінчення «холодної війни», а з іншого – особливості постсоціалістичної трансформації в Україні, а саме – перехід від радянської однопартійної системи до клептократичного екстрактивного режиму. Ці причини взаємопов'язані й посилюють дію одна одної. Також, на відміну від цитованих вище авторів, ми не вважаємо, що регіональна специфіка Закарпатської області мала суттєвий вплив на процеси деіндустріалізації і економічного занепаду: вона тільки

визначала, яких конкретних форм набудуть ці процеси, не змінюючи їхньої сутності.

Причини глобального характеру загалом полягали у встановленні в світі після закінчення «холодної війни» такого геоекономічного порядку, який був вигідний, насамперед, для крупних ТНК країн Заходу. Економіка України в цілому, а особливо її найбільш передові галузі (в т. ч. обробна промисловість), стали жертвою глобалізаційних процесів: «Форма глобалізації і швидкість, з якою вона проводилася в останні 25 років, призвели до деіндустріалізації багатьох країн, і вони мимоволі опинилися в ситуації, коли сталою характеристикою їхнього виробництва є спадна віддача» [215, с. 140].

Катастрофічний спад промислового сектора економіки Закарпатської області в 1990-ті рр. чудово ілюструє цю тенденцію. Окрім того, у повній відповідності із ефектом Ванека-Райнерта, або ефектом «загибелі найкращих» [215, с. 213], найбільше від політики економічної відкритості та непослідовних реформ (чи їхньої імітації) постраждали найбільш передові, технологічні та спеціалізовані галузі промисловості, як-от: закарпатське приладо- чи машинобудування. Коли після періоду радянської закритості раптово починається вільна торгівля між розвиненими країнами та відносно відсталою Україною, то найбільш передовий та наукомісткий сектор української промисловості був приречений на вимирання. Цим галузям більшою мірою, ніж іншим, властива зростаюча віддача; вони, отже, більш чутливі до падіння обсягів виробництва, які неминуче викликає раптова поява зарубіжної конкуренції. Окрім того, для роботи таких високотехнологічних галузей необхідний певний критичний рівень продуктивності та великий масштаб виробництва. Тому, раптове падіння виробництва внаслідок впровадження шокової терапії, а у випадку України, скоріше шоку без терапії, знищило види діяльності, в яких існувала економія на масштабах. Вижили тільки ті види економічної діяльності, для яких характерною була постійна або спадна віддача – сектор традиційних послуг, видобуток сировини та сільське господарство.

У підсумку встановлюється така конфігурація поділу праці: розвинуті країни спеціалізуються на виробництві капітало- та наукомістких товарів, а Україна спеціалізуються на виробництві низькотехнологічних товарів або складальному виробництві, яким не властива зростаюча віддача, і які не створюють синергетичних ефектів в економіці. Виробництва з повним циклом вимирають, поступаючись місцем виробництвам зі сталою віддачею; відбувається примітивізація національної системи виробництва, і країна стає залежною від промислового імпорту, що погіршує торгівельні умови для неї [215, с. 214].

Звичайно, наведені вище міркування не пояснюють всіх нюансів взаємодії глобальної та національної української економік у досліджуваній період. Окрім того, можна задати питання, чому вплив глобалізаційних процесів був неоднаково руйнівним в різних постсоціалістичних країнах. Пояснення криється, на нашу думку, у тому, що цей глобалізаційний тиск в Україні поєднався з процесом побудови клептократичного (чи олігархічного) режиму, для якого були характерні надзвичайно висока екстрактивність, злиття політики і бізнесу, рентний характер економіки тощо. Встановлення такого політичного режиму йшло паралельно із грандіозним і непрозорим перерозподілом власності на користь нової економічної та політичної еліти. Як справедливо відзначають закарпатські економісти, не називаючи, однак, винуватців цієї ситуації, в Україні в 1990-х рр. «відбувалися здебільшого нераціональні та руйнівні, щодо трансформації економічної системи, процеси роздержавлення і приватизації: надмірне зменшення частки державної власності (на 2000 р. більш як 77% загального обсягу промислової продукції в державі, та 94,5% на Закарпатті, вироблялося на недержавних підприємствах); інтенсивне первісне нагромадження капіталу внаслідок розкрадання державної власності та формування тіньової економіки; посилення відчуження праці від власності, а отже тотальне зубожіння найманих працівників» [178, с. 187].

Перехід до ринкової економіки в Україні відбувався за умові відсутності або надзвичайної слабкості інститутів, потрібних для її належного функціонування, наприклад, інституту прав власності, який відомий економіст-неоінституціоналіст Е. де Сото вважає ключовим для стабільного розвитку ринкової економіки [134, с. 183-201], або ж незалежної судової гілки влади. Це на пряму вело до примітивізації структури економіки, адже за умов, коли права власності не гарантовані правом, а залежать від наближеності до влади, головним інтересом власників стає швидкий прибуток. Промислові підприємства, які вимагають чималих інвестицій в основний капітал та витрат на науково-технічні розробки, не мали великої привабливості, особливо якщо вони не працювали на експорт (як більшість підприємств області). Значно вигідніше було зайнятися експортом сировини чи напівфабрикатів, або ж експлуатацією дешевої робочої сили в легкій промисловості за схемами давальницької сировини. Якщо ж промислове підприємство і потрапляло за безцінь в руки новопосталих «капіталістів», то їм часто вигідніше було продати підприємство на металобрухт, аніж налагоджувати його роботу. З огляду на інтегрованість більшості промислових підприємств у складні виробничі ланцюжки, падіння промисловості мало лавиноподібний характер, коли закриття одного заводу призводило до скорочення виробництва в кількох інших. У поєднанні з тиском з боку більш конкурентоспроможних економік таке споживацьке ставлення до промислового потенціалу в 1991-1999 рр. призвело до його швидкого занепаду та руйнування, як в Україні в цілому, так і в Закарпатській області зокрема.

Отже, можна стверджувати, що в 1991-1999 рр. у Закарпатській області відбувся катастрофічний за своїми економічними та соціальними наслідками процес деіндустріалізації, як в сенсі зменшення частки промисловості в структурі регіональної економіки, так і в сенсі зниження загального технологічного рівня регіонального господарства. Збудовані в радянські часи галузі промисловості, попри всі свої недоліки (низька енерго- та ресурсоефективність, застарілість обладнання та порівняно низький

технологічний рівень, слабка орієнтація на місцеві потреби тощо) все ж таки створювали в економіці області ефект зростаючої віддачі, генерували додану вартість, забезпечували зайнятість, мали позитивні ефекти на сільське господарство, освіту, соціальну сферу тощо [194, с. 301-302]. Незважаючи на об'єктивні проблеми переходу від планової до ринкової економіки, настільки катастрофічне падіння промислового виробництва області в кількісному вираженні, а також його спрощення та технологічна деградація, не були неминучими. Однак, на жаль, в Україні ці об'єктивні проблеми поєдналися ще з негативними наслідками необдуманого відкриття економіки для зарубіжних виробників, що спричинили «загибель кращих», тобто найбільш технологічних галузей та підприємств, а також з руйнівним впливом «шоку без терапії» у виконанні неефективних урядів, що впродовж усіх 1990-х рр. дедалі сильніше зросталися з крупним бізнесом. Підсумком стало катастрофічне скорочення промислового виробництва, його технологічне спрощення, а також масове безробіття, деурбанізація, зниження рівня соціального захисту, а також погіршення інших соціально-економічних показників, прямо чи опосередковано залежних від розвитку обробної промисловості та створюваних нею позитивних ефектів.

Отже, в 1991-1999 роках промисловість області зазнала впливу низки негативних факторів, сукупна дія яких спричинила обвальне скорочення виробництва, спрощення структури, скорочення зайнятості й низку інших негативних явищ. За перші п'ять років незалежності, обсяги виробництва скоротилися на 69%, причому найбільшою мірою постраждали найбільш високотехнологічні галузі, оскільки вони найбільшою мірою програли від розриву кооперації в рамках колишнього СРСР, зникнення оборонного замовлення і конкуренції з боку зарубіжних виробників. Відбулося також спрощення структури промислового виробництва і зниження його технологічного рівня.

3.2 Ринкові перетворення в сільському господарстві області

Неймовірно важливими для Закарпаття, 58,2% населення якого в 1991 р. мешкало в сільській місцевості, були трансформаційні процеси в галузі сільського господарства. Вони здійснювалися в цілому в рамках загальнонаціональних процесів, але вирізнялися певними особливостями, зумовленими географічним розташуванням регіону і особливостями його історії.

На початок 1990-х рр. необхідність радикальних перетворень в сільському господарстві давно назріла: колгоспно-радгоспна система вичерпала свій потенціал, стала вкрай неефективною і витратною, навіть, попри певні спроби підвищити мотивацію селян до праці [251, с. 17-18]. Потрібними були докорінні зміни у відносинах власності на землі, що стимулювали би зростання ефективності та продуктивності сільськогосподарського виробництва. Державна власність на землю, рентні платежі з кращої якості земель, що вилучалися через зональні закупівельні ціни на продукцію, призвели до відчуження землі від її господарів, до значної деградації земель, до колективної безгосподарності. Назріла крайня необхідність у проведенні кардинальної земельної реформи [52, с. 1].

Ще 18 грудня 1990 р. Верховна Рада України прийняла Земельний кодекс, яким механізм реалізації реформи був відданий в руки місцевих рад народних депутатів. Кодекс набув чинності 15 березня 1991 р., чим було дано старт земельній реформі. 13 березня 1992 р. до Земельного кодексу було внесено зміни в зв'язку з запровадженням в Україні колективної і приватної форм власності на землю, у тому ж 1992 р. прийнято Закон України «Про форми власності на землю». Щоправда, згідно з положенням Кодексу, власникам було заборонено (ст. 17) протягом шести років з часу набуття права власності продавати або іншими способами відчужувати належну їм земельну ділянку, окрім окремих випадків. Для Закарпатської області програма проведення

земельної реформи була розроблена у 1992 р. і затверджена рішенням другої сесії обласної ради XXII скликання. У 1994 р., у зв'язку із гальмуванням реформи, прийнято Указ Президента «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» від 10.11.1994 р. № 666 та «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» від 08.08.1995 р. №720. Цими Указами було започатковано новий етап у реформуванні аграрно-земельних відносин [165, с. 34]. Ними було встановлено, що об'єктом купівлі-продажу, дарування, обміну, успадкування, застави стає не тільки право на земельну ділянку (пай), але власники земельних ділянок можуть передавати ці ділянки у спадщину, дарувати, обмінювати, здавати під заставу, надавати в оренду і продавати громадянам України, без зміни цільового призначення. У 1999 р., у відповідь на певні проблеми, що виникли в реалізації реформи, було видано Указ Президента про «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки», який, насамперед, концентрував увагу на завершенні реформи КСГП на ринкових засадах [88, с. 4]. Загалом, у 1991-2001 рр. Верховною Радою було прийнято понад 100 законів з питань аграрної реформи. За цей же час видано понад 2000 нормативних актів (постанов Кабінету Міністрів України тощо), що, в цілому створило правову основу для реформування форм власності та господарювання в аграрному секторі економіки України [250, с. 6].

З самого початку, реалізацію земельної реформи суттєво гальмували політична та економічна нестабільність, а також нерозвиненість законодавства. Так, станом на кінець 1991 р., з 20-ти, необхідних для проведення земельної реформи, нормативних актів прийнято було лише чотири. Не було прийнято, зокрема, нормативні акти про плату за землю, про земельний кадастр, про контроль за використанням земель [52, с. 2]. Лунали, навіть, закиди в тому, що проведення реформи умисно гальмує бюрократія [101, с. 2].

Не було проведено також активної просвітницької кампанії, яка пояснила би сенс реформи і ті можливості, що вона б відкривала перед селянами. Тому, попри усвідомлення того, що радянська модель розвитку сільського господарства вичерпала себе, селяни були досить скептично налаштовані щодо радикальної зміни відносин власності. Як продемонстрували опитування громадської думки, проведені в УРСР у березні-травні 1991 р., опитані майже однотайно виступали за рішучий перехід від переважаючої тоді практики пріоритетності державного інтересу в одержанні сільськогосподарської продукції, до першочергового задоволення тих, хто за своїм становищем у суспільстві їх виробляє. Водночас, позиції опитаних щодо різних форм використання землі залишалися досить обережними. Відносна більшість опитаних віддала перевагу колективним формам використання землі, а приватна власність на землю з правом купівлі й продажу залишалася непопулярним варіантом (лише 7,7% опитаних селян підтримали її). Це свідчило про неготовність переважної більшості населення до переходу на ринкові форми господарювання на селі, інерцію колективістських форм господарювання та про страх, що земля стане об'єктом спекуляцій та інструментом збагачення в новій еліті. Окрім того, респонденти віддавали перевагу колективним формам господарювання через причини соціального характеру, адже лише великим колективним господарствам під силу забезпечити соціальний розвиток сільської місцевості та підтримувати належний стан матеріально-технічної бази [83, с. 3]. На жаль, дані цього опитування не містять розбивки по областях України, тому, ймовірно, на Закарпатті, в якому традиції самостійного господарювання на власній землі не були тотально викорінені радянської колективізацією, підтримка приватної власності на землю була б вищою (про що свідчать і дані обласних соціологічних досліджень [229, с 63]). Викладені вище результати опитування вказують також на те, що першочерговим мотивом селян, які виступали за зміни відносин власності на селі, було, насамперед, бажання подолати хронічний продовольчий дефіцит радянських часів і перших років незалежності

через право самостійно розпоряджатися виробленою продукцією, а не прагнення стати повноправним власником землі з усіма обов'язками та ризиками, що з цього права випливають. Подальший розвиток відносин власності на селі лише підтвердив, що для селян головним пріоритетом є самозабезпечення продуктами харчування, а не товарне виробництво.

Низький рівень підтримки приватної власності на землю був також пов'язаний зі страхами селян перед можливою реституцією земельних володінь, націоналізованих радянською владою: на Закарпатті, де радянська влада тривала відносно недовго, ці події залишалися свіжими, як в пам'яті тих осіб (або їхніх нащадків), які втратили свої володіння, так й тих, хто від націоналізації виграв. Ставлення селян до реституції було досліджене в рамках спільного опитування, проведеного науковцями підрозділів НАН України, кафедри політології УжДУ, працівниками ОДА в травня 1995 р., на початку активної фази реформування землевикористання. Тільки $\frac{1}{3}$ опитаних висловилися за повернення землі колишнім власникам, решта респондентів – проти. Це свідчило, що в проведенні земельної реформи питання повернення земельних ділянок колишнім власникам було соціально небезпечним [148, с. 45].

Бажання селян отримати у свою власність земельні ділянки було настільки сильним, що часто вступало у суперечність з чинним на той час законодавством, тож в ході проведення реформи відбувалися численні порушення. Так, у 1994 р., обласній раді мало не щомісяця доводилося створювати комісії для вивчення порушень, допущених під час здійснення земельної реформи, наприклад, в Тячівському районі [10, арк. 128] та в с. Біла Церква Рахівського району. Ситуація в цьому селі була особливо серйозною, адже йшлося про розподіл земель сільгосппризначення без згоди землекористувача (сільськогосподарського підприємства «Тиса») та самовільне захоплення ділянок громадянами [11, арк. 130]. Подібні випадки мали місце і пізніше, як наприклад, в 1997 р. у Міжгірському районі [34, арк. 61-62].

Однак головною проблемою земельної реформи була непослідовність у запровадженні повноцінної приватної власності на землю, без якої, на нашу думку, динамічний розвиток сільського господарства неможливий. Перша спроба запуснути ринок землі була здійснена ще в 1993 р., однак, через сильний опір у Верховній Раді, ця реформа так і не була реалізована. Наступна спроба була здійснена в жовтні 1996 р., коли Кабмін скерував до Верховної Ради новий проект Земельного кодексу. У ньому передбачалася норма про продаж землі сільськогосподарського призначення, на якій наполягали Світовий банк і МВФ. Попри тиск з боку цих інституцій, у березні 1997 р. проект був відхилений Радою. Уряд та Президент пішли іншим шляхом, і в 1998-1999 рр. землю почали роздержавлювати. Порядок поділу та передачі землі було врегульовано Указом Президента №720 від 08.08.1995 р. «Про порядок поділу земель, переданих в колективну власність сільськогосподарським підприємствам та організаціям», відповідно до якого, землі колгоспів та радгоспів розпайовувалися та передавалися у власність їхнім членам. З цього періоду земля почала продаватися, але відносно вільний ринок землі проіснував лише до 2001 р. [262].

Земельна реформа 1990-х рр. відрізнялася від попередніх у кількох сенсах. По-перше, вона була спрямована на ліквідацію державної монополії на земельну власність, відновлення приватної власності на землю. По-друге, вона мала на меті не тільки зміну форм власності, але й глибокі суспільні перетворення, формування свідомого селянина-власника [149, с. 136]. Але, як зазначає М. А. Лендел, земельна реформа відбувалася з огляду на багатокладність АПК, але так і не призвела до того, що селянин став реальним власником землі. Адже більшість сільськогосподарських підприємств було реформовано в колективні, що призвело до колективного володіння землею, від якого до реальної приватної власності до землі було ще далеко [166, с. 85-86].

Попри це, здійснення першого етапу земельної реформи в області мало важливі соціальні результати: у володінні і користуванні громадян, включаючи

селянські (фермерські) господарства, опинилися 235 тис. га сільськогосподарських угідь, або в 4 рази більше, ніж у 1991 р. За цей період, 218 тис. громадян, або 71,9%, приватизували свої збільшені розміром присадибні ділянки [166, с. 74-75]. Отже, відбувся значний перерозподіл сільгоспугідь: якщо в 1991 р. 57% з них перебувало у використанні колективних сільськогосподарських підприємств, 18% – держпідприємств і лише 12% у використанні громадян, то в 1998 р. громадянам належало вже 50% всіх сільгоспугідь області (КСГП – 37%, державним підприємствам – 9%) [55, с. 40]. Окрім того, сільському господарству були списані величезні борги перед державою, істотно знижено податкове навантаження, здійснено стимулювальні заходи із кредитування та страхування сільськогосподарського виробництва [144, с. 67].

Незважаючи на незавершеність земельної реформи, на практиці приватна власність селян на землю та продукцію, вирощену на ній, існувала: вона була уособлена в діяльності особистих селянських господарств, які кінці 1990-х рр., маючи в своєму розпорядженні лише 52% сільськогосподарських угідь, виробляли 87-90% всієї валової продукції сільського господарства [166, с. 69-70]. Ці особисті господарства населення стали головним виробником сільгосппродукції та забезпечували найбільшу зайнятість. Так, станом на 1999 р., у цій категорії господарств (без врахування фермерських господарств) було вироблено 99,4% картоплі, 95% овочів, 97,1% плодів та ягід, 91,9% м'яса, 92,6% молока. На фоні загального зниження поголів'я великої рогатої худоби в громадському секторі більше, ніж у 5 разів, в порівнянні з 1990 р., у тому числі: корів у 4 рази (з 59,1 тис. до 15,2 тис.), овець та кіз – в 113 (із 197,6 тис. до 17,4 тис.), свиней – у 3,9 рази (із 75,8 тис. до 17,1 тис.), поголів'я птиці – у 8,8 раз, в індивідуальному та приватному секторі спостерігається їх збільшення. За період 1990-1998 рр. цей сектор економіки збільшив поголів'я худоби на 13,4%, у тому числі корів – на 50%, овець та кіз – на 23%, птиці – на 115% [66, с. 133]. Якщо найвища кількість утримуваної худоби в суспільному секторі припала на середину 1980-х рр., то господарства приватного сектора почали різко

нарощувати поголів'я в середині 1990-х рр. Це наслідок здійснюваної аграрної реформи і змін аграрних відносин на селі: в господарствах селян цьому сприяло те, що майже кожен селянин отримав землю, що дало можливість наростити кількість утримуваної худоби, проте навіть у 1997 р., господарства приватного сектора не досягли показників 1946 р. за кількістю утримуваної великої рогатої худоби та овець [166, с. 150-152]. Однак, надії на те, що здійснення земельної реформи швидко вирішить продовольчу проблему, таку гостру в першій половині 1990-х рр. і особливо в перші роки незалежності [98, с. 1], виявилися марними. На одному із засідань Закарпатської обласної Ради, доповідаючи із докором зазначав, що в проведенні реформи «враховувалися лише інтереси населення, яке проживає на селі і абсолютно ніхто не думав про те, що земля має годувати і міське населення» [21, арк. 44].

Що стосується колгоспів та радгоспів, то для них, часто, реформа в АПК означала лише зміну вивіски, формальне перетворення на приватне сільгоспідприємство без зміни виробничих та економічних відносин [165, с. 36]. Про це свідчать й дані статистики. Проти рівня 1991 р., року початку активного впорядкування землекористування, угіддя в сільгоспідприємствах громадського сектора станом на 01.01.1999 р. зменшилися на 161,3 тис. га, у тому числі, рілля на 55,6 тис. га, або відповідно на 45,1 та 36,5 %. Ці підприємства виробили проти рівня 1990 р.: зерна – 45,2%, м'яса – 14,1%, молока – 15%, картоплі – 2,4%, овочів – 3,7%. За 1998 р. ними було вироблено від загальнообласних показників: м'яса – 7%, молока – 6,6%, яєць – 34,7%, картоплі – 0,4%, овочів – 4,5%. У той же час, у користуванні цих господарств знаходилося 47,9% всіх сільгоспугідь, у тому числі 52,1% ріллі, що свідчить про вкрай неефективне використання землі [166, с. 80].

Одним із важливих соціальних наслідків проведення земельної реформи в Закарпатті, стало становлення і подальший розвиток селянських (фермерських) господарств. Ще 18 грудня 1990 р. Верховна Рада прийняла постанову «Про земельну реформу», яка започаткувала фермерський рух, а 15 березня 1991 р. в

Україні фактично розпочато земельну реформу. 13 березня 1992 р. до Земельного кодексу було внесено зміни у зв'язку із запровадженням в Україні колективної і приватної форми власності на землю [166, с. 78].

Однак розвиток селянських фермерських господарств уже в 1991 р. зіштовхнувся з низкою проблем, що, як виявилось, стали хронічною хворобою українського, в т. ч. закарпатського фермерства. До таких проблем належали: невпевненість селян в стабільності державної політики, відсутність доступу до кредитних джерел, брак можливостей для закупівлі технічних засобів виробництва тощо.

На початку 1999 р. в області діяло 1391 селянське (фермерське) господарство, тобто з 1992 р., коли їх налічувалося лише 135, їхня кількість зросла у понад десять разів (з 135 до 1391). Здавалося б, дані свідчать про динамічне зростання. Але їхня частка в оброблюваній ріллі, зайнятості та виробництві залишалася вкрай незначною. Станом на 1999 р., за всіма фермерськими господарствами краю було закріплено 5,8 тис. га сільгоспугідь з 468,7 тис. га сільгоспугідь області (1,2%), у них було зайнято 2,5 тис. осіб, тобто в середньому менше 2-х осіб на одне господарство, в той час, як у цілому, в сільськогосподарському виробництві – 202,6 тис. осіб (1,2%) [65, с. 17, 19].

Більшість фермерських господарств виникла в низинних районах області, їхні особливості були пов'язані з низькою землезабезпеченістю населення, яка, у розрахунку на сільського жителя, була в три рази нижча, ніж у середньому по Україні. Найсуттєвішою регіональною особливістю фермерського укладу низинних районів був невеликий розмір фермерських господарств – фактично у 6,3 рази менше, ніж у середньому по Україні. (див. Додаток Г). У той же час, у них був значно вищий рівень забезпеченості трудовими ресурсами та технічними засобами [256, с. 11]. Справді, в основному фермерські господарства малоземельні: 867 з них мали до 3 га наділів, ще 425 – від 3-х до 10 га, і лише 46 господарств мали понад 10 га у володінні. При таких площах оброблюваних земель і багатогалузевому характері виробництва, в абсолютній

більшості випадків ці господарства не були ні спеціалізованими, ні високотоварними. У середньому, на одне господарство припадало: близько 4 га ріллі, 1 голова ВРХ, 2 свині, 1 вівця, що свідчить про їхні низькі потенціальні можливості. У загальних обсягах питома вага виробництва ними становить: зерна – 4,5, картоплі – 0,2, овочів – 0,5, м'яса – 1,3, молока – 1,0, яєць – 0,4, вовни – 2,5 відсотки.

Розвиток фермерських господарств гальмувався також половинчастою земельною реформою, що надала селянам право приватної власності на землю сільськогосподарського призначення, але обмежила їхнє право купувати та продавати її. Відповідно, значно повільніше відбувалося становлення крупних високопродуктивних товарних фермерських господарств, оскільки вони не мали можливості ні купити землю під свої потреби, ні отримати кредит під заставу землі, ні продати її для отримання інвестицій [163, с. 54-57].

Можна стверджувати, що сподівання на постання фермерства, як масового феномена, здатного вирішити проблему ефективного господарювання на селі, та забезпечення населення продуктами харчування, у 1990-ті рр. не виправдалися. Станом на кінець десятиліття, площа сільгоспугідь у володінні всіх фермерів була співставна з крупними колективними господарствами радянського часу. Тому очікування, що фермери забезпечать населення області якісною продукцією, були від самого початку завищеними [166, с. 169-170]. На заваді стали, як об'єктивні проблеми, пов'язані з складнощами переходу до ринкової економіки, так і непослідовність впровадження земельної реформи і державної політики загалом. Але, навіть за таких умов, показники діяльності фермерських господарств свідчать про вищу інтенсивність їхнього господарювання.

Структурні зрушення, які відбулися в 1990-ті рр. у виробництві сільськогосподарської продукції різними суб'єктами господарювання, зумовлені двома взаємопов'язаними причинами: перша – це криза у розвитку господарств суспільного сектора, де була зайнята більшість населення області;

друга є логічним продовженням попередньої – об'єктивна необхідність виживання людей у складних соціально-економічних умовах (відсутність робочих місць, а відповідно, й постійного доходу, невідповідність отримуваних доходів мінімальним власним потребам тощо). Звідси можна зробити висновок, що на етапі розвитку аграрного сектора в 1990-ті рр., його різноукладність базувалася на відповідних формах власності, способах їх використання і правових формах організації виробництва, забезпечуючи певне нівелювання економічного спаду у сільському господарстві [209, с. 180].

Саме через цей нівелюючий ефект, забезпечений багатукладністю сільського господарства, воно не постраждало в ході соціально-економічної трансформації 1990-х рр. так катастрофічно, як промисловість. Так, якщо за період 1990-1997 рр. частка області в обсягу промислової продукції України зменшилася з 1,2 до 0,4% (тобто обсяги промислового виробництва в області скорочувалися швидше, ніж в цілому по Україні), то частка у валовій продукції сільського господарства, навпаки, зросла з 1,5 до 2,1% [55, с. 16-17, 21].

Хай там як, а статистичні дані демонструють суттєве погіршення показників сільського господарства в області. За період 1990-1997 рр. виробництво зерна зменшилося на 24%, овочів – на 20,2%, фруктів – на 2%, винограду – на 69,1%, м'яса – на 25,7%, молока – на 5,7%, яєць – на 11%, вовни – на 65,6% (тільки виробництво картоплі зросло на 9,9%). Кількість голів великої рогатої худоби зменшилася за вказаний період на 41,2%, свиней – на 29,9%, овець та кіз – на 53,4%, птиці – на 30% [55, с. 42-43]. Продуктивність у розрахунку на площу по основних видах продукції також суттєво зменшилася [55, с. 46-47]. Знизилася продуктивність праці – виробництво на одного працівника зменшилося з 1247 грн. в 1990 р. до 893 грн. у 1999 р. [65, с. 45].

Попри певні позитивні тенденції, пов'язані, насамперед, з переходом землі в руки селян та започаткуванням фермерського руху, в сільському господарстві в 1991-1999 рр. відбувалися переважно руйнівні процеси: погіршувалася якість землі, у господарствах суспільного сектора зношувалися основні фонди,

застарівала технічна база, зменшувалося поголів'я худоби і птиці, знижувалася врожайність тощо. Внесення органічних добрив зменшилося більш як у 3 рази, мінеральних – у 5 разів. Існували своєрідні «ножиці цін»: техніка, добрива, паливо постійно дорожчали, а закупівельні ціни на сільгосппродукцію залишалися фіксованими чи регулювалися шляхом встановлення граничних надбавок. Документи ОДА рясніють розпорядженнями, спрямованими на забезпечення доступності сільгосппродукції для жителів області шляхом обмеження надбавок [2, арк. 26; 3, арк. 143, 186; 8, арк. 27-28; 12, арк. 186-187]. Зрозуміло, що подібні заходи лише погіршували ситуацію: через них сільгоспідприємства опинилися в умовах важкої фінансової скрути, що закономірно призводило до скорочення ними виробництва, подальшого загострення продовольчої ситуації та здорожчання продукції. За даними Закарпатської обласної ради, у 1995 р. 60% підприємств не мали на рахунках власних коштів [25, арк. 73]. Внаслідок фінансової скрути, сільгоспідприємства були не здатні поновлювати матеріально-технічну базу, що призвело до дефіциту в тракторах, комбайнах й іншій техніці. Також, у майже 10 разів зменшилося використання паливно-енергетичних ресурсів (з 285,9 тис. тон умовного палива в 1990 р. до 29,4 тис. тон в 1997 р.) [55, с. 20].

Попри це, в цілому спад виробництва сільськогосподарської продукції за 1990-1996 рр. на Закарпатті склав лише 19,4%, тобто був значно нижчим, аніж в цілому по Україні (41,1%) або по групі областей регіону Карпат (28,5%) [166, с. 14].

Відносно м'який спад у сільському господарстві, з одного боку, та, з іншого боку, катастрофічне (на 69% за 1990-1996 рр.) скорочення промислового виробництва, що призвело до практичного зникнення цілих галузей промисловості в області впродовж 1990-х рр., перетворили Закарпаття із переважно індустріальної в індустріально-аграрну область. Так, питома вага сільського господарства у валовій доданій вартості області впродовж десятиліття постійно зростала, досягнувши 23,8% в 1996 р. і 29,7% в

2000 р.(див. Додаток Г). Суттєво зросла і доля сільського господарства в експорті області – до 5,3% у 2000 р. [65, с. 54].

На тлі різкого зменшення кількості зайнятих, у промисловості відбувався також перерозподіл трудових ресурсів на користь сільського господарства. У 1998 р. 204,1 тис. осіб були зайняті в сільському та лісовому господарстві, що становило 40% від загальної кількості зайнятих в економіці області [55, с. 8]. Станом на 2001 р., у структурі зайнятості області вже 41,5% займали особисті підсобні господарства (36,8%), сільгосппідприємства (3,9%) та фермерські господарства (0,9%) [65, с. 17], причому зайнятість у перших і третіх впродовж 1990-х рр. зростала, а в других – скорочувалася.

За досліджуваний період частка суспільного сектора у обсязі валової продукції сільського господарства скоротилася з 46,8% до 10,9% [55, с. 42]. За нових умов сільгосппідприємства виявили нездатність використовувати виробничий потенціал так ефективно, як раніше, в умовах неринкової економіки: лише в 2000 р. сільгосппідприємства області вперше виготовили продукції рослинництва більше попереднього року, а в 2001 р. припинили спад обсягів виробництва валової продукції.

Натомість, впродовж 1990-х рр. частка особистих селянських господарств (ОСГ) в сільгоспвиробництві продовжувала зростати і досягла зрештою рівня близько 90%. З середини 1990-х рр. на Закарпатті, за рахунок одноосібної праці населення (поза суспільним сектором виробництва в сільському господарстві), вироблялося 95-97% картоплі, 87-92% овочів, 86-95% молока, 82-93% м'яса [166, с. 81].

Хоча значною мірою таке різке збільшення частки приватного сектора пояснюється збільшенням частки сільгоспугідь у приватному володінні, інша, не менш важлива, причина – це значно вища продуктивність приватного сектора. Попри зниження більшості показників його діяльності, це зниження не було таким різким, як у суспільному секторі, і починалося зі значно вищих показників. Досить навести лише статистику по виробництву валової продукції

на площу угідь, що слугує надійним індикатором економічної ефективності: у підприємствах суспільного сектора цей показник зменшився зі 209,2 тис. грн. на 100 га в 1990 р. до 46,0 тис. грн. на 100 га в 1999 р., або у 4,5 рази. За той самий період, аналогічний показник у господарствах населення зменшився з 793,4 тис. грн. на 100 га до 430,1 тис. грн. на 100 га, тобто падіння склало близько 46% [65, с. 45].

Розвал крупних сільськогосподарських підприємств та повільний розвиток фермерських господарств призвели до того, що саме особисті селянські господарства (ОСГ), стали головним виробником сільгосппродукції та забезпечували найбільшу зайнятість. Вони існували і в радянський час, і питома вага їхньої продукції постійно знижувалася, хоч і залишалася значною (від 20 до 69 % за різними позиціями) [145, с. 9]. А от в 2001 р. ОСГ забезпечували вже майже третину (31,8%) валової доданої вартості області [178, с. 110]. У 1999 р. в ОСГ (без врахування фермерських господарств) було вироблено 99,4% картоплі, 95% овочів, 97,1% плодів та ягід, 91,9% м'яса, 92,6% молока. (див. Додаток Д). На фоні загального зниження поголів'я великої рогатої худоби в суспільному секторі, більше ніж у 5 разів в порівнянні з 1990 р., в індивідуальному та приватному секторі спостерігалось їх збільшення [66, с. 133]. Це наслідок здійснюваної аграрної реформи і змін аграрних відносин на селі, у результаті яких, майже кожен селянин отримав землю, що дало можливість наростити обсяги виробництва продукції.

Здавалося б, функціонування ОСГ слід розглядати як однозначно позитивне явище – доказ успішності аграрної реформи, повернення традицій господарювання на власній землі, перевагу ринкових методів і т. п. Окрім того, не можна заперечувати і той факт, що за умов кризи сільськогосподарських підприємств, ОСГ стали своєрідним амортизатором, який певною мірою компенсував катастрофічний спад виробництва продукції в суспільному секторі [209, с. 183].

Однак, при глибокому розгляді, доводиться визнати, що розвиток ОСГ доцільніше трактувати не як свідчення успіху ринкових перетворень на селі, а як вимушену захисну реакцію населення області на затяжну кризу продовольчого забезпечення, що виникла ще в радянський час і загострилася на початку 1990-х рр., а також як один зі шляхів вирішення проблем аграрного перенаселення та часткової зайнятості [143, с. 96]. З цієї точки зору, величезна роль ОСГ в сільськогосподарському виробництві Закарпатської області в 1990-ті рр. відображала глибоку системну кризу економіки.

Особливістю ОСГ в умовах Закарпатської області 1990-х рр. було те, що вони працювали на самозабезпечення сім'ї продуктами харчування, а тому були багатогалузевими і нетоварними, реалізуючи лише деякі надлишки продукції на ринку. З'явившись як реакція на кризу продовольчого постачання в СРСР, з часом більшість з ОСГ перестали бути підсобними, тобто другорядними, а трансформувалися в основну організаційну форму трудової діяльності для значної частини сільських жителів. Їхньою домінантною ознакою був низький рівень механізації трудових процесів, висока питома вага використання ручної праці, що не потребує високої кваліфікації, сезонний характер роботи, відсутність регламентованого режиму робочого часу [209, с. 172]. Відносно успішне функціонування ОСГ, на перший погляд, здається парадоксальним, адже витрати праці та інших факторів виробництва на одиницю продукції в них були значно вищі. Але, слід врахувати, що катастрофічне падіння промислового виробництва вивільнило величезну кількість робочих рук, надавши в розпорядження ОСГ такий важливий виробничий ресурс, як дешева ручна праця, що дозволяла їм з мінімальним залученням технічних засобів залишатися конкурентоздатними на ринку [166, с. 157-158]. Це частково врятувало закарпатців від повного зубожіння, проте подрібнення колективних господарств знищило їхню товарність і різко зменшило абсолютну масу виробленої продукції. Утворення, загалом невеликих селянських господарств, само по собі призводить до зниження продуктивності у сільському господарстві, особливо за рахунок такого фактору, як зниження рівня

технічного оснащення [240, с. 117]. Як зазначає М. М. Пітюлич, ОСГ не можуть вважатися стратегічним напрямом формування цивілізованого сільського виробника ринкового типу, адже, дрібні за розміром земельних площ, господарства «значно гірше використовують сукупний ресурсний потенціал і мають нижчі показники виходу продукції в розрахунку на працівника, господарство та одиницю капіталу» [209, с. 183-184].

Значною мірою кризові явища в сільському господарстві були обумовлені невідповідністю панівних відносин власності та виробництва на селі вимогам ефективного господарювання та складністю переходу до ринкової економіки, низькою продуктивністю праці, застарілістю технологій, зношеністю фондів тощо. Але, на нашу думку, криза в сільському господарстві також була й природним наслідком катастрофічної деіндустріалізації, що відбулася в області в 1990-ті рр. [199, с. 144]. Історичні приклади демонструють тісний зв'язок між розвитком промисловості (в першу чергу, обробної) та сільським господарством. Так, в Німеччині спроби впровадження окупаційними силами в 1946-1947 рр. так званого «плану Моргентау» – плану послаблення промислової потужності Німеччини, створили серйозні економічні проблеми: деіндустріалізація призвела до різкого падіння продуктивності сільського господарства, адже чимало з колишніх промислових робітників повернулися до аграрного виробництва, створюючи, таким чином, тиск на продуктивність та заробітну плату.

Схожі наслідки для сільського господарства мав і розвал промисловості на Закарпатті в 1990-ті рр. По-перше, вивільнення робітників з промисловості через закриття багатьох підприємств призвело до збільшення кількості зайнятих в сільському господарстві, в першу чергу в особистих підсобних господарствах (особливо в сільській та гірській місцевості). Справді, як стверджує відомий аграрний економіст М. А. Лендел, на зростання рівня зайнятості сільських жителів у ОСГ впливав, як позитивний фактор (реформування відносин власності й отримання селянами земельних наділів),

так і низка негативних, серед яких нестабільна зайнятість у галузях промисловості [166, с. 208-211]. На Закарпатті, з його вкрай обмеженими земельними ресурсами, цей процес призвів до появи дрібноземельного, низькотехнологічного, неспеціалізованого сільськогосподарського виробництва, зорієнтованого в основному на виробництво продукції для власного споживання.

Збільшення кількості зайнятих у ОСГ, головною метою яких було самозабезпечення, суттєво знизило продуктивність в галузі. У свою чергу, низька продуктивність в домінуючих видах економічної діяльності зі спадною віддачею (в т. ч. в сільському господарстві) «заморожує» рівень заробітної плати, що обмежує купівельну спроможність робітників і тримає рівень заробітної плати в інших галузях на так само низькому рівні. Таким чином, перетворення сільського господарства на домінуючу, в структурі зайнятості, сферу економічної діяльності сприяло утриманню рівня заробітної плати у ньому на вкрай низькому рівні, суттєво нижчому від рівня інших галузей економіки. Так, у 2001 р. 60,8% сільськогосподарських працівників отримували заробітну плату менше 150 грн./міс. порівняно з 26,0% працівників економіки в цілому [65, с. 18]. Невипадково, що рівень заробітної плати в області в цілому також залишався одним з найнижчих по Україні.

Водночас відзначимо, що ОСГ частково пом'якшило наслідки закриття підприємств – мешканці області отримали можливість, хоча і на мінімальному рівні, забезпечувати себе, працюючи у власних господарствах.

По-друге, занепад промисловості призвів також до стрімкого зниження технологічного рівня сільського господарства області. У 1991-1999 рр. в економіці України та, зокрема, Закарпатської області, відбувся процес економічної примітивізації, після якого виживають, як відзначає норвезький економіст Е. Райнерт, тільки ті види діяльності, для яких характерна постійна або спадна віддача – сектор традиційних послуг, видобуток сировини та сільське господарство, тобто ті сектори, в яких один з факторів виробництва

має природне походження, кількість якого постійно зменшується, а якість погіршується. За таких умов, чимало з технологій сучасної епохи стають невиконаними, і збіднілі люди повертаються до використання примітивних інструментів та технологій [215, с. 203]. Так, в Україні в цілому, по сільському господарству внесення органічних добрив зменшилося більш як у 3 рази, мінеральних – у 5 разів. Значно скоротилася кількість техніки: у 1990-ті рр. в Україні один трактор припадав на 72 га орних земель, у той час як в Німеччині – на 8, у Франції – на 12 [166, с. 77]. Поновилося використання в сільському господарстві України і, Закарпатської області зокрема, коней, що, безумовно, свідчить про технічну деградацію галузі.

Тому не дивно, що в сільській економіці області домінуючим став аграрно-дрібнотоварний господарський уклад, де основними виробничими факторами були робоча сила працівника, підкріплена примітивною спеціалізацією, елементарними знаряддями праці та механізмами.

Примітивізація сільського господарства проявилася і в зміні структури різних сільськогосподарських культур. Вже відзначений вище пріоритет діяльності ОСГ, а саме самозабезпечення, призвів до кардинального збільшення частки зернових і картоплі у посівних площах та відповідного зменшення частки кормових та технічних культур (в т. ч. таких важливих в радянський час трудомістких культур як, наприклад, тютюн).

Цей факт свідчить про спрощення структури сільського господарства, його трансформацію з товарно-орієнтованого на таке, що слугує, насамперед, задоволенню потреб самих селян та їх господарств. Перехід на вирощування цих культур (зернових та картоплі) зрозумілий з точки зору селянина з огляду на загальну соціально-економічну ситуацію, що склалася в сільських і, особливо, гірських, районах області (безробіття, брак можливостей для започаткування власної справи, фінансова нестабільність), але, водночас, він втягував селян в порочне коло низькопродуктивної та некваліфікованої праці, здатної забезпечити лише дуже скромні потреби в споживанні. Кліматично-

природні умови Закарпатті, а надто його гірської частини, мало придатні для вирощування зернових та картоплі, що обумовлює кінцеву низьку продуктивність, що вкупі з ендемічним для Закарпаття малоземеллям, означає ринкову неефективність та неконкурентноспроможність таких господарств у довшій перспективі. Окрім того, звуження номенклатури сільськогосподарської продукції погіршило для селян можливість вступати у відносини обміну. З цього приводу В. П. Мікловда вказує, що ефективна взаємодія домогосподарств і ринку можлива за рахунок поглиблення поділу праці на селі. Але, в 1990-ті рр. функції села обмежувалися тільки виробництвом продовольчої продукції та забезпеченням сировиною переробної промисловості. У сукупності з слабо розвинутою інфраструктурою та атрофованим розвитком несільськогосподарських галузей і сфери обслуговування, це зумовило вузьку сферу прикладання праці з обмеженою кількістю професій і спеціальностей, що стало гальмом не тільки для зайнятості, але і спричинило збіднення асортименту продукції, що вироблялася на селі, а також низький рівень оплати праці [176, с. 48].

Зростання відносної частки сільського господарства у економіці області, разом призвело до певної абсолютизації ролі цієї галузі. На нашу думку, це хибне переконання, але воно, на жаль, вже у 1990-ті рр. міцно вкоренилося в уявленнях багатьох економістів про пріоритети розвитку економіки Закарпатської області. Наприклад, читаємо в одній з доповідей: «Стратегія розвитку агропромислового комплексу Закарпаття ... повинна передбачати не тільки прискорений розвиток сільського і лісового господарства ... але й перетворення його в основний високорозвинений структуро-формуєчий фактор розвитку всього народногосподарського комплексу регіону та його природно-економічних зон» [116, с. 31]. Парадокс, що вислизає з уваги багатьох закарпатських, і не тільки, економістів, які постійно вказують на багатий природний потенціал Закарпаття, як передумову його розвитку, полягає в тому, що найбільш успішні країни часто мають дуже обмежений природно-ресурсний потенціал і тому змушені шукати штучних, створених

людиною, переваг, а не покладатися на природні, яким, як правило, притаманна спадна віддача.

З огляду на це, зрозуміло, наскільки недалекоглядними і, навіть, в дечому шкідливими, є заклики деяких закарпатських економістів та чиновників до пріоритизації в області сільського та лісового господарства, а також туризму, на тій підставі, що область володіє відповідним потенціалом, чи, користуючись термінологією Д. Рікардо, є відносно менш неефективною в цих видах економічної діяльності, аніж інші регіони України та сусідні країни. Ці види економічної діяльності характеризуються спадною віддачею та досконалою конкуренцією, а, отже, не здатні в довгостроковій перспективі забезпечити динамічне зростання економіки, заробітних плат та податкових надходжень з усіма наслідками, що випливають з цього для бізнесу, добробуту населення, стану соціальної та транспортної інфраструктури. Досвід ринкових трансформацій у Закарпатській області в 1990-х рр. яскраво підтверджує цю думку.

Кризові явища в сільському господарстві Закарпаття призвели до значного скорочення виробництва в суспільному секторі галузі. І хоч це скорочення було частково компенсовано зростанням виробництва в ОСГ, що виникли в результаті проведення аграрної реформи, але основною метою ОСГ було, насамперед, самозабезпечення селян, для них були притаманні використання ручної праці, примітивні технології, а відтак, низька продуктивність. Розвиток ОСГ став вимушеною відповіддю населення на деіндустріалізацію, безробіття, кризу продовольчого забезпечення. Можна констатувати, що ситуація в сільському господарстві Закарпаття в 1990-ті рр. стала закономірним наслідком деструктивних процесів в економіці в цілому.

Таким чином, найбільш актуальним способом виходу з продовольчої кризи вважалася аграрна реформа. Її впровадження передало землю в руки селян, але не вирішило ключових проблем галузі. Кризові явища призвели до значного скорочення виробництва і в сільському господарстві, насамперед в

господарствах суспільного сектора. Головним виробником сільгосппродукції в цей період стають особисті селянські господарства.

3.3. Динаміка торгівлі та інвестиційних процесів в області

Ринкові трансформації, що призвели до суттєвого скорочення виробництва, а також зміни його галузевої структури, позначилися і на таких складових господарського комплексу Закарпатської області, як торгівля та інвестиції.

Роздрібний товарооборот скорочувався протягом всіх 1990-х рр. у відповідь на скорочення реальних доходів громадян та зменшення їхньої купівельної спроможності. За вказаний період, товарооборот скоротився в майже 4 рази, що створило для багатьох підприємств величезні проблеми з реалізацією вже готової продукції. Значного масштабу набули бартерні операції, коли обмін між підприємствами або фізичними особами відбувався безпосередньо продукцією, без посередництва грошей [126, с. 32-33]. Товарооборот на душу населення в області, в 1997 р становив лише 274 грн. (373 грн. по Україні), але, навіть для цього скромного показника, були характерні суттєві нерівномірності в територіальному розрізі. У м. Ужгород він становив 737 грн., у м. Мукачеві – 579, а в Берегівському районі – лише 133, у Великоберезнянському – 122, в Тячівському – лише 68 грн. [55, с. 65-66].

Падіння роздрібного товарообігу підприємств відбувалося протягом всього десятиліття, за винятком 1996 р. (зростання на 2,3%). У 1999 р. він складав лише трохи більше за 25% від показника 1990 р. (див. Додаток Е). Лише з 2000 р. почалося стале зростання роздрібного товарообігу [67].

Руйнування налагоджених ланцюжків постачання, криза неплатежів, нестабільний курс та інші несприятливі економічні фактори призвели до ситуації гострого дефіциту окремих видів продукції або ж нестабільності їх

поставок до області. Про серйозність цієї проблеми можна робити висновок хоч з огляду на той факт, що впродовж 1992–1993 рр. Представник Президента України в області видав низку розпоряджень, спрямованих на вирішення цих проблем: про встановлення норм реалізації цукру на одну особу (1 кг на особу в січні 1993 р.) [4, арк. 74], про додаткове виділення борошна для ліквідації перебоїв у забезпеченні населення хлібобулочними виробами [4, арк. 168], про спеціальні заходи для забезпечення першочергових потреб області в ліках, продуктах харчування, нафтопродуктах тощо [4, арк. 397-399], про регулювання цін шляхом встановлення граничних рівнів рентабельності та розміру торговельних надбавок [5, арк. 290-291], про критичну ситуацію із постачанням споживачів області паливними ресурсами [9, арк. 292-293] і заборону продажу нафтопродуктів власникам індивідуального транспорту [6, арк. 222], проведення ярмарків для забезпечення населення міст сільськогосподарською продукцією [3, арк. 98-99; 6, арк. 503-505]. Показово, що практично всі засоби, якими обласна влада намагалася боротися з проблемами дефіциту та нестабільності поставок, були абсолютно неринковими за своєю суттю: пропонувалося встановлення граничних цін, встановлення лімітів на придбання окремих видів продукції в одні руки і т. д. Окремі заходи відображали своєрідну тенденцію до регіонального економічного протекціонізму. Якщо в області бракувало якоїсь продукції, місцева влада намагалася не допустити її вивозу. Так, у 1992 р. для недопущення заготівлі м'яса заготівельниками з інших областей, обласною владою було затверджено обсяги заготівлі для споживчої кооперації області, та встановлено заборону на ввезення в область і вивезення з неї тварин, птиці, бджіл, а також продукції тваринництва і рослинництва без належного контролю і наявності ветеринарних документів та карантинних сертифікатів, причому для забезпечення цих заходів пропонувалося встановити ветеринарно-міліцейські пости на виїзді в сусідні області [3, арк. 22, 92-93]. І навпаки, коли продукції вистачало, влада намагалася не допустити ввезення аналогічної продукції. Так, обласна влада клопотала перед КМУ про обмеження в область лікоро-

горілчаних виробів, у зв'язку з достатнім їх виробництвом в області [11, арк. 99-100]. Часто такі розпорядження суперечили діючому на той момент законодавству, внаслідок чого, їх доводилося скасовувати [8, арк. 8-9]. Зрозуміло також, що за умов, вже фактично ринкової економіки, такі обмеження не могли бути ефективними і призводили лише до бурхливого розвитку «чорного ринку». Про масштаб явища і безуспішні спроби боротися з ним, свідчать доповідні записки про результати боротьби зі злочинністю на споживчому ринку. Так, за перший квартал 1993 р. за незаконну торговельну діяльність до адміністративної відповідальності притягнуто аж 47 осіб і ще 26 осіб було притягнуто до кримінальної відповідальності за «спекуляцію» [16, арк. 150-151].

Нестабільними залишалися поставки окремих товарів і в подальші роки. Обласна рада неодноразово зверталася до уряду з проханнями або виділити області потрібні ресурси чи кошти, або ж надати кредити для закупівлі цих ресурсів. Так, лише протягом січня 1995 р. Обласна рада зверталася до уряду з проханням надати додаткові обсяги газу [25, арк. 44], надати пільговий кредит на закупівлю палива та сировини [25, арк. 46], виділити борошно [25, арк. 60-61]. У березні того ж року, облрада просила уряд вже про кредити – на 130 млрд. крб. на закупівлю борошна і на 2 трлн. крб. на закупівлю пшениці [25, арк. 156; 26, арк. 23].

Суттєво змінилася структура споживання товарів, що є свідченням зниження життєвого рівня населення, яке детальніше розглядатиметься в підрозділі 4.3 дослідження. Якщо в 1991 р. частка продовольчих товарів складала 47,3%, що є показником бідності, то в 1997 р. вона досягла 60,2%, що свідчить про крайній ступінь зубожіння населення. Показово, що з 8 до 14,4% зросла частка хлібопродуктів, у той час як частка картоплі зменшилася, що свідчить про перехід населення на вирощування картоплі своїми силами. Частка непродовольчих товарів скоротилася з 52,7 до 39,8%, у тому числі особливо помітно знизилася частка товарів тривалого використання, які стали

недоступними для переважної більшості закарпатців: одягу – з 12,2 до 0,8%, меблів – з 4,5 до 0,3% [55, с. 65]. Ці цифри наочно ілюструють руйнівний ефект деіндустріалізації в тому вигляді, в якому вона відбулася в Закарпатській області. Зникнення крупних промислових підприємств призводить до масового безробіття і зниження доходів, через що люди практично припиняють витратити гроші на промислову продукцію, що, в свою чергу, знижує попит на продукцію тих підприємств, які не закрилися під час першої хвилі деіндустріалізації.

Що стосується зовнішньої торгівлі, то, як вже зазначалося вище, завдяки непродуманій політиці уряду, що створив надзвичайно сприятливі умови для імпорту, та посиленню глобалізаційного тиску, структура промислового виробництва області зазнала технологічного спрощення. Знизилося, також, технічне оснащення сільського та лісового господарства, кількість науково-дослідних робіт, інновацій тощо. На думку Е. Райнерта по-справжньому вільна торгівля можлива лише за умов рівного економічного розвитку між сторонами. У протилежному випадку більш розвинена сторона торгівельних відносин з часом почне спеціалізуватися на торгівлі товарами та послугами з високою доданою вартістю, залишивши менш розвиненій торгівлю сировиною [215, с.97-98, 120]. Очевидно, що в 1990-ті рр. економіка України за багатьма параметрами відставала від економік західних держав, але, попри це, міжнародні валютно-фінансові організації наполегливо схиляли Україну до лібералізації зовнішньої торгівлі.

Логічним наслідком цих процесів було спрощення структури експорту. Промислові підприємці області практично не здатні були конкурувати із іноземними виробниками на ринку товарів з високою доданою вартістю: втративши «тепличі умови» радянської економіки, коли вони були захищені від конкуренції з боку західних виробників, вони в більшості своїй програли не лише зовнішній, але й внутрішній ринок. Відповідно, частка сировини та продукції з низькою доданою вартістю в експорті області збільшилася за

рахунок продукції з високою доданою вартістю. Побільшало також фактів, коли метою експортної діяльності приватних підприємств був продаж за кордон, за вкрай низькими цінами, стратегічної сировини, рідкісних металів і т. д. Так, в 1992 .р. ужгородське мале підприємство «Немо» намагалося вивезти з України партію рідкоземельних металів вагою 2,7 т, а українсько-ірландське підприємство експортувало мідних зливків, вагою 196,7 т [17, арк. 127-128]. За таких обставин, нарощування експорту сприяє лише закріпленню тенденції до деградації економіки. Основу експорту повинна становити завершена продукція, лише тоді процеси нарощення його обсягів призводитимуть до розширення сфери прикладання праці, що, в свою чергу, завдяки ефекту мультиплікації призвело би до зростання зайнятості, зростання доходів населення та заощаджень, пожвавлення інвестицій та збільшення обсягів виробництва.

У загальній структурі експорту станом на 1997 р., ще до початку діяльності в області СЕЗ «Закарпаття», продукція промисловості складала 83,1%, в т. ч. хімічної – 0,3%, машинобудівної – 27,4%, лісової, деревообробної та целюлозно-паперової – 12,8%, будматеріалів – 1,0%, легкої – 27,5%, харчової – 13,6%. Лише 1,0% експорту забезпечувався сільським господарством. Характерно, що в обсягах імпортних поставок 40,9% займала давальницька сировина, а в експортних, 56,7% – продукція, виготовлена з неї [55, с. 72-73].

Структура експорту товарів з області в досліджуваний період, на жаль, характеризувалася негативною тенденцією. Наприклад, в структурі експортних поставок однієї з найбільш пріоритетних галузей – деревообробної, готові меблі, які ще в першій половині 1990-х рр. домінували в експорті провідних підприємств області, з часом поступилися чорновим меблевим заготовкам [56, с. 11]. Завдяки корупційним схемам, орендні підприємства отримували ліс за дуже низькими цінами, в 50-60 разів нижчими за відпускні, при цьому рентабельність вивезення сировини складала 60-90%, в той час як меблевим підприємствам бракувало сировини [23, арк. 28]. Вивезення сировини чи продукції з низьким ступенем переробки фактично означало вивезення з

області додаткового продукту, втрату робочих місць, звуження бази податкових надходжень в бюджет міст і районів. Значна частка продукції давальницької сировини в експорті та імпорті означає, що спеціалізацією регіону стала дешева робоча сила. Виробництво за схемою давальницької сировини не створює в економіці виробничих ланцюжків, а тому може вітатися лише як тимчасовий засіб. У підсумку, економіка регіону деградувала, а це прирікало її на економічну залежність і безперспективність. При цьому, завдавалася також шкода довкіллю, відбувалося соціальне розшарування населення та звужувалася база для економічного зростання.

На думку В. П. Мікловди, адекватною відповіддю влади на цю ситуацію мало б стати «вжиття радикальних заходів, зв'язаних із захистом виробничих ресурсів, заборона вивезення сировини і напівфабрикатів» [176, с. 131]. Не поділяючи, загалом, думки науковця, вважаємо, що уряд повинен був проводити більш активну політику захисту національного виробника та підвищення його конкурентоспроможності, хоч і усвідомлюємо обмежену ефективність таких заходів в умовах глобалізації.

Як видно з даних статистики (див. Додаток Є), в кількісному вимірі і експорт, і імпорт товарів та послуг стрімко зростали: щорічно об'єм імпорту зростав приблизно на 41%, а експорту – на 37%. Загалом, за вказаний період об'єми і імпорту, і експорту зросли приблизно у 8 разів. Такі високі темпи можна пояснити реакцією економіки на лібералізацією зовнішньої торгівлі, що здійснювалася з 1991 р., на розширення географії зовнішньоекономічних операцій, збільшення асортименту продукції тощо. У поживленні зовнішньоекономічних зв'язків регіону велику роль зіграли також міжнародні виставки «Ехро Ужгород», які проводилися щорічно з 1991 по 1995 р.р. (співзасновник Петро Голіцин). Вперше в Україні, в одному регіоні, в одному місті, на одній локації були представлені великі світові компанії, що дало можливість бізнесменам та чиновникам з України поспілкуватися та налагодити ділові контакти з власниками та топ-менеджерами світових компаній, керівниками середнього та малого бізнесу. Як результат — регіон

займав перше місце в Україні за створенням спільних підприємств (СП) [200, с. 13].

Цікаво відзначити, що до 1998 р. імпорт був або лише незначно нижчим експорту, або переважав його, але з 1999 р. економіка області демонструє значне позитивне сальдо зовнішньоторговельного балансу. Сальдо зовнішньоторговельного обороту послуг було додатнім протягом всього досліджуваного періоду. Загалом, середньорічні темпи приросту зовнішньої торгівлі Закарпатської області за 7 років склали 15,9%. Частка області у зовнішньоторговельному обороті України збільшилася від 0,6% у 1996 до 1,4% у 2002 р. [248, с. 9]. Найважливішою причиною для зростання експорту, імпорту та позитивного сальдо зовнішньої торгівлі, був початок діяльності в області СЕЗ «Закарпаття». Закони України «Про спеціальний режим інвестиційної діяльності в Закарпатській області» та «Про спеціальну економічну зону “Закарпаття”» дозволили значно активізувати надходження інвестицій у пріоритетні галузі промисловості регіону. А це, в свою чергу, стимулювало збільшення експорту, зростання зайнятості, удосконалення промислових технологій і, як наслідок, прискорення економічного зростання регіону. Хоч показники діяльності СЕЗ «Закарпаття» були скромнішими від очікуваних, її можна віднести до проектів загальнонаціонального масштабу за характером вирішуваних завдань [267, с. 485].

Загалом, протягом радянського періоду та 1990-х рр., експорт та експортно-орієнтовані галузі не відігравали особливої ролі у економіці Закарпаття, проте в умовах скорочення внутрішнього попиту, саме експорт, спочатку виступив у якості стабілізуючого фактору, а пізніше, уже в першій половині 2000-х рр., коли на повну потужність запрацювала СЕЗ «Закарпаття», як детермінанта регіонального розвитку. Лібералізація зовнішньої торгівлі лише посилила позитивний вплив цього чинника на динаміку валового регіонального продукту [136, с. 193].

Протягом 1990-х рр. великі надії в Україні та області поклалися на прихід іноземного капіталу, що мав би модернізувати економіку, інтенсифікувати експорт, підвищити зайнятість та забезпечити стале економічне зростання. Справді, в дедалі більш глобалізованій світовій економіці, прямі іноземні інвестиції стали основним мотором глобального розвитку і зростання міжнародної торгівлі, вони можуть значно впливати на економічну ситуацію в тій чи іншій країні, або на розвиток окремих регіонів країн. Безумовно, українській економіці в 1990-ті рр. іноземні інвестиції були потрібні по-перше, для поповнення обмежених внутрішніх заощаджень капіталу (ресурси для імпорту капітального обладнання, модернізації і реструктуризації економіки), по-друге, для запозичення ноу-хау і, по-третє, для полегшення доступу до зовнішніх ринків [105, с. 104].

Притік іноземних інвестицій в економіку Закарпатської області практично розпочався з 1990 р., але почав обліковуватися офіційною статистикою лише з 1994 р. (див. Додаток Ж).

За даними І. Іванчо, які дещо розходяться із даними статистичного управління, станом на поч. 1997 р. в області було зареєстровано 322 підприємства із прямими іноземними інвестиціями на загальну суму близько 76 млн. дол. США, з них 57 підприємств із 100% іноземного капіталу (сума інвестицій близько 42 млн. дол. США). З загальної суми іноземних інвестицій понад 60% було вкладено в підприємства м. Ужгорода, 5,6% – м. Мукачева і лише по 0,3-0,5% в гірські райони області. З розрахунку на одного жителя області приходилося 59 дол. США іноземних інвестицій (в Україні – 24 дол. США), але цей показник відрізнявся величезною неоднорідністю в розрізі міст і районів. Так, на одного жителя м. Ужгорода припадало 363 дол. США іноземних інвестицій, м. Мукачева – 48, а жителів Тячівського, Рахівського, Виноградівського районів – менше 5 дол. На це були «об'єктивні причини: недостатньо розвинутий промисловий потенціал та віддаленість від основних транспортних магістралей» [152, с. 40]. Всього ж, станом на 2000 р., в область

надійшло лише 92 млн. дол. США іноземних інвестицій, при тому, що орієнтовна потреба в іноземних інвестиціях становила понад 1 млрд. дол. США [105, с. 106]. За показником залучення ПІІ, Україна та Закарпатська область суттєво відстали від інших постсоціалістичних держав Центральної та Східної Європи. Однак, на нашу думку, причинами цього відставання були не географічні особливості області чи стан розвитку в ній промисловості, а загалом несприятливі умови для інвестицій, обумовлені нестабільністю законодавства, відсутністю незалежних судів, браком правових гарантій прав власності та іншими, притаманними екстрактивним політико-економічним режимам, рисами.

Створення СЕЗ «Закарпаття» позитивно позначилося на динаміці прямих іноземних інвестицій: інвесторів приваблювали як пільги, гарантовані законом, так і певні особливості розташування зони (близькість до ємного європейського ринку, наявність дешевої і кваліфікованої робочої сили тощо) [94, с. 6]. Дані свідчать про зростання середнього обсягу надходжень ПІІ в економіку області після початку діяльності СЕЗ, хоча на максимум залучення іноземних коштів СЕЗ вийшла уже на поч. 2000-х рр. Якщо з 1992 по 2000 р. Закарпаття залучало в економіку області в середньому по 10,5 млн. дол. США прямих іноземних інвестицій щорічно, то в 2002 – 30,1 млн. дол. США, 2003 – 52,8 млн. дол. США, 2004 – 62,7 млн. дол. США ПІІ [266]. За рахунок освоєння інвестицій на території пріоритетного розвитку та СЕЗ «Закарпаття», почалося нарощення виробничого потенціалу, створення нових робочих місць та якісні зміни в технологічній структурі інвестицій в основний капітал: почала спостерігатися тенденція до зростання частки вкладень в активні частини основних засобів (машини, обладнання, інструмент, інвентар) [168, с. 172]. Завдяки цим позитивним зрушенням, область змогла суттєво покращити свої позиції в рейтингу інвестиційної активності, вийшовши в 2003 р. на перше місце за цим показником [213, с. 22]. Активізації інвесторів сприяло також прийняття низки підзаконних актів про пріоритетні види діяльності в області [84, с. 6]. Загалом, станом на кінець 2000 р., до економіки області надійшло ПІІ на

92,192 млн. дол. США. Завдяки збільшенню надходження інвестицій, в 1998 р., вперше з початку десятиліття, почалося зростання інвестицій в основний капітал [57].

За галузями ПІІ були розподілені вкрай нерівномірно (див Додаток 3). Як видно, понад 2/3 всіх прямих іноземних інвестицій надійшло в промисловість. Це, звісно, позитивний момент, але, все ж таки, з усього цього об'єму, отриманих промисловістю області інвестицій, майже 5/6 припало на низькотехнологічні її галузі – деревообробну, харчову і легку.

Окрім того, інвестиції надходили до районів та міст області вкрай нерівномірно: в 1998 р. на Воловецький та Міжгірський райони припало лише по 1,5% їх надходжень [78, с. 4]. Інвестори, насамперед, цікавилися тими територіями, де могли знайти привабливе поєднання інфраструктури, ресурсів та праці. Не дивно, що найбільшими реципієнтами ПІІ стали м. Мукачеве, м. Ужгород та Ужгородський район, на які сумарно припало майже 60% з них. Водночас, Воловецький, Перечинський та Свалявський райони разом залучили лише 1,5% [64, с. 20]. У 2000 р. щодо запровадження інвестиційних проектів у Воловецькому, Іршавському та Тячівському районах не надійшло жодної пропозиції [72, с. 4].

Цікавим є і географічний розподіл країн-інвесторів. До Закарпаття інвестували насамперед компанії з Німеччини, Австрії, Угорщини та США, на відміну від інвестицій до України в цілому, більшість яких надходила з офшорів. Опосередковано це свідчить про те, що більшість ПІІ до Закарпаття були реальними інвестиціями в економіку, а не способом легалізувати, «відмити» незаконно зароблені капітали.

Прямі іноземні інвестиції не стали панацеєю від усіх проблем економічного розвитку області в 1990-ті рр. з низки причин. Не дивлячись на присутність в регіоні об'єктивних умов ринкових перетворень (активна приватизація, розвиток малого і середнього бізнесу), активного притоку фінансових ресурсів для пожвавлення виробництва не відбувалося, а геополітичні переваги регіону

не повною мірою використовувалися в плані залучення іноземних інвестицій [105, с. 105]. Важливо наголосити також на хибній політиці уряду зі стимулювання «великих проектів», потенціал для реалізації яких в Закарпатській області не був високим. Низька якість управлінських кадрів на місцях часто призводила до неспроможності місцевих органів влади до активної роботи із залучення інвесторів, як іноземних, так і національних. Так, станом на 1994 р., в область не було залучено коштів з Українського національного фонду, бо працівники регіонального відділення не оформили жодного бізнес-плану [23, арк. 72]. У 1996 р. від підприємств окремих районів не надходило жодних пропозицій щодо пошуку потенційних інвесторів для фінансування конкретних проектів, а від більшості надійшло лише 1-3 заявки [152, с. 42]. Сума інвестицій в Україну та область не відповідала ні їхнім можливостям, ні потребам, зумовленим процесом структурної перебудови економіки. Хоч показники Закарпатської області були дещо кращі від середніх по країні, але їхня роль була не достатньо вагомою, щоб суттєво збільшувати економічний потенціал краю [243, с. 91].

Вкрай неефективно було реалізовано хай обмежені, але все ж таки наявні, національні інструменти для залучення інвестицій. У 1996 р. Указом Президента України було створено Національне агентство України з реконструкції та розвитку з метою залучення кредитів, грантів, міжнародної технічної та гуманітарної допомоги, іноземних інвестицій. Досвід конкретних підприємств свідчить, що за умов глибокої економічної кризи, діяльність цієї установи не могла бути успішною. Так, в 1997 р., єдиний в області пивоварний завод (м. Мукачево), що змушений був в 1995 р. припинити варку пива, звернувся по допомогу в залученні німецьких інвестицій до Агентства. Однак, умови (20% власного внеску або валютний кредит під 6-10% річних) співробітництва виявилися нереалістичними для хронічно збиткового підприємства, внаслідок чого інвестиції на підприємство не надійшли [32, арк. 23, 24, 35].

Існує і дещо більш песимістична оцінка інвестиційної привабливості Закарпаття, зокрема здатності ПП вирішити проблему зайнятості. В. Мікловда вважає, що інвестиційні можливості області через економічну ситуацію в ній були вкрай обмеженими. Тому, на думку дослідника, основою політики розвитку робочих місць в регіоні мало бути підвищення коефіцієнту використання уже існуючих виробничих потужностей при одночасному стимулюванні власного виробництва, що могло бути досягнуто завдяки гнучкій політиці, що враховувала б специфіку окремих галузей і виробництв [176, с. 105]. На нашу думку, ПП є потужним інструментом розвитку економіки, потенціал якого не був повною мірою використаний в Україні в 1990-ті рр. для розвитку економіки області через його політизацію та використання в інтересах олігархів. Досвід роботи СЕЗ «Закарпаття» доводить, що за умов ефективної роботи органів влади можна створити умови для залучення серйозних інвесторів. Однак ми не стали би перебільшувати значущість роботи зі створення належного інвестиційного клімату в межах окремо взятого регіону. На жаль, такі заходи на місцевому рівні не можуть компенсувати відсутності послідовної загальнодержавної політики й інституційної основи для стабільного і сталого зростання економіки і, в тому числі, залучення інвестицій.

Попри активну залученість Закарпатської області до зовнішньої торгівлі та залучення інвестицій, потенціал використання вигідного географічного розташування області використовувався недостатньою мірою. У дослідженні А. Сундука для вимірювання ступеню залученості економіки Закарпаття в міжнародні економічні процеси, використовується, так званий, коефіцієнт глобалізованості, тобто коефіцієнт залучення в процеси міжнародної економічної взаємодії, який враховує ПП, експорт та імпорт регіону. Цей показник для Закарпатської області протягом 1990-х рр. (і пізніше) завжди був нижчим, від середнього по Україні показника [228, с. 217]. Це означає, що вигідне географічне розташування (близькість до країн Європи – потенційних ринків збуту) та високий рівень інтегрованості внутрішньої системи регіону до європейської (як у соціально-економічному відношенні, так і у світоглядному),

на яких, як на позитивних факторах зростання, полюбують наголошувати закарпатські економісти, не є гарантією інвестиційної привабливості регіону. Значно скромнішими від очікуваних, виявилися й економічні ефекти поглиблення транскордонного співробітництва, зокрема і в рамках, створеного в 1993 р., Карпатського єврорегіону [80, с. 5; 252, с. 12]. На нашу думку, роль географічного чинника в контексті економічного розвитку Закарпаття часто перебільшується: навіть найвигідніше розташування не може в очах інвесторів компенсувати відсутність верховенства права, політичну нестабільність, слабкий захист прав власності тощо, тобто відсутність чи слабкість сприятливих для розвитку політичних та економічних інститутів.

Таким чином, економічні процеси в галузях економіки 1991-1999 років, призвели до глибокої кризи в промисловості, сільському господарстві, торговій діяльності. Обсяги промислового виробництва скоротилися за 1990-1996 рр. на 69%. Найбільшою мірою постраждали найбільш технологічні галузі промисловості. У сільському господарстві, на початок 1990-х рр., назріла необхідність радикальних перетворень, але розпочата реформа відносин власності на землю через непослідовну політику урядів, так і не була доведена до логічного завершення – запровадження повноцінного ринку землі. Втім, відбувся перерозподіл земель на користь селян. Було започатковано фермерський рух, однак він не став важливим виробником сільгосппродукції в області. На першу роль вийшли ОСГ, на частку яких припадало до 90% всього виробництва. Їх роль відображала не успіх аграрної реформи, а масштаб економічної кризи в області, адже більшість з цих господарств були зорієнтованими не на ринок, а на виробництво для власного споживання. Скорочення промислового та сільськогосподарського виробництва справило негативний ефект на стан торгівлі та інвестицій в області. Майже в 4 рази скоротився роздрібний товарооборот. Значного масштабу набули бартерні операції і ситуації дефіциту окремих товарів або нестабільності їх поставок. Не виправдалися надії на прихід ПШ. Навіть, попри створення СЕЗ «Закарпаття», за цим показником Україна та Закарпатська область суттєво відстали від інших

держав регіону. Причинами цього були загалом несприятливі умови для інвестицій, обумовлені нестабільністю законодавства, відсутністю незалежних судів, браком правових гарантій прав власності тощо.

РОЗДІЛ 4. ЛЮДСЬКИЙ ВИМІР ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ У ЗАКАРПАТСЬКІЙ ОБЛАСТІ В 1990-ТІ РОКИ

4.1. Особливості демографічної ситуації і урбанізаційних процесів

Економічні перетворення 1990-х рр. супроводжувалися також суттєвими змінами демографічної ситуації в Закарпатській області. Демографічний баланс певної держави чи адміністративно-територіальної одиниці складається із показників природного приросту населення (різниці між кількістю народжених та померлих) та міграційного сальдо. Всі ці показники в Закарпатській області суттєво погіршилися від початку 1990-х рр.

Природно припустити, що початок економічної кризи, що супроводжувався зниженням життєвих стандартів населення, погіршенням стану соціальної захищеності став прямою причиною негативних демографічних тенденцій. Однак це дещо спрощений погляд, адже падіння рівня народжуваності почалося ще в 1988 р. і тривало впродовж всього наступного десятиліття. Якщо в 1991 р. її рівень складав 16,6‰, то в 1999 р. він досяг свого мінімуму (11‰) [58, с. 16; 62]. Після чого почався повільний підйом, серед причин якого можна назвати вихід із економічної кризи, а також урядові заходи щодо сприяння народжуваності. Смертність, починаючи із 1970 р., повільно, але безперервно, зростала. В 1990-ті рр. її рівень зріс з 10,2‰ в 1991 р. до 11,3‰ в 2000 р. [58, с. 16; 62]. Таким чином, на поч. 2000-х рр. рівень смертності у Закарпатті досяг рівня народжуваності, склавши 11‰, а в подальшому зріс до рівня 13‰.

Погіршенню демографічної ситуацію сприяли два фактори:

По-перше, Закарпаття та Україна, разом зі всім пострадянським східноєвропейським простором, перебували у стадії демографічного переходу до типу відтворення населення, що характеризується низькою народжуваністю

та приблизно нульовим приростом населення, який, в більшій частині Європи, вже відбувся (ця стадія характеризується зниженням народжуваності до її стабілізації на рівні 10‰) [186, с. 483] (див. також Додаток І). Причиною такого переходу є соціально-економічна модернізація, що супроводжується й змінами ціннісних установок суспільства. Для таких суспільств характерні: вищий рівень освіти, високий рівень залучення жінок в економічні процеси, вищий вік вступу до шлюбу та дітонародження, довша тривалість життя тощо. Одним з наслідків демографічного переходу є підвищення середнього віку населення, що в підсумку призводить і до підвищення рівня смертності.

По-друге, надто швидка трансформація політичної, економічної та соціальної сфер життя спричинила глибоку соціально-економічну кризу, яка вразила всі верстви населення. Непристосованість основної маси населення до нових умов, з одного боку, і різкий спад життєвого рівня, з іншого, призвели до погіршення стану здоров'я населення і зниження його кількості [217, с. 206]. Природне скорочення народжуваності, пов'язане із суспільним розвитком, було прискорене економічною кризою і падінням життєвого рівня, викликаних нею. Одночасно, зниження життєвого рівня населення, погіршення стандартів харчування, зниження якості і доступності медичних послуг (особливо в сільській та гірській місцевості) позначилися й на підвищенні смертності.

Дія, описаних вище, тенденцій призвела до швидкого скорочення природного приросту населення. Якщо в 1991 р. він складав 8179 осіб [58, с. 16], то в 1995 р. – лише 2305 осіб, а в 1999 р. вперше спостерігалось природне скорочення населення – на 464 особи [62]. На поч. 2000-х рр. у Закарпатській області, останній з усіх регіонів, народжуваність і смертність приблизно зрівнялася.

У цілому, населення Закарпатської області за період між двома переписами 1989 р. та 2001 р., збільшилося на 0,7%. На цей період припадає розворот у демографічній динаміці: до 1995 р. кількість населення області збільшувалася,

досягнувши показника 1288,1 тис. осіб., а потім почалося його зменшення (див. Додаток І).

Одним з наслідків демографічного переходу стала зміна вікової структури. Якщо в 1995 р. частка осіб, старших 60 років, складала 14,2%, а дітей до 18 років – 29,8%, то вже в 2000 р. відповідні показники склали 15,2% та 27,7%. [62]. Відбувається, отже прогресування процесу старіння населення області, що, у свою чергу, впливає на зменшення загальних коефіцієнтів народжуваності, підвищення загального коефіцієнту смертності, уповільнення природного приросту населення, збільшуються втрати демовідтворювального, життєвого і трудового потенціалів, зростає демографічне навантаження працездатних непрацездатними [217, с. 209-210]. Збільшення частки старших вікових груп призвело до ситуації, коли в окремих, найбільш неблагополучних, гірських населених пунктах не забезпечувалося просте відтворення населення, що неминуче призводило до швидкого скорочення їхнього населення [208, с. 74].

Скоротилася також кількість шлюбів: від 11617 в 1991 р. до близько 8000, в середньому, в період 1996-2000 рр., причому кількість розлучень впродовж всього досліджуваного періоду залишилася на приблизно тому ж рівні [58, с. 16; 62]. З позитивних змін слід відзначити зменшення смертності дітей у віці до одного року: з 14 на 1000 в 1991 р. до 9,4 на 1000 в 2000 р. [58, с. 19; 62]. Як і інші демографічні показники, показник дитячої смертності є відображенням не лише об'єктивного медичного прогресу, але й нових світоглядних установок, зокрема, більшої цінності життя і здоров'я дитини.

Третім ключовим фактором впливу зміни чисельності населення, є міграція. Впродовж радянського періоду, міграційний баланс області був позитивним, але в 1990-ті рр. він став від'ємним. Саме за рахунок негативного міграційного сальдо й відбувалося скорочення населення області, починаючи з 1995 р. (окрім 1999 р., в якому вперше було зафіксовано і природне скорочення населення) [62]. У цей період, міграційний відтік населення відчутніше

торкався більш мобільного міського населення і носив змішаний характер [223, с. 199-200]. З одного боку, він був пов'язаний із виїздом за кордон представників певних етнічних груп (євреїв, німців, росіян), з іншого – мав економічний характер і набував форми економічної еміграції. Відмітно, що еміграція охоплювала переважно людей з високим освітнім та професійним рівнем в найбільш дієздатних вікових категоріях. Так, серед тих, хто виїхав до Угорщини, 47,2% мали вищу, незакінчену вищу або середню спеціальну освіту, серед тих, хто виїхав до Ізраїлю – 47,5%. Серед емігрантів, 68,7% складала люди працездатного віку [28, арк. 25].

Уряд намагався виправити негативні демографічні тенденції. Так, в 1990-х рр. в Україні було впроваджено кілька державних програм та заходів щодо підвищення народжуваності, зокрема національну програму «Планування сім'ї» (1994 р.) та «Державну концепцію сімейної політики України» (2000 р.). Однак покращення демографічної ситуації в країні могло відбутися лише внаслідок суттєвого поліпшення економічного стану, зокрема, зниження ступеня бідності (в тому числі, так званої успадкованої), досягнення ефективної зайнятості населення, створення сприятливих умов для жінок, що виховують дітей, покращення сфери соціального захисту тощо. Так, результати статистичних досліджень засвідчують, що найбільш значущим фактором, що позитивно впливає на народжуваність, є рівень життя населення і забезпечення населення житлом [187, с. 253].

Отже, зниження народжуваності та підвищення смертності, є довгостроковими тенденціями, які почалися задовго до здобуття Україною незалежності й кризових економічних явищ. Хоча з'ясування внеску кожного з двох, описаних вище, факторів вимагає окремого демографічного дослідження, наскільки припустити, що болісні соціально-економічні трансформації 1990-х рр. лише загострили вже наявні негативні демографічні тенденції, такі як зниження народжуваності, зростання смертності, підвищення середнього віку населення тощо. Економічна криза також сприяла міграційному відтоку

населення, хоча в 1990-ті рр. його головною причиною був, ймовірно, виїзд представників етнічних груп. Так, в 1995 р. від'ємне міграційне сальдо на 70,4% формувалося за рахунок цієї групи мешканців Закарпаття [28, арк. 25].

У контексті аналізу демографічної ситуації необхідно зупинитися і на рівні урбанізації, який є одним з ключових показників для аналізу соціально-економічного розвитку країн та окремих регіонів. Згідно з даними Закарпатського обласного управління статистики, рівень урбанізації населення Закарпатської області у другій половині 1990-х рр. становив близько 37,1% і був найнижчим в усій Україні [62]. Такий низький рівень урбанізації обумовлений низкою причин географічного, історичного та економічного характеру, розгляд яких виходить далеко за межі завдань, поставлених в рамках цього дослідження. Особливістю демографічних процесів в Закарпатській області у досліджуваній період є суттєве зниження частки населення, що проживало в міських поселеннях (містах та селищах міського типу), тобто деурбанізація (або, іншими словами, руралізація) населення, що вирізняло область, як на фоні України в цілому та її окремих регіонів, так і на фоні глобальних тенденцій.

Хоча демографічні процеси в області, впродовж останніх років, були предметом вивчення багатьох дослідників, факт скорочення частки міського населення на Закарпатті в них згадується побіжно, і не стає предметом окремого вивчення. На нашу ж думку, явище деурбанізації населення області є дуже важливим індикатором якості соціально-економічних змін, що відбулися в області в 1991-1999 рр. та подальші роки, і як таке заслуговує на окремий розгляд.

В усі історичні епохи в містах концентрувалася економічна активність, культурне, суспільне та політичне життя людства. Існує дуже сильна позитивна кореляція між рівнем урбанізації та різними соціально-економічними індикаторами, такими як рівень ВВП на душу населення, рівень освіти, рівень проникнення технологій, тривалість життя та іншими. Процес урбанізації

історично пов'язаний з важливими економічними та суспільними трансформаціями, що призвели до вищого рівня мобільності, нижчої народжуваності, довшої тривалості життя та старіння населення. Міста – це важливі рушії розвитку та скорочення бідності, як в самих міських поселеннях, так і в оточуючій їх сільській місцевості, оскільки в них концентрується переважна частина економічної активності, уряди, бізнес, транспорт. Вони слугують життєво важливими ланками, що сполучають між собою сільські місцевості, інші міста та міжнародні потоки. Проживання в містах часто пов'язується з вищим рівнем освіти та писемності, кращим здоров'ям, ліпшим доступом до соціальних послуг, ширшими можливостями для участі в культурному та політичному житті [274, с. 3].

У доповіді про ключові тенденції урбанізації у світі Департаменту економічних та соціальних справ Секретаріату ООН зазначається, що станом на 2014 р. 54% населення Землі мешкало в містах. Втім існує велика різниця між макрорегіонами світу. Так, попри те, що найшвидше міське населення зростає в Африці та Азії, ці континенти залишаються переважно сільськими: рівень урбанізації в них становить 40 та 48% відповідно [274, с. 7]. В Європі ж, рівень урбанізації складає близько 75% і також зростає, хоч і значно повільніше, аніж в Африці та Азії. Водночас, всупереч цій тенденції, в кількох країнах Європи (Чехія, Естонія, Латвія, Литва, Македонія, Молдова, Словаччина) в 1990-ті рр. відбулося зниження частки міського населення в загальному населенні, або деурбанізація [274, с. 22-23]. Привертає увагу той факт, що всі ці країни є постсоціалістичним і пройшли у зазначений період крізь складний період соціально-економічних трансформацій. Це наводить на припущення, що деурбанізація може бути пов'язана із характерними для постсоціалістичних країн процесами під час переходу до ринкової економіки, зокрема зі зменшенням частки промисловості в структурі економіки і зниженням її технологічного рівня.

Хоча було б, напевно, спрощенням вважати, що рівень урбанізації безпосередньо визначає рівень соціально-економічного розвитку країни (порівняльні дані з різних регіонів світу спростовують таку пряму залежність), але дослідження урбанізаційних процесів в Європі, виконане компанією BBVA Research, доводить, що рівень урбанізації в Європі виявляє дуже сильну позитивну кореляцію з такими соціально-економічними показниками, як ВВП на душу населення, продуктивність праці, рівень конкурентоспроможності, проникнення технологій (зокрема інформаційних), якість розвитку інфраструктури тощо [273].

Стан урбанізаційних процесів в Україні є дуже цікавим і неоднозначним. У 1989 році 66% населення України мешкало в міських населених пунктах. У період із 1989 по 2001 р. сільське населення зменшилось із 17 млн. осіб до 16 млн. осіб (на 6%), тоді як міське — з 34 млн. осіб до 33 млн. осіб (тобто на 4%). Взаємодія цих тенденцій і призвела до підвищення коефіцієнту урбанізації України до 67% у 2001 р. У середньому, рівень урбанізації невпинно зростає приблизно на 0,15% на рік у період із 1989 р. [230, с. 20].

Ці дані вказують на ту особливість України, що в ній урбанізація відбувається лише в значенні збільшення частки міського населення в структурі населення, а не збільшення чисельності міського населення в абсолютному вимірі. Частка міського населення зростає на фоні стрімкої депопуляції: протягом останніх 1990-х рр. (але також і пізніше) зменшувалось, як населення міських населених пунктів, так і сільської місцевості. Однак зменшення чисельності населення на селі відбувалося швидше, внаслідок чого тривало повільне зростання рівня урбанізації [230, с. 19]

Міста України є центрами економічної активності. Обсяги виробництва в містах не просто є вищими, ніж на селі в абсолютному вираженні. Міста є також продуктивнішими в розрахунку, як у розрахунку на душу населення, так і в розрахунку на квадратний кілометр [230, с. 19]. При цьому парадоксально, що українці не надто охоче переїжджають туди, де відкриваються можливості.

Міграція в міста, зазвичай, указує на те, що люди шукають кращої роботи, а також є ознакою дієвої реорганізації людських ресурсів у межах країни (наявності чинників притягання). Водночас, в Україні, за даними досліджень, мало хто переїжджає в інше місто, шукаючи нових економічних можливостей. Каталізатором переїзду є скоріше низький рівень соціальних видатків у рідних регіонах (чинники виштовхування). До основних перешкод на шляху внутрішньої міграції з сіл до міст можна віднести дуже високу частку житла у власності населення (у 1994 р. 53,4% опитаних проживали у власних будинках, а 12% у власних квартирах [172, с. 15-16]), недорозвинутість ринку оренди, брак доступу до кредитних ресурсів, недостатній рівень розвитку ринків житла та іпотечного кредитування, витрати, пов'язані з переїздом у більш економічно активні регіони країни, а також високі транзакційні витрати.

Впродовж більшої частини ХХ ст., рівень урбанізації Закарпаття зростав, чому сприяли зусилля урядів Чехословаччини та СРСР, спрямовані на модернізацію господарства та соціальної структури населення краю. Так, якщо в 1921 р. в містах проживало лише 11,1% краян, то вже в 1931 р. цей показник становив 15,4% [218, с. 118]. За часи перебування області в складі СРСР, рівень урбанізації зріс з 20,7% у 1946 р. до 41,8% в 1991 р [194, с. 310]. Свого максимуму – 42,1%, він досяг в 1992 р., після чого почалося його зниження.

З даних (див. Додаток Й) видно, що скорочення чисельності міського населення, як в кількісному, так і у відсотковому вимірі почалося вже в 1993 р., в той час як чисельність населення області в цілому, та сільського зокрема, продовжувала зростати до 1995 р. включно. У період 1996-2002 рр. скорочення чисельності міського населення випереджало приріст чисельності сільського, що в підсумку призводило до щорічного скорочення населення області. Саме в 2002 р. досягнуто найнижчого з 1991 р. рівня урбанізації області – 37%. У подальші роки рівень урбанізації дещо зріс (на 0,2% за період 2003-2012 рр.), а потім дещо зменшився (на 0,1% за 2012-2016 рр.).

З проаналізованих даних видно, що скорочення чисельності міського населення почалося раніше, тривало довше і відбувалося швидшими темпами, ніж скорочення чисельності сільського населення. У порівнянні з 1992 р., коли міське населення досягло максимуму і в кількісному вираженні (535,8 тис. осіб), і у відсотковому (42,1%), у 2001 р. воно було меншим на 65,1 тис. осіб, або ж на 12,1%. За цей період зростало населення лише трьох міст Закарпаття (Мукачева, Чопа та Рахова). Населення решти міст скорочувалося, причому в Берегові та Тячеві це скорочення відбувалося в темпі, швидшому, ніж середній по країні [230, с. 31]. Водночас, чисельність сільського населення зростає в 1991-2001 рр. на 54 тис. осіб, або ж на 7,3%. Внаслідок сукупної дії цих тенденцій, Закарпатська область займала і дотепер займає останнє місце серед усіх регіонів України за показником питомої ваги міського населення у загальній чисельності населення. Іншими сільськими областями України (менше 50% міського населення) є ще 4 області Західної України: Івано-Франківська (43,59%), Рівненська (47,73%), Тернопільська (44,47%) та Чернівецька (42,89%) [61, с. 41].

Тенденції урбанізаційних процесів в Закарпатській області вирізняли її на фоні інших регіонів України і, навіть, інших, переважно, сільських областей Західної України. По-перше, в кожній з областей в Україні, в цілому, коефіцієнт народжуваності в міських поселеннях впродовж 1990-х рр. був нижчим, ніж в сільській місцевості, але при цьому в усіх них, окрім Закарпатської, частка міського населення зростала. [61, с. 47-48] Тобто, рівень урбанізації в них зростає за рахунок міграції з сіл до міст. По-друге, Закарпатська область займала одне з перших місць в Україні за коефіцієнтом народжуваності в міських поселеннях, але в сільській місцевості цей показник був ще вищий. Завдяки цьому Закарпаття було одним з небагатьох регіонів України, де відбувався природний приріст населення. По-третє, з огляду на переважання сільського населення та вищий коефіцієнт народжуваності в сільській місцевості, цей приріст відбувався, в основному, за рахунок сільської місцевості, що посилювало тенденцію до деурбанізації області, помітну як в

1991-1999 рр., так і в подальший період. Так, навіть у 2014 р. лише 32,7% (1168 осіб) від приросту населення припало на міста, решта ж 66,3% (2401 особа) – на сільську місцевість. Для порівняння, два інших регіони зі схожою демографічною ситуацією демонструють «урбанізаційний» тренд. Так, у Волинській області приріст населення по області цілком відбувається за рахунок приросту міського населення, який компенсує скорочення сільського. У Рівненській, з її рівнем урбанізації в 47,7%, приріст населення майже на 2/3 забезпечений приростом міського населення [61, с. 41-42]. По-четверте, підкріплювало деурбанізаційну тенденцію в області ще й те, що тривалість життя по області в сільській місцевості була вища, ніж у містах, на відміну від інших регіонів України, де тривалість життя у міських поселеннях була суттєво (на 2-2,2 роки) вищою, ніж у сільських [137, с. 176].

Ці особливості області, що обумовили нетиповий, для решти України, процес деурбанізації в Закарпатській області, вимагають пояснення. Нижче буде здійснено спробу визначити можливі причини та потенційні наслідки цього явища.

На нашу думку, деурбанізація населення Закарпаття обумовлена специфікою соціально-економічних трансформацій, що відбулися в області в часи незалежності. Головною причиною цього явища була стрімка деіндустріалізація економіки області в 1990-ті рр., фактичне зникнення крупних промислових підприємств, сконцентрованих в містах. У Закарпатській області цей процес був ще більш руйнівним, ніж в Україні в цілому - оскільки індустріалізація в області почалася пізно, практично вся місцева велика промисловість була інтегрована в загальнорадянські виробничі ланцюжки і слабо пов'язана з потребами регіональної економіки. У зв'язку із занепадом промисловості, міста припинили генерувати стабільний попит на кваліфіковану високооплачувану робочу силу, який в радянський час створювався обробною промисловістю і задовольнявся за рахунок села [197, с. 62]. Більше того, в кризові 1990-і рр., для яких характерними були затримки у виплаті заробітних

плат, безгрошів'я, бартер, закриття підприємств та безробіття, міське населення області опинилося в особливо несприятливих економічних умовах: у сільській місцевості особисте селянське господарство могло принаймні забезпечити продукти харчування для власного споживання і обміну на іншу продукцію. Дані статистики демонструють суттєве зростання розбіжності між виробництвом окремих видів сільгосппродукції та постачанням цієї продукції на ринок, що свідчить про перехід сільського населення до самозабезпечення [65, с. 55].

Інша причина випереджаючого скорочення чисельності міського населення – це еміграція. У 1990-ті рр. спостерігалася масова еміграція представників національних меншин, насамперед євреїв, які проживали переважно в містах області. Пізніше еміграція набула переважно економічного характеру. У 1990-ті рр. процес трудової міграції та міграційний відтік населення відчутніше торкався більш мобільного міського населення. Але, починаючи з 1999 р., відповідно до частки всього населення у міграційному скороченні, сільське населення також стало переважати [186, с. 500]. Втім, на відміну від тимчасової трудової міграції, виїзд за кордон на постійне місце проживання було більш характерним для економічного активних, високоосвічених громадян, сконцентрованих у найбільших містах області: Ужгороді та Мукачеві.

Стримувала урбанізацію і дорожня житла в містах області, високі видатки на переїзд і облаштування на новому місці. Вартість житла в містах Закарпаття була дуже завищеною (в порівнянні з доходами закарпатців), не в останню чергу через те, що за умов слабого розвитку інших інвестиційних механізмів, через низький рівень довіри до них, купівля нерухомості вважалася надійним вкладенням прибутків (у тому числі й корупційних). Тому, хоч в містах області рівень доходів був помітно вищий, ніж в селах, але ця різниця не могла слугувати достатнім економічним мотивом для переїзду. Загалом, рівень

бідності в містах у досліджуваний період був вищим, аніж в сільській місцевості [128, с. 104].

Не сприяла урбанізації й відносна легкість трудової міграції за кордон: якщо для мешканця сільської місцевості не існує суттєвих перешкод в тому, щоб працювати в країнах Європи, то він зробить вибір на їхню користь, а не на користь міст області, з їхнім вузьким ринком праці й низьким рівнем заробітної плати. Отже, не випадковим, є той факт, що за даними Міжнародної організації праці, Закарпаття було областю з найвищим коефіцієнтом міграції. Слідом за ним йшли Тернопільська та Чернівецька області – також області з низьким рівнем урбанізації [230, с. 10-12]. В іншому дослідженні було продемонстровано причинно-наслідковий зв'язок між рівнем розвитку промисловості та трудовою міграцією [118, с. 21-24]. Ці дані чітко вказують на сильну кореляцію між рівнем розвитку промисловості, рівнем урбанізації та схильністю населення до трудової міграції за межі регіону, яка в свою чергу, уповільнює урбанізацію.

Ще одним фактором, що стримує урбанізацію, є те, що за винятком Ужгорода та Мукачева, всі міста Закарпаття належать до категорії малих міст і не дуже помітно відрізняються від сіл за якістю та стандартами життя, доступом до об'єктів соціальної, освітньої, культурної інфраструктури. Ця особливість також посилюється високою щільністю та компактністю розселення в Закарпатській області (принаймні в низовині, де й проживає переважна частина населення): згаданий вище чинник виштовхування з сіл до міст не спрацьовує, якщо існує відносно легкий доступ до соціальної та економічної інфраструктури міст. Попит на робочу силу, що виник, починаючи з кінця 1990-х рр., у зв'язку із припливом іноземних інвестицій в промисловість, не призвів до масового переїзду сільських жителів до міст саме тому, що в цьому, через невеликі відстані, не існувало нагальної потреби: замість посилення урбанізації збільшився масштаб так званої маятникової (чи човникової) міграції, коли мешканці сільської місцевості працюють в місті, не

переїжджаючи до нього [120, с. 90]. Вже в 1997 р. підприємства легкої промисловості (приміром, Ужгородська швейна фабрика) змушені були залучати робочу силу із сусідніх гірських районів [79, с. 2].

Етнодемографічні особливості Закарпаття також позначалися на динаміці урбанізаційних процесів. Вищий рівень народжуваності був характерний насамперед для сільської місцевості, зокрема, на сході області, де є чимало великих сіл, для населення яких і донині типові міцні дво- або багатодітні сімейні моделі. З іншого боку, для угорців області, більша частина яких проживає в містах, характерні нижча народжуваність, вища смертність та демографічна криза впродовж останнього десятиліття [186, с. 484-485].

Викладені вище дані та думки наштовхують на песимістичні висновки щодо особливостей і перспектив соціально-економічного розвитку Закарпаття. Демографічні дані 1990-х і 2000-х рр. вказують на те, що рівень урбанізації області продовжить повільне зниження або стабілізується на нинішньому низькому рівні. Тільки бурхливе економічне зростання економіки області, забезпечене обробною промисловістю, могло б кардинально змінити цю тенденцію. Однак, ані в досліджуваній період, ані в подальші роки такий варіант розвитку розглядати не доводилося. Навпаки, для економіки як України в цілому, так і Закарпаття зокрема, була характерна тенденція до спрощення галузевої структури, зниження технологічного рівня та деіндустріалізації. Тому міста області втрачали свою привабливість для мігрантів з сільської місцевості через незадовільну пропозицію праці та низький рівень її оплати, а також через відносну легкість трудової міграції в зарубіжні країни. Це фактично означало зведення ролі міст до суто адміністративних та транспортних центрів, спосіб та стандарти життя в яких не сильно відрізняються від сільських (за винятком, можливо, Ужгорода та Мукачева).

Таким чином, погіршення демографічних періодів у досліджуваній період було результатом не лише економічної кризи, але й природним наслідком демографічного переходу. Населення області продовжувало зростати до

1995 р., після чого почалося його скорочення, в т.ч. і через міграцію. В області спостерігався своєрідний процес деурбанізації, причиною якого, вважаємо, був занепад зосередженої в містах промисловості.

4.2. Зайнятість і міграційний рух населення

Економічні трансформації 1990-х рр. безпосередньо позначилися на ключовій складовій економічного потенціалу Закарпатської області – трудовому (людському) ресурсі. Внаслідок болісних економічних трансформацій 1990-х рр. кардинально змінилася структура зайнятості, гострої форми набула проблема безробіття, а до трудової міграції виявилися залученими сотні тисяч закарпатців.

Процес переходу України від командної до ринкової економіки мав неминуче супроводжуватися докорінною трансформацією зайнятості. Слід наголосити, що для Закарпаття проблема зайнятості та безробіття носить довготривалий характер. В силу політико-історичних, природно-географічних, соціально-економічних чинників, Закарпаття протягом останніх століть належало до регіонів з низьким рівнем розвитку продуктивних сил та індустріального розвитку, що, в свою чергу, постійно було причиною надлишку трудових ресурсів. Через це, на Закарпатті історія трудової міграції сягає ще середини ХІХ ст., а проблему зайнятості працездатного населення не було повністю розв'язано навіть за часів планової економіки [132, с. 34]. Так, за даними В. П. Мікловди, навіть в роки найвищого економічного піднесення, внаслідок просторових деформацій з розміщення продуктивних сил, чисельність безробітних коливалася в межах 65-75 тис. осіб, однак цей факт замовчувався, а сама проблема згладжувалася масштабною сезонною трудовою міграцією [176, с. 75]. Вже станом на кінець 1991 р., коли кризові явища лише починали набирати оберти, 115 тис. осіб працездатного віку були незайняті в народному господарстві, а 58 тис. з них регулярно виїжджали на сезонні роботи за межі області [15, арк. 130].

Початок ринкових перетворень означав і формування ринку праці – системи суспільних відносин, соціальних, у тому числі юридичних, норм та інституцій, які забезпечують нормальне відтворення і ефективне використання праці. Ринок праці в 1990-ті рр. став конкретним виявом системи суспільної організації найманої праці в умовах товарно-грошових відносин [171, с. 61]. А на думку В. П. Мікловди, найважливіший вплив на формування ринку праці в західних областях України справляють такі фактори, як: реструктуризація економіки, зумовлена процесами роздержавлення і приватизації власності, інвестиційна політика в регіоні, темпи та динаміка розвитку ринкових форм трудової діяльності. При чому, якщо ці фактори були притаманні для всієї України, вплив транскордонного співробітництва на ситуацію в сфері соціально-трудова відносин був специфічним фактором для західних областей, в тому числі й Закарпатської [176, с. 76].

Як зазначає Ю. Машика, зайнятість у перехідній економіці характеризується наступними аспектами: негарантована, економічно вимушена, неповна, мобільна, нераціональна, неефективна [171, с. 61]. В умовах трансформаційних процесів відбуваються ринкові перетворення, які проявляються у розвитку підприємництва, нових форм і видів зайнятості, трудовій мобільності, диференціації трудових доходів та ін. Характерна також тенденція до тінізації зайнятості та зменшення попиту на працю.

Дані наочно демонструють масштабний процес вивільнення працездатного населення в результаті економічної кризи: паралельно із зростанням чисельності працездатного населення, знижувалася чисельність зайнятого населення (див. Додаток К).

Станом на 1999 р. з 731,5 тис. трудових ресурсів, економічно зайнято було 397,9 тис. чол. або 54,4%. Вільні трудові ресурси, з урахуванням зайнятих в особистому підсобному господарстві, складали 296,3 тис. чол., або 40,5%. Рівень спаду зайнятості був високим у всіх виробничих галузях. Найвищим він був на промислових підприємствах (скорочення кількості працюючих з 187,4

тис. в 1991 р. до 88,5 тис. в 1998 р., або в 2,1 рази), у будівельних організаціях (з 35,3 тис. до 16,1 тис.), у сільськогосподарських колективах і лісовому господарстві (з 82,1 тис. до 37,7 тис.). У цілому, з 1991 по 1998 р. кількість офіційно працюючих зменшилася на 128,5 тис. осіб, причому найбільше скорочення відбулося в 1993-1994 рр. (понад 30 тис. осіб за рік) [174, с. 64-65].

З даних про кількість працюючих в галузях промисловості (див. Додаток Л), видно, що ринкові трансформаційні процеси в області супроводжуються зменшенням числа зайнятих у сфері матеріального виробництва. Так, кількість працюючих суттєво зменшилася в усіх ключових галузях промисловості. Загалом, частка осіб, задіяних в промисловості, скоротилася з 37,2% в 1990 р. до 31,3 – в 1997 р. За аналогічний період частка працюючих в сільському господарстві скоротилася з 6,1% до 4,4%, в будівництві – з 7,2 до 4,0%, в науці – з 0,9 до 0,4%. Натомість зросла частка осіб, що працюють в сфері освіти, культури і мистецтва – з 14,1 до 21,1%, фінансів та кредиту – з 0,9 до 1,1%, і найбільш суттєво (понад втричі) в державному управлінні – з 1,7 до 5,4% [55, с. 75-76]. Загалом, в області за 1990-1997 рр. кількість робочих місць в промисловості зменшилася на 48,3%. Таке суттєве скорочення кількості осіб, задіяних в промисловості, є природним результатом процесу деіндустріалізації економіки області, описаного нами в підрозділі 3.1 цього дослідження. З іншого боку, слід підкреслити, що надзвичайно висока частка осіб, задіяних саме в промисловості, була особливістю радянської командної економіки, адже специфіка зайнятості в матеріальному виробництві значною мірою визначалася трудомісткістю пріоритетних сфер виробництва і, відповідно, високою питомою вагою ручної праці, що й призвело до концентрації зайнятості саме в галузях матеріального виробництва. Тому, процеси роздержавлення і приватизації власності зумовили масштабне вивільнення трудових ресурсів із сфери матеріального виробництва в сферу послуг. Однак однозначно оцінювати їх не слід, оскільки скорочення чисельності працюючих в матеріальному виробництві супроводжується масштабним прихованим безробіттям [176, с. 78].

У руслі описаного нами в підрозділі 3.1 процесу деіндустріалізації та примітивізації, ринкова трансформація промислового виробництва на Закарпатті супроводжувалася не лише спадом виробництва та скороченням чисельності працюючих, але й низкою інших негативних явищ. Так, зміна структури в промисловості в напрямку домінування в ній низькотехнологічних виробництв, призвела до консервації низькопродуктивної праці, зростали масштаби втрат робочого часу через простой та зупинки виробництва, значні резерви праці використовувалися нерационально. Приблизно на третину, порівняно з показником 1990 р., знизилася продуктивність праці в промисловості, однією з причини чого було послаблення науково-технічного та інтелектуального потенціалу промислових підприємств, а також зниження рівня кваліфікації їхніх працівників (особливо в приватному секторі). Одним з наслідків економічної кризи став, також, перерозподіл зайнятості на користь некваліфікованої робочої сили. Окрім того, на фоні згорання професійно-технічної освіти та збільшення кількості закладів вищої освіти виявилось, що значна частина зайнятих області змушена була працювати на посадах, що не відповідали рівню їхньої освіти [168, с. 84]. Економіка кризового періоду не потребувала великої кількості фахівців з права, економіки, бізнесу і т. д., яких масово почали випускати УжНУ та інші ВНЗ, що почали з'являтися в 1990-ті рр.

Відмічені процеси супроводжуються міжсекторним перерозподілом робочих місць та зростанням числа зайнятих в приватному секторі економіки. Уже за підсумками 1991 р., частка зайнятих в державному секторі скоротилася з 73 до 69% [82, с. 3]. В 1991 р. 81,9% всіх працюючих були зайняті на державних підприємствах, 16,1% – в суспільному господарстві колгоспів. В індивідуальному секторі було задіяно лише 1,8%. Вільні трудові ресурси та зайняті в особистому підсобному господарстві склали 21,2%. Картина ринку праці області характеризувалася високою часткою зайнятості у промисловості та сільському господарстві та концентрацією зайнятості на підприємствах державного сектора. Однак, завдяки приватизації та роздержавленню,

відбувалося стрімке зростання чисельності зайнятих в приватному секторі: лише за 1995-1997 рр. вона зросла на 41,3% [176, с. 94-95].

Оскільки вивільнення робочої сили відбувалося, насамперед завдяки скороченню зайнятості в промисловості та, меншою мірою, в сільському господарстві та інших галузях матеріального виробництва, то можна зробити висновок, що на процеси трансформації зайнятості основний вплив здійснюють галузі матеріального виробництва. Паралельно цьому відбувалися і процеси перерозподілу робочої сили на користь галузей невиробничої сфери, зумовлені реструктуризацією економіки, роздержавленням та приватизацією. Ці процеси, однак, мали ту особливість, що відбувалися неузгоджено в просторі і часі, внаслідок чого суттєво загострилася ситуація на ринку праці в цілому, а ще більшою мірою, на ринку праці сільської та гірської місцевості. Така неузгодженість стала причиною масового безробіття, котре в сільській та гірській місцевості переросло в найбільш гостру форму – циклічну. Навіть лібералізація зовнішньоекономічної діяльності та поживлення транскордонної торгівлі не здатне було усунути напругу на локальних ринках праці, оскільки в структурі експорту переважали сировина і продукти незавершеного виробництва, а транскордонне співробітництво не супроводжувалося розширенням сфери прикладання праці [157, с. 89].

Описана вище тенденція є цілком природним результатом процесів примітивізації економіки, описаних Е. Райнертом, та взятих нами за основу багатьох частин цього дослідження. Автори одного з перших в Україні порівняльних досліджень склали синтетичний регіональний індекс рівня соціально-економічного розвитку регіонів. Закарпатську область включили до групи регіонів, що відстають у розвитку, разом з Тернопільською, Івано-Франківською, Херсонською областями. Автори відмітили чітку залежність між рівнем розвитку тієї чи іншої області, а отже, середньою зарплатою, рівнем безробіття і рівнем концентрації в ній промислового виробництва [118, с. 21-24].

У розвинених ринкових економіках, на які рівнялася Україна в своїх реформах в 1990-ті рр., великий та розвинутий невиробничий сектор є продуктом тривалого розвитку виробничого сектору. З точки зору зайнятості, невиробничий сектор (сфера послуг) у високорозвинених економіках постає не замість промисловості, а як продовження і доповнення високотехнологічної обробної промисловості, що лише і здатна генерувати достатньо високу додану вартість і підтримувати високий рівень заробітної плати, необхідний для активного розвитку сфери послуг.

Попри певну подібність процесів деіндустріалізації в розвинених ринкових економіках та Україні, вони насправді дуже різні за своєю суттю. У першому випадку, деіндустріалізація супроводжувалася зростанням продуктивності праці в промисловості та підвищенням доданої вартості, що генерується нею. Хоч значна частина промисловості була виведена в країни, що розвиваються, найбільш передові та високотехнологічні виробництва дотепер зосереджені саме в цій, відносно невеликій, кількості найбільш розвинених країн. В Україні ж зниження частки промисловості супроводжувалося одночасно «загибеллю найкращих» (тобто передових галузей промисловості), вціліла промисловість була представлена, в основному, підприємствами нижчого технологічного рівня.

Наслідки деіндустріалізації, зразка розвинених країн, та України, в сфері зайнятості, також є докорінно відмінними. Якщо в розвинених країнах вивільнена, в результаті зростання технологічності промисловості, робоча сила змогла адаптуватися в динамічному секторі послуг, то в Україні низька продуктивність в домінуючих видах економічної діяльності зі спадною віддачею тримала заробітні плати на низькому рівні, що обмежувало купівельну спроможність робітників і утримувало заробітні плати на дуже низькому рівні також і в інших галузях, у тому числі, і в сфері послуг [215, с. 174-176].

Ось чому всі плани і розрахунки закарпатських економістів та чиновників про вирішення проблеми зайнятості, шляхом розвитку сільського та лісового

господарства, а також туристично-рекреаційної сфери, з самого початку приречені на невдачу. Вони просто-напросто ігнорують той факт, що без наявності розвиненого високотехнологічного промислового сектора ці галузі (всі вони є галузями зі спадною віддачею) не зможуть генерувати ані достатню зайнятість, ані достатньо високий рівень заробітної плати.

Загалом, за період 1992-1997 рр. рівень зареєстрованого безробіття зріс у Закарпатській області у 8,5 разів до 3,07% [176, с. 111]. Цей показник є нормальним для будь-якої економіки, але він не відображав реального стану справ. Через недосконалість методики обрахунку рівня безробіття і, загалом, низьку якість роботи служб зайнятості, реальний показник безробіття в офіційній статистиці не відображений. Дослідники могли лише приблизно обраховувати його, користуючись непрямими методами. Так, якщо за основу взяти методику Міжнародної організації праці, то реальний рівень безробіття мав би бути в 4 рази вищим і складав би в Закарпатській області близько 12,2%. Реальний масштаб проблеми безробіття визнавали навіть перші особи області. Так, тодішній голова ОДА, С. Устич в одній з доповідей заявляв: «Офіційний рівень безробіття станом на 1 січня 1997 року становив 1,9%, але його фактичне значення було значно вищим – 30-35%, а в гірській місцевості – до 70%» [233, с. 7]. Точний обрахунок рівня безробіття ускладнювався ще й тим, що найпоширенішою його формою було приховане безробіття (робота з частковим навантаженням або не повним робочим часом, вимушені та неоплачувані відпустки та ін.). У 1993 р., в окремі періоди, до чверті всіх працюючих в народному господарстві перебували у вимушених відпустках [9, арк. 31], а в 1997 р. рівень прихованого безробіття перевищував рівень офіційно зареєстрованого в 5,8 разів [176, с. 114]. У промисловості, наприклад, менше 50% робітників працювали в режимі повної зайнятості. У цілому ж по області у вимушених адміністративних відпустках перебувало 28,9% працівників, з них 60,8% – в промисловості [174, с. 64-65].

Значна відмінність між офіційними даними, щодо безробіття, та реальним станом справ, була зумовлена не лише особливостями обрахування рівня

безробіття (безробітними вважалися особи, які стали на облік у відповідних центрах зайнятості), але й тим фактом, що значна частина фактично безробітних осіб не зверталася до цих центрів. Звідси виникає відмінність між чисельністю працездатного та чисельністю зайнятого населення: в 1997 р. зайняте населення було на 25% менше, аніж працездатне (див. Додаток К). З цих 25% осіб, які були фактично не враховані в офіційній статистиці, але й не рахувалися безробітними, більшість належали до осіб, що займалися особистим сільським господарством. У 1999 р. з 552,7 тис. осіб, зайнятих в економіці, 168,8 тис. осіб належали саме до цієї категорії [65, с. 17]. Попри те, що ці господарства протягом 1990-х рр. стали головним виробником продукції, зайнятість в них була вимушеним кроком заради самозабезпечення продуктами харчування. У них зберігалися традиційні способи виробництва, засновані на простій фізичній праці, внаслідок чого продуктивність цих господарств була низькою, що свідчило про вкрай неефективне використання головного елементу виробничого потенціалу – трудових ресурсів [168, с. 81]. Аналізуючи роль домашніх господарств в економіці регіону в період її ринкової трансформації, В. П. Мікловда вказує, що функції села обмежувалися тільки виробництвом продовольчої продукції та забезпеченням сировиною переробної промисловості, що в сукупності із слабо розвинутою інфраструктурою та атрофованим розвитком несільськогосподарських галузей і сфери обслуговування, зумовило вузьку сферу прикладання праці з обмеженою кількістю професій і спеціальностей, що стало гальмом для зайнятості [176, с. 48].

Переважаючі особистих (чи підсобних) господарств населення, як основного місця докладання праці, була свідченням гостроти проблеми зайнятості в сільській та, особливо, гірській місцевості. Сільське господарство найбільшою мірою наближене до ринку досконалої конкуренції, який характеризується високим її рівнем та відсутністю можливості його суб'єктів впливати на формування цін на свою продукцію, тобто коли ринковий попит на продукцію сільськогосподарського виробництва знижується, відповідно різко

падають ціни, а з ними й доходи господарств, що неминуче позначається й на попиті на працю. Окрім того, внаслідок розвалу промисловості, знизився рівень диверсифікації економіки на цих територіях, що суттєво знизило можливості для працевлаштування їхнього населення. Тому, в сільській та гірській місцевості сформувався ринок праці з обмеженим попитом. Саме для цих територій характерне не просто безробіття, а тривале безробіття, коли особа не має постійного місця роботи протягом років. Цей феномен пояснюється трьома основними причинами. Перша – структурна незбалансованість попиту і пропозиції за професійно-кваліфікаційною ознакою. Друга – низька заробітна плата на вакантних робочих місцях, що на 80% не потребують кваліфікованої праці. Третя – нерозвиненість у сільській місцевості несільськогосподарських видів трудової діяльності [181, с. 120].

Отже, ринок праці, що сформувався в Закарпатській області в 1991-1999 рр., мав певні географічні відмінності. Склалися три види ринків праці, залежно від характеристик безробіття. Першу групу сформували райони зі збалансованими ринками праці, для яких були характерні відносна збалансованість попиту і пропозиції праці, відсутність циклічного безробіття та відносно невисокий рівень безробіття (2,5-3,0%). До цього типу відносилися ринки праці Тячівського, Хустського, Виноградівського і Свалявського районів. Низький рівень безробіття в цих районах, в основному, був обумовлений традиційною широкомасштабною трудовою міграцією. Другий тип ринків формували асиметричні ринки праці, до яких відносилися ринки праці Великоберезнянського і Рахівського районів, та м. Ужгорода. Головною їхньою ознакою був вищий рівень безробіття (4-5%), наявність суттєвого розриву між пропозицією і попитом на працю, більш високі темпи вивільнення робочої сили. Основними формами безробіття в цій групі локальних ринків були структурне та приховане безробіття. Третій, найбільш чисельний тип, формували депресивні ринки праці, до яких належали ринки праці Воловецького, Перечинського, Іршавського, Берегівського районів та м. Мукачева. Найхарактернішою ознакою цієї групи ринків праці була

наявність у них циклічної, тобто найбільш гострої форми безробіття, тривалі строки безробіття та високе навантаження на одне вільне робоче місце [176, с. 115-117]. Вважаємо, що не випадково до найбільш проблемних районів відносяться ті, в яких найбільшою мірою відбулися деіндустріалізація та занепад крупних лісо- та агропромислових підприємств.

У відповідь на кризові явища, в Закарпатській області поступово сформувалися інституціональна та нормативна база функціонування ринку праці, однак, заходи сприяння зайнятості населення на офіційному рівні були недостатніми для того, щоб зняти, чи хоча б пом'якшити, соціальну напругу та зменшити рівень безробіття. Без перебільшення, можна стверджувати, що уряд та обласна влада фактично усунулися від вирішення цих проблем. Так, станом на 1997 р., співвідношення між пропозицією праці (45017) та заявленим попитом на неї (357) в Закарпатській області становило 126 до 1, і це без врахування того факту, що значна частка безробітних в центрах зайнятості на обліку не стояла. Ефективність центрів зайнятості в такій складній ситуації можна оцінити як дуже низьку: професійним навчанням було охоплено лише 3,1% незайнятого населення, працевлаштовано - 18,1% осіб, що стояли на обліку [176, с. 107-109]. Окрім того, обстеження ринку праці продемонстрували, що в більшості випадків, для заміщення пропонували робочі місця, які не потребували високого рівня знань. Так, наприклад, в січні 1999 р. в Ужгородський міський центр зайнятості, із підприємств і організацій міста поступили заявки про наявність 42 вільних робочих місць, із них 36 – на місця, що не потребували високої кваліфікації, 2 робочі місця вимагали наявність спеціальної підготовки, і лише 4 вимагали від претендентів на їх заміщення високої кваліфікації. Відмічене є свідченням руйнації інтелектуального сегменту трудового потенціалу, а відтак втрати його конкурентоздатності. Тож не дивно, що значна частина *de facto* безробітних не зверталася до центрів зайнятості, усвідомлюючи нездатність цих установ вирішити проблему безробіття. Взагалі, за умов колапсу економіки такі установи й не могли належним чином виконувати покладену на них функцію,

адже практично всі галузі економіки перебували в кризі, а отже не могли генерувати стабільний і масовий попит на робочу силу: в 1992 р. лише на 52 підприємствах області велася робота зі створення нових робочих місць [5, арк. 194].

За високий рівень безробіття певною мірою відповідала також і політика держави на ринку праці, причому найбільш негативну роль відіграли мінімальний рівень заробітної плати і соціальні виплати безробітним. Люди з низькою кваліфікацією не могли знайти роботу, оскільки мінімальний рівень заробітної плати часто перевищував вигоду, що вони могли принести працедавцю, а виплати безробітним слугували антистимулом для пошуку роботи. Це створювало «пастки бідності» та заохочувало розвиток тіньової економіки [156, с. 531-532]. Вдаючись до такого регулювання в дусі популізму і удаваної турботи про соціальний захист населення, уряд не тільки не зміг реально захистити населення (суми соціальних виплати були занадто низькими, а їхні виплати обумовлені низькою критерієм), але й занадто зрегулював ринок праці, позбавивши його необхідної за умов трансформацій гнучкості. В результаті утворився величезний «сірий» ринок праці, на якому стосунки наймача і робітника регулювалися неформальними домовленостями, а не нормами законодавства. Хоч, завдяки цьому, було дещо пом'якшено проблему зайнятості, але в соціальному плані, наслідком було утворення, так званого прекаріату – соціального класу працівників з неповною або частковою формою зайнятості, для яких характерні нестійке соціальне становище, соціальна незахищеність, залежність від наймача, нестабільний дохід, депрофесіоналізація тощо [227, с. 11-20].

Природним наслідком складної ситуації на ринку праці стала масова трудова міграція. Трудова міграція є віддзеркаленням змін, які відбувалися в структурі регіональної економіки, а відповідно і ринку праці. Відзначена вище асиметрія між попитом і пропозицією праці створювала для неї великий

потенційний ресурс, а в сферу трудової міграції були включені різні верстви населення з різним професійно-кваліфікаційним рівнем [185, с. 328].

Трудова міграція є одним з проявів соціальної та економічної мобільності населення, що більшою чи меншою мірою притаманна всім економікам світу. Мобільність працездатного населення є однією з характеристик ринку праці, і вона полягає в готовності частини працездатного населення мігрувати з метою працевлаштування на робочі місця з більш привабливими умовами праці та гідною оплатою. При цьому мова йде про вільний вибір місця праці згідно професійно-кваліфікаційних навичок та можливості працевлаштування на легальних умовах. Щодо трудової міграції із Закарпаття на етапі формування ринку праці в 1990-ті рр., то мобільність населення носила переважно вимушений і нелегальний характер [214, с. 232].

На Закарпатті трудова міграція є давнім явищем, що безпосередньо відображало структурні проблеми зайнятості, описані вище. Причиною масової трудової міграції традиційно вважалися висока щільність населення, відсутність вільних земель та їх низька продуктивність, різні форми соціального та національного тиску. Сучасна хвиля трудової міграції є вже четвертою за ліком і, як здається, наймасовішою. Якщо з 1870 р., до початку Першої світової війни, з краю виїхало приблизно 120 тис. осіб, у міжвоєнний період – приблизно 90 тис., то нинішня хвиля, що почалася з кінця 1980-х років і триває по сьогодні, призвела до того, що за різними оцінками, за кордоном працює від 100 до 300 тис. працездатних мешканців області [118, с. 49-50; 244, с. 14-28]. Така розбіжність в оцінках обумовлена тим, що трудова міграція закарпатців практично завжди відбувалася нелегально або напівлегально, а отже важко піддавалася статистичному обліку.

Як і по всій Україні, після розпаду СРСР, викликана економічною кризою трудова сезонна міграція задіяла значно більші маси на Закарпатті, ніж постійна міграція. Традиції трудової міграції сягають радянської епохи: із марамороських районів із надлишками робочої сили в літній період у Росію та

до Східної України відправлялась велика кількість сезонних робітників на сільськогосподарські роботи та будівництва. Після здобуття Україною незалежності, через значне скорочення кількості робочих місць, полегшення умов виїзду та кращі можливості заробити, багатьох приваблювало працевлаштування за кордоном [186, с. 501]. Водночас, більша відкритість України у відносинах із зовнішнім світом призвела до перетворення Закарпаття на своєрідний хаб для нелегальної міграції представників, як правило, бідних азійських країн до Європи [151, с. 94-95].

За сукупністю певних міграційних показників, Закарпатська область займає унікальне становище серед інших регіонів України. Так, О. Позняк поділяє всі регіони України на 8 груп і Закарпатську область виділяє в одну з них [212, с. 142]. Причиною цього є характерний лише для Закарпаття надзвичайно високий рівень участі населення працездатного віку в трудовій міграції за кордон – близько 30% від працездатного населення, що в півтора рази перевищує аналогічний показник Чернівецької області, майже в три рази показник Галицької групи регіонів та майже в шість разів показник по Україні в цілому (в статті використані дані лише за 2005-2008 рр., але їх можна екстраполювати на попередній період).

Причинами таких високих показників міграції О. Позняк вважав близькість та легкість доступу до держав Європи (але значна частка трудової міграції із Закарпаття спрямовувалася і до Росії), менш патерналістський, а отже, схильний до самостійного вирішення проблем, менталітет населення [212, с. 143-145]. Однак, на нашу думку, вказані особливості є не причинами, а скоріше, допоміжними факторами трудової міграції.

Взагалі, питання про причини трудової міграції закарпатців вимагає більш детального розгляду. Серед закарпатських економістів популярним є пояснення безробіття певними географічними та демографічними особливостям області. Наприклад, Г. Пуйо пише: «Для Закарпатської області характерні висока питома вага населення, що проживає в сільській місцевості, нерівномірна

система розселення, та нижча, ніж в середньому по Україні, землезабезпеченість. Ці чинники зумовили праценадлишковість регіону» [214, с. 232]. Через це, мовляв, набула поширення тенденція до інтенсифікації міжрегіональних та міждержавних міграційних процесів.

Це твердження, попри свою, здавалося би, переконливість, потребує детальнішого розгляду. По-перше, землезабезпеченість ніяк не корелюється з праценадлишковістю та міграційним потенціалом. Дані Світового банку демонструють, що низька забезпеченість ріллею характерна, як для найбідніших країн світу (напр., Бангладеш – 0,05 га на особу), які генерують величезну кількість мігрантів, так і для заможних розвинених країн, що практично не генерують трудову еміграцію (Нідерланди – 0,06 га на особу). При цьому середньосвітовий показник складає 0,20 га на особу, що незначно відрізняється від показника Закарпаття (0,16 га на особу) [69]. Можна стверджувати, що ніякої однозначної кореляції між показником землезабезпеченості та праценадлишковістю не існує.

По-друге, помилковим, на нашу думку, є твердження про причинно-наслідковий зв'язок між нижчим рівнем урбанізації та праценадлишковістю. Ми вважаємо, що праценадлишковість і високий рівень безробіття є не результатами, а типовими ознаками економік низькоурбанізованих регіонів, для яких притаманні види економічної діяльності зі спадною віддачею, низькою продуктивністю та низькими заробітними платами – сільське господарство та низькотехнологічна промисловість. Виходячи з цих міркувань, наведене вище пояснення праценадлишковості є хибним, воно не вказує на справжні причини цього негативного явища, якими є відсутність в області динамічних і високотехнологічних галузей обробної промисловості, здатних генерувати попит на працю [202, с. 12].

По-третє, неправильним, на нашу думку, є виокремлення низького рівня доходів як ключового фактору посилення трудової міграції. Наприклад, на думку авторів порівняльного дослідження ринків праці в 10 областях України

(в т. ч. Закарпатській), пошук роботи за кордоном зумовлений, помітним падінням прибутків значної частини українців та суттєвою різницею у рівнях заробітної плати населення в Україні та за кордоном [118, с. 13]. Такої ж точки зору дотримуються і провідні закарпатські економісти В. П. Мікловда та М. І. Пітюлич: «Традиційно вважалося, що основною причиною масштабної трудової міграції є безробіття, особливо серед сільського населення. Однак проблема зайнятості не може розглядатися в якості ключового чинника, що генерує масштабну трудову міграцію. Звідси цілком логічний висновок: головною причиною міграційної активності є низький рівень доходів населення. ... Саме знецінення праці інтенсифікує трудові міграційні процеси і є ключовою проблемою в сфері трудових відносин» [185, с. 330-331].

Такий висновок – протиставлення низького рівня заробітної плати безробіттю, як причини трудової міграції, видається нам дивним, адже рівень заробітної плати прямо пов'язаний з попитом і пропозицією праці: переважання пропозиції праці над її попитом в регіоні чинить тиск на рівень заробітної плати в бік її зменшення, і навпаки. В. П. Мікловда та М. І. Пітюлич приходять до свого висновку, некритично сприймаючи дані офіційної статистики щодо безробіття, але ж фактичне безробіття щонайменше вчетверо перевищувало офіційні показники, а якщо рахувати різні форми прихованого безробіття, часткової зайнятості чи вимушеної зайнятості в підсобних господарствах, то й значно більше. Тому, ми глибоко переконані, що саме, спричинене деіндустріалізацією і примітивізацією економіки, масове безробіття і є головною причиною трудової міграції, а також низького рівня заробітної плати. Втім, слід відзначити, що розрив у рівні оплати праці може справді стати основною причиною міграції трудових ресурсів за умов, з одного боку, легкості трудової міграції, а з іншого – зростання попиту на працю, ознаки чого спостерігаються в економіці України, починаючи з 2016 р. Однак ані в 1990-ті, ані в 2000-ні рр., поєднання цих двох факторів на Закарпатті не спостерігалось, хоча прикордонний характер Закарпатської області завжди був одним з визначальних чинників, що впливає на характер трудових відносин, формує

ситуацію на локальних ринках праці, зайнятість та рівень добробуту населення, адже міждержавну трудову міграцію в прикордонних районах стимулюють, крім економічних чинників, етнічна складова трудових мігрантів, лінгвістичний фактор, родинні зв'язки, культура праці, трудові традиції, тобто соціоментальні чинники [255, с. 12].

Особливостями трудової міграції закарпатців було те, що в досліджуваний період вона ще не почала набувати характеру незворотності. Більшість трудових мігрантів із Закарпаття сприймали її як тимчасове явище, спосіб підтримати матеріальний достаток родини на період економічних негараздів. Але затяжний характер економічної кризи, тривалість і глибина падіння виробництва породжували негативні економічні очікування, що, безумовно, слугували лише залученню більшої кількості осіб до трудовіграційних процесів. Не зупиняли мігрантів ані перспективи важкої некваліфікованої праці, ані, переважно, нелегальне працевлаштування. За деякими оцінками, понад 90% закарпатських заробітчани працювали нелегально, без відповідного дозволу на працевлаштування і трудового договору, укладеного з іноземним роботодавцем [126, с. 65]. За таких умов, трудові мігранти часто опинялися поза законом і без належного соціального і правового захисту за кордоном з боку держави.

З огляду на особливо складну ситуацію в сфері зайнятості в сільській і, особливо, гірській місцевості, масштаб трудової міграції з них був значно більшим. Так, рівень безробіття в гірській місцевості досягав 50-70%, і навіть в кінці 2000-х рр. після досить тривалого періоду економічного зростання лише близько 48% мешканців гірських сіл мали постійну роботу [222, с. 92-93]. Решта ж була задіяна в процесах трудової міграції: маятникової (вона набула масового характеру вже на початку 2000-х рр. після появи крупних зарубіжних інвесторів), міжрайонної, міжрегіональної та міждержавної.

Трудова міграція жителів цих територій, переважна більшість яких в 1991-1999 рр. набули чітких ознак депресивності, мала низку особливостей.

Абсолютна більшість мешканців гірських сіл орієнтувалася на роботу, що не потребує високої кваліфікації (а іншої просто-напросто нема), а домінуючим мотивом їхньої трудової діяльності було вимушене пристосування до змін, які відбулися в економіці гірських сіл за роки реформ. Для таких людей професійна адаптація дуже часто означає просте пристосування, при цьому нерідко з пониженням статусної позиції та матеріального рівня життя [222, с. 92-93].

Результати масової трудової міграції для економіки та соціальної сфери Закарпатської області були неоднозначними.

З одного боку, трудова міграції мала певні позитивні наслідки для регіону. До головного позитивного наслідку чимало авторів відносять зниження напруги на ринку праці й зменшення рівня безробіття: «Трудоміграційні процеси певною мірою знімають соціальну напругу на ринку праці області» [185, с. 329]. Виїжджаючи за межі регіону на заробітки, закарпатці зменшували тиск на соціальну інфраструктуру регіону, зменшували пропозицію на регіональному ринку праці, а отже, стабілізували зайнятість і рівень заробітної плати.

По-друге, до позитивних наслідків трудової міграції експерти та дослідники зараховують покращення матеріального становища сімей заробітчач, підвищення середнього рівня прибутків громадян, підвищення сукупного попиту на товари і послуги вітчизняного виробництва. На жаль, надійних підрахунків обсягів грошових переказів закарпатських трудових мігрантів в 1990-ті рр. не існує, але в 2000-і рр., за приблизними підрахунками, щороку через системи перерахування грошей до України надходило близько 21-22 млрд. дол. США, з яких до Закарпаття – близько 500-600 млн.. Навіть якщо в 1990-ті рр. обсяги переказів були значно меншими, трудова міграція все одно сприяла надходженню додаткових коштів в економіку області, що навіть за приблизними підрахунками у декілька разів перевищували залучені прямі іноземні інвестиції та вітчизняні капіталовкладення [214, с. 233]. Фактично,

трудова міграція сприяла досягненню соціально-економічної стабільності, як в Україні, так і в Закарпатській області шляхом додаткового надходження значних фінансових ресурсів, що не лише забезпечувало життя окремим громадянам, але й позитивно відображалася на економічній ситуації в державі в цілому, оскільки сприяло зниженню рівня бідності, зростанню сукупного попиту, збільшенню обсягу внутрішнього ринку тощо. Крім того, на думку окремих дослідників, після повернення з-за кордону, значну частину зароблених коштів населення витратило для започаткування власного бізнесу, створюючи робочі місця не тільки для членів своєї родини, а й для інших громадян [214, с. 234].

По-третє, трудова міграція, що в основному була спрямована до країн з розвиненою ринковою економікою, сприяла адаптації закарпатців до умов ринкової економіки, набуттю навичок та досвіду, ознайомленню з сучасними технологіями, розширенню світогляду і так далі [118, с. 15-16].

З іншого боку, як і будь-яке складне соціальне явище, трудова міграція має й негативні наслідки.

По-перше, трудова міграція справді призводить до зниження напруги на українському ринку праці й зменшення рівня безробіття. Але, в такий спосіб, проблеми, що спричинили трудову міграцію, не вирішуються, а лише маскуються, й то лише в короткостроковій перспективі. Адже більшість трудових мігрантів розглядає виїзд на роботу до іншого регіону, і тим більше до іншої країни, як вимушений і тимчасовий крок. Якщо ж трудові мігранти, що з часом звикають до вищих стандартів життя та вищого рівня заробітної плати, протягом багатьох років не бачать покращення ситуації на ринку праці рідного краю, вони дедалі частіше починають замислюватися щодо виїзду на постійне місце проживання. На нашу думку, визнання позитивної ролі трудової міграції, як фактору зниження суспільної напруги, є нічим іншим, як цинічним визнанням «непотрібності» мігрантів та неспроможності уряду вирішувати проблеми зайнятості в 1991-1999 рр.

По-друге, теза про позитивний вплив переказів мігрантів на економіку України також неоднозначна. Почнемо з того, що виїзд на роботу за кордон осіб, на освіту та соціальне забезпечення яких Україна витратила чималі кошти, є прикрою втратою. Справді, за кордоном заробітчани працюють, як правило, не за фахом, адже часто досить кваліфіковані фахівці з різних сфер, освічені люди, на підготовку яких витрачені значні, переважно державні кошти, не можуть реалізуватись у власній країні. Окрім того, працюючи за кордоном, мігранти не сплачували податків і внесків в бюджет України, але, повертаючись, користувалися її соціальною інфраструктурою – лікарнями, школами і т. д., що створювало додатковий тягар на українських платників податків. Вплив заробітків за кордоном на розвиток дрібного бізнесу також був вкрай скромним через податковий тиск, брак дешевих кредитів, труднощі з реєстрацією підприємств, невіру громадян у перспективи малого бізнесу. Більша частина переказаних мігрантами коштів спрямовувалася на споживання, причому, дуже часто, споживання імпортової продукції (побутової та електронної техніки, автомобілів, одягу і т.д.), тобто значна частина зароблених за кордоном валютних коштів не залишалася в економіці України.

По-третє, українські мігранти за кордоном й справді мали можливість ознайомитися з принципами функціонування ринкової економіки, вивчити методи та технології організації виробництва, але, в переважній більшості, вони виконували низькокваліфіковану роботу, що призводило до втрати ними професійних навичок та знань, окрім того, вони часто працювали з порушенням місцевого законодавства і ставали жертвами економічної експлуатації, соціального відчуження, сексуальних злочинів, свавілля з боку правоохоронних органів, торгівлі людьми тощо [118, с. 15-16].

По-четверте, нерегульоване міграційне скорочення населення призводить до погіршення демографічної ситуації, суттєво деформує вікову структуру населення, посилює соціальне напруження, стає причиною руйнації сімейних цінностей і традицій [214, с. 233]. Трудова міграція за кордон призводить до

розриву сімейних зв'язків та появи психологічних проблем, а «легкі гроші» з-за кордону девальвують цінність праці в Україні, виховують споживацтво чи стають стимулом до міграції інших українців.

Як бачимо, проблеми міграції виходять далеко за межі економічних наслідків (адже масштабна трудова міграція має не лише економічні переваги й недоліки) та суттєво впливають на соціальні процеси, демографічну динаміку, політичну культуру та суспільну мораль.

Отже, поглиблення економічної кризи загострило традиційну для Закарпаття проблему праценадлишковості. Закриття підприємств призвело до вивільнення великої кількості робочої сили, що лише частково змогла реалізувати себе в ОСГ або приватному секторі. Природним наслідком стало зростання рівня безробіття, що, в свою чергу, спричинило активізацію трудової міграції закарпатців, в т. ч. і за межі України.

4.3. Рівень життя населення і стан соціальної сфери

Глибока економічна криза та надзвичайно складна ситуація в сфері зайнятості, що склалася в господарському комплексі Закарпаття, негативно позначилася і на доходах населення, що є абсолютно природним наслідком колапсу обробної промисловості та примітивізації економічної структури економіки.

Зростання суспільної нерівності, що часто проявляється у збільшенні кількості бідних, є глобальною тенденцією останніх десятиліть. З одного боку, для соціалістичних країн Центральної та Східної Європи був характерним нижчий рівень нерівності, що почав різко зростати після початку ринкових трансформацій в них. По-друге, нерівність суттєво зросла і в країнах Заходу, як наслідок уповільнення зростання соціальних витрат [156, с. 548]. Тож зростання нерівності в доходах, в Україні цілком вписується в загальну тенденцію, однак,

на відміну від більшості інших країн, в Україні суспільне розшарування і концентрація доходів набули драматичного масштабу, причиною чого були, описані вище в цьому дослідженні, особливості постсоціалістичної трансформації нашої країни.

У Закарпатській області, доходи населення в якій були низькими, навіть в радянський час, бідність зачепила дуже значні прошарки населення. Доходи закарпатців залишалися вкрай низькими впродовж всього досліджуваного періоду. Спад виробництва та важкий фінансовий стан підприємств негативно позначилися на динаміці реальних доходів населення. Так, середньомісячна заробітна плата зайнятих в господарстві області становила 96,3 грн., і була в 1,5 рази нижчою, ніж в середньому по Україні [233, с. 7].

Яскравим свідченням зниження життєвого рівня населення були зміни в структурі товарообороту. Якщо в 1991 р. частка продовольчих товарів у ньому складала 47,3%, що є показником бідності, то в 1997 р. вона досягла 60,2%, що свідчить про крайній ступінь бідності населення. Показово, що з 8 до 14,4% зросла частка хлібопродуктів, в той час, як частка картоплі зменшилася, що свідчить про перехід населення на вирощування картоплі своїми силами. Частка непродовольчих товарів скоротилася з 52,7 до 39,8%, в тому числі, особливо помітно знизилася частка товарів тривалого використання: одягу – з 12,2 до 0,8%, меблів – з 4,5 до 0,3% [55, с. 65].

На фоні, загалом дуже низького рівня оплати праці, поглибилися диспропорції в оплаті праці. З одного боку, суттєво відрізнялися заробітні плати в різних галузях – в сер. 1990-х рр. в банківських установах вона була в 4 рази вищою, ніж в промисловості, і в 5 разів – ніж у сільському господарстві (див. Додаток М). З іншого боку, частка домогосподарств із середньодушовими грошовими доходами в місяць, нижчими прожиткового мінімуму, в сільській місцевості була майже втричі вищою, ніж в міських поселеннях [147, с. 91]. Тобто, найкритичніша ситуація склалася в сільській і гірській місцевості, для яких, як було з'ясовано в попередніх підрозділах дослідження, зникнення

промисловості означало кардинальне звуження сфери докладання праці, зниження технічного рівня економіки, масове вивільнення робочої сили і, як логічний наслідок, масове безробіття. Основним джерелом доходів сільського населення стали надходження від особистого підсобного господарства, які склали 44,9% проти 27,5% по всій країні [240, с. 117].

Так, в 2001 р. 60,8% працівників сільського господарства отримували заробітну плату менше 150 грн./міс., порівняно з 26,0% працівників економіки в цілому. Навіть в кінці 2000-х рр., коли бідність в гірських районах стала предметом соціологічних досліджень, 55% опитаних отримували дохід, нижчий за прожитковий мінімум та мінімальну заробітну плату. Більшість опитаних не мали можливості робити заощадження, а їхніх доходів вистачало лише на базові потреби [226, с. 34-41]. Бідність селян певною мірою була обумовлена низьким технічним забезпеченням їхніх господарств. Лише кілька відсотків селян мали у власності сільгосптехніку. Тобто, попри те, що більша частина селян володіла доволі значними земельними ділянками, вони не були здатні ефективно обробляти її та здійснювати на землі прибуткову економічну діяльність.

Як видно зі статистичних даних, у 1995 р. нижчими за середню були заробітні плати також в лісовому господарстві й промисловості, причому, парадоксальним чином, найнижчий рівень заробітних плат спостерігався в переробній промисловості, що генерує найбільшу додану вартість (див. Додаток М). Низьким був й рівень заробітної плати працівників бюджетної сфери: освітян, лікарів, працівників соціальних служб.

Проблема низького рівня заробітної плати загострювалася ще й через невчасну її сплату. У 1995 р. ситуація з оплатою праці вчителів, медиків, працівників культури в області була настільки катастрофічною (329 млрд. крб. заборгованості), що для її вирішення Закарпатська обласна рада змушена була звертатися із зверненням до Президента України, Голови ВРУ та в. о. Прем'єр-Міністра [26, арк. 50]. Це не вирішило проблему. У кінці 1997 р., через, майже річну, затримку у виплаті заробітної плати вчителям шкіл, виникла можливість

страйків і зриву навчального процесу. Станом на початок 1998 р., лише в 5-ти районах була ліквідована заборгованість перед вчителями за 1996 р. [38, арк. 125-128]. Затримки у виплатах заробітних плат створювали помітну соціальну напругу. Так, в 1997 р., протягом 6-ти місяців не отримували заробітну плату робітники акціонерних товариств «Закарпатбуд», що виконували замовлення обласного управління внутрішніх справ. Доведені до відчаю, робітники «годиниами разом із сім'ями простоюють під адмінбудинками управлінь, погрожують, допускають непередбачені вчинки»[35, арк. 42].

Найсильніше економічна криза вдарила по найбільш вразливих категоріях населення області. Вже на поч. 1992 р., у зв'язку з переходом до ринкових відносин, економічна ситуація погіршилася настільки, що це вимагало від обласних органів влади вжиття заходів для посилення соціального захисту малозабезпечених верств населення, що мало включати в себе надання грошової та матеріальної допомоги, гарячих обідів, палива, одягу за зниженими цінами тощо [1, арк. 15-16]. До аналогічних заходів обласна влада вдавалася і в наступні роки, що, однак, лише вкрай незначною мірою пом'якшувало перебіг кризи для найбільш вразливих груп населення [5, арк. 365].

В реальності ситуація, як видається, хоч й була дуже складною, але навряд чи настільки катастрофічною, як може здатися після ознайомлення з даними офіційної статистики. По-перше, вона не враховує доходи населення, отримані від діяльності в тіньовому, неформальному секторі економіки, який в 1990-ті рр. набув значного розміру [190, с. 365]. За приблизними оцінками західних економістів, об'єм тіньової економіки в Україні в сер. 1990-ті рр. складав 49% ВВП [272]. Не відображене в ній і використання різноманітних схем ухилення від оподаткування, широко поширених серед підприємців для максимізації власного прибутку. Також офіційна статистика не охоплювала доходи від різноманітних нелегальних і напівлегальних видів діяльності (незаконні вирубки лісу, контрабандна торгівля, виробництво контрафактної продукції), до яких були залучені тисячі закарпатців. Про масштаб, приміром, контрабанди можна робити судження хоча б за тим фактом, що в 1994 р. лише в м. Чоп було

виявлено 1188 випадків незаконного переміщення товарів, предметів, цінностей через кордон [76, с. 15], а реальна кількість порушень, ймовірно, була значно більшою. По-друге, вона не брала до уваги також надходження від трудових мігрантів, що, як правило, не декларувалися і не потрапляли до офіційних даних. Визначити реальний вплив цих факторів на рівень доходів населення дуже складно, адже перераховані вище джерела доходу, за визначенням, перебували за межами офіційної економіки, дані про яку збирало статистичне управління, і яку досліджували економісти. Однак непрямі фактори (зростання обсягів житлового будівництва, збільшення кількості автомобілів на душу населення тощо) вказують на те, що реальний стан доходів був дещо вищим від того, який відображений в офіційних даних. Згладжували бідність й певні інші фактори. Так, попри рівень доходів, формально співставний з рівнем доходів в бідних країнах Азії та Африки, бідний закарпатець все ж таки був значно більш захищеним. Так, переважна більшість закарпатців, особливо в сільській та гірській місцевостях, мала власне житло [172, с. 15-16]. Вартість комунальних послуг впродовж 1990-х рр. залишалася відносно низькою. Наявність системи соціальних послуг, успадкованих від СРСР, – гарантована безкоштовна шкільна освіта, охорона здоров'я, соціальна допомога для осіб літнього віку і т. д., також дещо пом'якшувала тягар бідності для багатьох закарпатців.

М.А. Лендел та С.А. Товканець вбачають причину низьких заробітних плат, тобто феномену бідності працюючих, у тому, що «держава намагалася вирішити проблему заробітної плати через механічне її збільшення, тоді як треба було організувати структуру та розміри виробничих витрат, удосконалювати систему оподаткування, ціноутворення, інвестування та політику зайнятості» [168, с. 108]. Безперечно, державна політика зайнятості не відзначалася ефективністю, але запропоновані цими вченими заходи не містять головного інструменту, який могла би використовувати держава для вирішення проблем зайнятості та бідності – сприяння економічному зростанню, насамперед, в обробній промисловості, адже попри поширені стереотипи, бідність українців і, зокрема, закарпатців, є похідною від структури економіки,

а в ній в 1990-ті рр. відбулося зникнення високотехнологічної обробної промисловості та закріпилася спеціалізація на виробництві продукції з низькою доданою вартістю [260]. Саме розпад промислового сектора краю і деградація економіки в напрямку до низькотехнологічної моделі призвели до вивільнення величезної кількості робочої сили, що змушена конкурувати за нечисленні низькооплачувані місця в аграрному та сировинному секторах, а також в сфері послуг. За умов надлишку пропозиції робочої сили і низьких вимог до кваліфікації працівників, працедавці не відчували потреби збільшувати заробітну плату чи дбати про соціальний захист своїх працівників.

Низькі доходи більшості населення погіршували й, без того, складну економічну ситуацію. Бідні особи не здатні робити заощадження, що позбавляє національну економіку, а також окремі підприємства і організації інвестиційних ресурсів. З іншого боку, низька купівельна спроможність абсолютно більшої частини населення, змушувала його віддавати пріоритет недорогим товарам, до того ж дуже обмеженого асортименту і сумнівної якості, через що багато підприємств, особливо тих, що випускали товари тривалого користування, не могли реалізувати вироблену продукцію [176, с. 126]. Для багатьох закарпатців навіть оплата комунальних платежів стала недоступною, через що в галузі склалася ситуація хронічних неплатежів: станом на жовтень 1996 р. заборгованість населення по оплаті комунальних послуг склала: водопостачання і водовідведення – 46,5% від наданих послуг, по теплопостачанню – 75,5% від наданих послуг, по квартирній платі – 60,9% від нарахованої квартплати [34, арк. 17].

Але процес знецінення робочої сили, який тривав всі 1990-ті рр., мав не лише економічні, але й серйозні соціальні, політичні та демографічні наслідки. Найбільш серйозний з них – це фактична відсутність середнього класу: прошарку населення з рівнем прибутку, що унеможлиблює задоволення нормальних потреб самореалізації і свободи особистості. Наслідки такої суспільної поляризації є дуже негативними: деградація трудового та інтелектуального потенціалу, дезінтеграція суспільств, масове відчуження,

суспільна апатія, схильність до девіантної поведінки і т. д. Вважається, що саме середній клас є основою справді демократичного суспільного устрою. Фактично, чимало соціально-економічних та суспільно-політичних проблем сучасної України беруть свій початок у 1990-х рр., коли відбулася не лише руйнація економіки, але й, вкрай болісна, ламка суспільної структури, що призвела до появи великої кількості бідних і концентрації великих статків у руках вузького кола політичної та економічної «еліти».

Найбільш гострими були прояви бідності в сільській, й особливо гірській, місцевості, де вони набули рис ендемічного та хронічного явища, що визначало навіть психологічні очікування мешканців. Хронічна бідність обумовила, по-перше, низький рівень політичної культури, що, в свою чергу, проявлявся у продажу голосів на виборах, абсентеїзмі, політичній пасивності, домінуванні патерналістських настроїв і очікувань і, як наслідок, у відчуженні найбільш вражених бідністю верств населення від участі в змістовному політичному процесі, домінуванні популістського порядку денного, та утвердженні влади місцевих «князьків». По-друге, вона призвела до почастишання проявів асоціальної поведінки, занепаду моралі, браку суспільної солідарності, суспільних патологій, таких як алкоголізм, домашнє насильство, наркоманія. По-третє, хронічна бідність, з якої особи не бачать жодної можливості вийти, починає породжувати так звану «успадковану бідність», яка полягає в тому, що економічні, соціальні, політичні та культурні практики, що закріплюють бідність, успадковуються наступними поколіннями, що робить їхні шанси на підвищення добробуту дуже низькими. Це ж стосується і низького освітнього рівню та його «передачі в спадок» [226, с. 38].

Подолання проблеми бідності та нерівності було можливим лише за умови активного втручання держави з метою усунення різкої майнової поляризації суспільства, адже жодні екзогенні фактори – зусилля міжнародних організацій чи приватні інвестиції, не можуть вирішити ці проблеми. Насамперед, заходи урядової політики повинні були б включати підвищення рівня зайнятості

(виведення робочих місць з тіньового сектору, сприяння розвитку малого та середнього підприємництва, підвищення географічної та професійної мобільності робочої сили), створення сприятливих умов для розвитку малого та середнього бізнесу (спрощення реєстрації, надання пільг, забезпечення доступу до кредитних ресурсів тощо) та формування соціально- та економічно ефективної політики (підвищення рівня заробітної плати, зміцнення системи соціального захисту, збільшення бюджетних прибутків і скорочення видатків на утримання державного апарату, зміцнення соціальних гарантій, обмеження монополій і т. д.) [118, с. 29-31]. На превеликий жаль, перераховані заходи ніколи по-справжньому не стояли на порядку денному влади, як на національному та регіональному рівні, а якщо окремі з них і оголошувалися пріоритетними завданнями, то ніколи не досягали успіху внаслідок поганого планування, браку ресурсів, низької якості виконання тощо.

Зниження доходів значної частини населення негативно відобразилося на якості харчування. Так, за період 1990-2000 рр. споживання м'яса скоротилося з 47,1 кг на одну особу на рік до 36,9 кг (норма, визначена МОЗ України в 1992 р., – 45,4 кг), молока та молокопродуктів – з 323 до 238,5 (норма – 353,3 кг), яєць – з 255 шт. до 188 шт. (норма – 246 шт.), овочів – з 84,9 до 67,2 кг (норма – 106,7 кг), риби – з 7,5 до 4,9 кг (норма – 14,5 кг); зросло лише споживання картоплі [55, с. 48-49; 65, с. 56]. Відповідно, погіршення якості харчування закарпатців, постійний стрес та неспокій, зумовлені браком впевненості в майбутньому в поєднанні з погіршенням доступу до закладів охорони здоров'я, призвели до стабільного зростання рівня захворюваності [211, с. 59]. Зросла смертність від тих захворювань, що є своєрідними індикаторами рівня економічного та соціального неблагополуччя. Мова йде, насамперед, про туберкульоз, смертність від якого зросла в 1990-ті рр. майже вдвічі. На майже 60% зросла смертність від інфекційних захворювань, на понад 60% – від захворювань систему кровообігу. Нестача коштів на утримання існуючих та побудову нових водозабірних споруд негативно позначилися на якості питної води та призвела до епізодичних спалахів інфекційних хвороб.

Так, починаючи з 1993 р., у м. Свалява саме з цієї причини спостерігалися спалахи черевного тифу [31, арк. 33].

Кризові явища в економіці негативно позначилися і на стані соціальної сфери Закарпатської області. Ще наприкінці радянського періоду її якість перебувала на досить низькому рівні, попри широке географічне охоплення. Так, приміром, станом на кінець 1991 р. лише 72% шкіл області були забезпечені протічною холодною водою, а до центральної каналізації було підключено лише 14,7% шкіл [20, арк. 34]. За окремими показниками соціального розвитку, регіон впевнено займав одне з найнижчих місць в Україні. У 1999 р. показники Закарпаття у розробленому Державним Комітетом статистики України індексі людського розвитку були такими: фінансування людського розвитку – 24 місце, матеріальний добробут – 25 місце, умови проживання населення – 20 місце, рівень освіти – 26 місце [182, с. 302]. Вражена кризою, економіка не здатна була генерувати достатньої кількості надходжень до бюджетів різних рівнів для утримання широкої мережі закладів соціальної сфери. Відтак, брак фінансування призвів до скорочення кількості окремих об'єктів (див. Додаток Н).

Неухильно зменшувалася кількість шкіл, дошкільних закладів, бібліотек (на 137 за 1990-1997 рр.), закладів культури (на 182 за 1990-1997 рр.), і це при тому, що показники охоплення ними в Закарпатській області й так були нижчими, ніж в середньому по Україні [55, с. 105]. Лише за 1996-1997 рр. скорочено 111 клубно-бібліотечних установ і 1026 штатних одиниць [37, арк. 9]. За умов глибокої економічної кризи, сфера культури фінансувалася за залишковим принципом. Через різке зменшення асигнувань на придбання літератури для бібліотек: у 1990 р. державні бібліотеки отримали 589,3 тис. екземплярів нових надходжень, то в 1993 р. лише 150 тис. екземплярів. Мали місце факти самовільного захоплення приміщень установ культури і випадки передачі їх приміщень в оренду комерційним структурам [10, арк. 65-66].

Коштів не вистачало навіть на консервацію вже розпочатого будівництва об'єктів соціальної інфраструктури [36, арк. 77].

Скорочення кількості об'єктів соціальної інфраструктури значно сильніше вразили сільську та гірську місцевість. Це призвело до подальшого звуження можливості населення цих територій задовольняти свої соціально-економічні потреби, що, в свою чергу, дедалі сильніше поглиблювало нерівність сільських та міських жителів в доступі до соціальних благ у стандартах споживання, самореалізації і т. д. [181, с. 122-123]. При чому мова йде не лише про доступ селян до лікарень чи закладів культури, але й до мережі закладів торгівлі й харчування. Суцільна комерціалізація об'єктів побутового обслуговування, на фоні вкрай низького рівня купівельної спроможності багатьох селян, робила розгортання такої мережі не вигідним для підприємців, особливо в малих селах і призвів, зрештою, до повної ліквідації системи побутового обслуговування населення в сільській і гірській місцевості [19, арк. 118]. Навіть станом на сер. 2000-х рр. кожне тринадцяте село не мало торгівельних закладів, понад половина сіл – закладів громадського харчування: їдалень чи кафе [207, с. 194].

Вказані показники однозначно свідчать про деградацію соціальної сфери в Закарпатській області внаслідок катастрофічного скорочення виробництва і масового безробіття. Звісно, мали місце і окремі позитивні зрушення. Так, продовжувалося, хоч і в незначному обсязі, будівництво нових об'єктів. Так, у другій половині 1995 – на поч. 1996 р. було введено в експлуатацію 2 ЗОШ, дитбудинки у м. Виноградів, пологове відділення в Міжгір'ї, поліклініку ЦРЛ в Берегові, 6,7 км водопроводу в Міжгір'ї, 165,5 км газових мереж тощо [27, арк. 18-19]. Також, завдяки покращенню медичного догляду, позитивною була динаміка очікуваної тривалості життя при народженні, яка впродовж 1990-х рр. зросла на понад 2 роки [62].

Не можна, отже, погодитися з висновками Н. М. Жулканич: динаміка елементів соціальної інфраструктури в області носила переважно регресивний характер, соціальна інфраструктурна мережа застаріла і не відповідала

потребам населення, а за умов економічної кризи та політичної нестабільності в державі не забезпечувалося розширення та реконструкція складових соціальної інфраструктури [147, с. 94-95]. Однак, на нашу думку, помилковою є теза того ж автора, що рівень розвитку соціальної інфраструктури, як правило, визначає рівень виробництва, господарювання та якісний спосіб життя населення. Вважаємо, що взаємодія виробництва, рівня життя населення та стану соціальної сфери є діалектичною. З одного боку, загальні системи освіти, соціального захисту і охорони здоров'я справді підвищують продуктивність праці в економіці. З іншого боку, утримання таких систем є дуже витратним, а отже, доступне тільки для багатих країн з динамічною економікою. Не погіршення рівня соціальної інфраструктури спричинило падіння рівня виробництва, а навпаки – негативні явища в соціальній сфері, як і в сфері зайнятості, міграційному русі, доходах населення, були спричинені катастрофічним падінням виробництва, насамперед в галузях з високою доданою вартістю.

На тлі скорочення практично всіх видів закладів соціальної інфраструктури та деградації соціальної сфери загалом, досить дивним виглядає бум створення закладів вищої освіти. Реальний початок інтенсивного росту системи вищої освіти в Україні можна віднести до середини 1990-х рр.: за наступне десятиліття кількість студентів у ВНЗ III-IV рівнів акредитації майже подвоїлася. У відповідності до загальнонаціональних тенденцій, на Закарпатті, також у середині 1990-х рр., розпочалася хвиля створення нових закладів освіти. Якщо на в 1991 р. в області функціонував лише Ужгородський державний університет, то до кінця десятиліття кількість ВНЗ III-IV рівнів акредитації збільшилася майже вдесятеро. Відповідно, зросла й кількість студентів цих закладів, причому значною мірою за рахунок закладів професійно-технічної освіти, в яких кількість студентів скоротилася, що згодом призвело до нестачі кваліфікованих робітників у пріоритетних галузях економіки області – рекреації, деревообробці та меблевому виробництві [168, с. 84]. Зросла також кількість науково-педагогічних кадрів, навіть попри

низький рівень оплати їхньої праці та масовий відтік найбільш здібних науковців до західних університетів, або до бізнесу [224, с. 147, 149]. Так, лише за 1995-2000 рр. кількість спеціалістів, які виконували науково-технічні роботи в Закарпатті, зменшилася з 1133 до 647 [254, с. 9]. Все це відбувалося на фоні скорочення фінансування вищої освіти та науки на 80% у реальному вираженні за період 1990-х рр. та появи обумовлених цим проблем, таких як корупція при вступі до ВНЗ та під час навчання, зниження академічних стандартів тощо [106, с. 220].

З одного боку, такий бум створення нових ВНЗ був пов'язаний з об'єктивною потребою ринкової економіки в спеціалістах у таких галузях, як право, економіка, маркетинг, інформаційні технології і т. д. З іншого боку, відкрилися можливості для комерціалізації цього виду діяльності.

Збільшення кількості ВНЗ є парадоксальним, якщо взяти до уваги описані в цьому дослідженні негативні явища у економіці, зайнятості та соціальній сфері. Адже на ринку попит на працю був в десятки рази менший за пропозицію, і переважна більшість вакантних посад була низькооплачуваною і не вимагала високої кваліфікації та рівня освіти. За таких обставин, більшість випускників ВНЗ не знаходили для себе місця праці, що відповідало б їхньому освітньому рівню. Внаслідок такої структурної незбалансованості попиту на працю (низькокваліфікована та низькооплачувана) з пропозицією, в областях зони Карпат в структурі безробітних 20,1 % припадало на осіб з повною вищою освітою, 8,6% – з базовою вищою освітою [176, с. 139]. На думку В. Мікловди, ці негативні тенденції в сфері зайнятості молоді та зниження її конкурентоздатності були зумовлені низькою професійною підготовкою значної частини молодих людей, а також тим, що значна частина навчальних програм були значною мірою відірвані від умов виробництва, внаслідок чого ринок праці та підготовка навчальними закладами спеціалістів не були ув'язані між собою. Якщо таке пояснення не викликає зауважень, то категорично не можна погодитися із твердженням дослідника, що «внаслідок такої

незбалансованості система освіти значною мірою генерує умови для збільшення безробіття» [176, с. 139]. Займаючи скептичну позицію щодо якості системи вищої освіти, що почала складатися в 1990-ті рр., вважаємо все ж таки, що проблема безробіття була спричинена тим, що примітивізація економіки краю супроводжувалася зникненням попиту на висококваліфіковані кадри, які стають просто-напросто непотрібні для функціонування регіонального господарського комплексу, ключовими галузями якого стали сільське господарство, легка промисловість, лісове господарство та туризм. Особливість цих галузей полягає в тому, що для них характерна спадна віддача, а отже можливість залучення трудових резервів є обмеженою, і призводить лише до консервації, а то й зниження рівня заробітної плати працівників.

Соціально-економічна ситуація, що склалася в області в 1991-1999 рр., створила порочне коло у сфері вищої освіти: галузі, що стали основою економіки Закарпаття, не генерували або слабо генерували попит на працівників з вищою освітою. Відповідно, факультети, що повинні були би готувати фахівців для цих галузей, ставали дедалі менш престижними в сприйнятті абітурієнтів та менш пріоритетними для керівництва ВНЗ. Натомість, масово з'являлися так звані «престижні» факультети, які створювали для абітурієнтів та їхніх батьків очікування майбутньої високооплачуваної праці та добробуту, але випускники яких (незалежно від реального рівня набутих знань) абсолютно не вписувалися в тенденції розвитку регіонального ринку зайнятості, оскільки попит на їхні знання та навички є вкрай обмеженим. Для молоді, отже, було два виходи: або міграція в пошуках відповідної праці, або працевлаштування на регіональному ринку праці з його переважаючою пропозицією некваліфікованої праці, а отже, швидку втрату набутих знань та кваліфікації. Відзначимо, однак, що попри те, що багато осіб з вищою освітою працюють не за здобутою спеціальністю, вони все ж таки загалом є більш конкурентоспроможні на ринку праці, рідше втрачають роботу і частіше й швидше знаходять нову [261].

Стабільний попит на висококваліфікованих працівників може генерувати лише динамічна економіка, що спирається на галузі зі зростаючою віддачею – високотехнологічну промисловість та сферу послуг. Натомість низькотехнологічна економіка потребує переважно праці низькокваліфікованої. Виходить, що процеси примітивізації економіки Закарпаття призвели не лише до деградації її галузевої структури, до деіндустріалізації та масового безробіття, але також до негативних тенденцій у вищій освіті області, яка, втративши реальний зворотний зв'язок з ринком праці, перетворилася на величезний конвеєр з випуску безробітних. Той факт, що ВНЗ фактично не виконують основної своєї економічної функції – готувати спеціалістів для ринку праці, призвів і до занепаду освітніх стандартів, а часом і, до майже неприхованого, вдавання освітнього процесу, адже якщо відсутня системна оцінка знань та навичок випускників з боку ринку праці, то з боку ВНЗ відпадає потреба підтримувати високі стандарти якості освіти, а з боку студентів – потреба наполегливо працювати заради здобуття знань та навичок, на які все одно нема попиту на ринку. Зазначена проблема стосувалася насамперед приватних ВНЗ та їхніх філій, що масово постали в Ужгороді, Мукачеві і навіть в окремих районних центрах області в 1990-ті рр. і які випускали «фахівців», часто не маючи для цього, навіть мінімально необхідних, матеріальних умов та викладацьких кадрів.

За умов соціально-економічної кризи і трансформаційних процесів, зменшилася увага до такого важливого аспекту соціальної сфери буття людини, як навколишнє середовище.

У спадщину від СРСР Закарпаття отримало економіку, орієнтовану на переважно екстенсивне використання природних ресурсів з метою постійного нарощування виробництва. Це призвело до високого техногенного тиску на навколишнє середовище. У 1990-ті рр. зупинка багатьох великих підприємств – забруднювачів повітря, ґрунтів та вод призвела до точкового покращення екологічної ситуації. Також занепад великих сільгоспдприємств призвів до різкого зменшення використання мінеральних добрив, інсекти-, герби- та

пестицидів, що сприяло певному оздоровленню екологічної ситуації. Водночас, за умов занепаду економічної сфери суспільства, питання екологічності відійшли на другий план в порівнянні з більш нагальними проблемами зайнятості та безробіття. Так, після невдалого реформування і приватизації лісокомбінатів, у більшості сіл та містечок, де основу економіки становив лісовий сектор, склалася дуже тяжка соціальна ситуація, і гору взяли чинники, що обумовлюють крадіжки лісу – низький рівень довіри до структур влади, високий правовий нігілізм, тенденція надавати економічним успіхам першочергового значення, відторгнення екологічних обмежень, якщо вони заважають росту особистого добробуту [265]. Масовані вирубки лісу стали результатом двох руйнівних повеней у 1998 р. та 2001 р.: лише після цих природних катастроф, що завдали області величезних збитків, проблема незаконних вирубок набула широкого розголосу.

Зникнення багатьох сільськогосподарських підприємств і перетворення особистих господарств населення на основних виробників продовольчих продуктів означало, окрім іншого, зникнення наукового, раціонального підходу до землекористування. Не дивно, що загострилися процеси втрати родючого шару ґрунту та ерозії. Впродовж 1980 – поч. 2000-х рр. вміст гумусу в ґрунтах зменшився на 10,7%, площа еродованих земель в області зросла більше, ніж у два рази, і загальна величина ерозійно небезпечних земель становила більше 80% їх загальної площі [239, с. 62]. Хронічно бракувало коштів на проведення антиерозійних та меліораційних заходів. Ще одним прикладом екологічних проблем, спричинених катастрофічним браком коштів, була аварія на Солотвинському солеруднику в 1997 р., на ліквідацію наслідків якої, ОДА просила в уряду 636 тис. грн.. [33, арк. 118].

Таким чином, економічна криза позначилася на рівні життя населення області та стані соціальної інфраструктури дуже негативно. Поглибилася проблема бідності, що загостило також ситуацію в сфері охорони здоров'я, криміногенну ситуацію і т. д. Хронічне недофінансування зумовило скорочення мережі об'єктів соціальної інфраструктури, особливо в сільській та гірській

місцевості, що по суті знищило для мешканців цих територій можливість задовольняти свої культурні й соціальні потреби повною мірою. Негативно позначилося розгортання кризових явищ в області і на стані навколишнього середовища.

4.4. Соціальні зміни

Радикальні соціально-економічні зміни, що були пов'язані із утворенням незалежної України і початком в ній ринкових трансформацій, означали не лише зміни форм господарювання, але й докорінну перебудову суспільних відносин, цінностей і установок окремих суспільних груп та індивідів. Масштаб цих змін важко перебільшити: їхній перебіг на регіональному рівні Закарпатської області є локальним проявом тих грандіозних соціально-економічних переходів, які в 1990-ті рр. з різними результатами здійснювала ціла низка країн колишнього соціалістичного табору. На жаль, в процесі цих змін в Україні та Закарпатській області, більшість економічних і соціальних проблем, впродовж більшої частини досліджуваного періоду, не лише не вирішувалася, а лише поглиблювалася. Це дало окремим дослідникам використовувати щодо цього процесу термін «відкатна трансформація» [85, с. 3].

Соціальні зміни, що супроводжували перехід від планової економіки і закритого однопартійного суспільства до ринкової економіки з плюралістичною політичною системою в Закарпатській області, мали низку особливостей. Частина з них обумовлена своєрідним історичним досвідом області та його відображенням у колективній свідомості, у тому, що називають ментальністю. Вона в історичному аспекті формувалася під впливом декількох потужних факторів. З одного боку, географічно Закарпаття розташоване в центрі Європи і завжди було задіяне в ключових історичних процесах. З іншого боку, упродовж всієї своєї історії, Закарпаття входило у склад різних держав і

залишалося периферією будь-якого державного утворення, в склад якого входило. Отже, ментальність закарпатців формувалася і під дією двох надзвичайно потужних, але направлених в протилежні боки чинників – центральноєвропейського вектору і периферійного вектору [239, с. 101-102]. Цю подвійність закарпатської ментальності можна розуміти як своєрідне поєднання непокєднаних, на перший погляд, рис. На індивідуальному рівні, закарпатці дуже мобільні й динамічні, легко запозичують найкращі досягнення в різних сферах, здатні до важкої та наполегливої індивідуальної праці. Водночас, населення області в цілому досить інертне й малорухливе, не схильне до самоорганізації і солідарності, консервативне і патерналістське. Ця подвійність закарпатського менталітету склалася історично, як інструмент для пристосування до мінливих політичних та соціально-економічних умов, і в 1991-1999 роках вона проявилася повною мірою.

Закарпаття не так довго, як деякі інші регіони України, перебувало в складі СРСР й, відповідно, меншою мірою зазнало впливу комуністичної ідеології на соціальний уклад, культуру та економічну поведінку. Для закарпатців значно меншою мірою було характерне ставлення до держави, як гаранта різноманітних соціальних послуг. Краще збереглися в закарпатському соціумі й традиції власності й самостійного господарювання на землі.

У контексті питання власності на землю та засоби виробництва, необхідно наголосити, що одним з найбільших позитивних соціальних наслідків ринкових трансформацій 1990-х рр., стало відновлення інституту приватної власності. Так, не можна не погодитися з критичними зауваженнями на адресу приватизації в Україні. Вона була погано продумана та поспішно проведена, а її негативні наслідки, такі як збільшення безробіття, закриття підприємств, неефективність нових власників, *de facto* узурпація власності колишніми керівниками, для економіки області були зрозумілі вже в 1996 р. [167, с. 353-357] В масштабах держави, ваучерна приватизація зміцнила становище, так званих, «червоних директорів» і дала доступ до найбільш ласих державних

активів підприємцям, близьким до влади, що створило родючий ґрунт для постання олігархату. На рівні окремих регіонів, у тому числі Закарпатської області, приватизацією скористалися наближені до влади особи: вже в кінці 1991 р. виконком обласної ради відзначав факти протиправних рішень виконкомів місцевих рад в сфері роздержавлення і приватизації майна [15, арк 171], а згодом факти порушень в процесі приватизації державного і комунального майна стали масовими [2, арк. 105-106]. Окрім морально-етичного виміру цього грандіозного перерозподілу власності, який більшість українців справедливо вважали антисупільним, антинародним і злочинним явищем, яке характеризувалося великою несправедливістю, непрозорістю, корумпованістю, спрямованістю суто на інтереси кримінально-кланових структур й окремих осіб, наближених до влади [196, с. 79; 208, с. 51], приватизація на початкових етапах її здійснення не дала очікуваних результатів і як фактор підвищення ефективності діяльності суб'єктів господарювання. Основними причинами цього стали недосконалість моделі приватизації та незадовільна її реалізація, відсутність ефективних власників, здатних фінансово і організаційно реструктуризувати приватизовані підприємства, невідпрацьованість механізму реальної післяприватизаційної підтримки. Нерідко органи, уповноважені здійснювати приватизацію майна державних і підприємств, діяли неефективно. Так, станом на серпень 1993 р., у частини районів області не було укомплектовано органи приватизації, а в Берегівському, Міжгірському районах та м. Хуст, навіть, не прийнято програми приватизації комунального майна [7, арк. 78]. З іншого боку, часто приватизовані підприємства діяли незадовільно, зокрема, не сплачували в потрібних об'ємах податки (як, наприклад, ВАТ «Електродвигун» в м. Ужгород) [30, арк. 94]. І тільки на завершальному етапі приватизації, почали проявлятися економічні та соціальні переваги застосування нових форм власності та господарювання.

Попре це, основну політико-соціальну мету приватизації вдалося досягнути. У стислі терміни недержавний сектор зайняв вагоме місце в

економіці, що зробило економічні і соціально-політичні зміни у незалежній Україні незворотними [112, с. 128]. На макрорівні, приватизація дала сотням тисяч закарпатців можливість стати реальними власниками земельних ділянок і житла. Приватизація житлового фонду розпочалася в першій половині 1993 р., після створення в області відповідного механізму реалізації Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду» [5, арк. 271], а за 1993-1994 рр. населенням було приватизовано 21,3 % житла (ці показники вважалися тоді вкрай незадовільними) [23, арк. 95]. За 1992-1996 рр. в особисту власність жителів області перейшло 28,5 тис. квартир і будинків загальною площею 1555,1 тис. м², тобто майже половина наявного в області державного і колективного житлового фонду [153, с. 46-47]. Щодо земельних ділянок, то вже станом на 1998 р. сертифікати на земельну частку отримали 103456 громадян (94% від загальної кількості громадян, які мали право на отримання паю, що свідчило про завершення основного етапу реформи земельних відносин – приватизації землі [163, с. 54-57]. Наступний етап мав би передбачати законодавче оформлення прав на передачу земельних прав в оренду, надання земельних паїв у заставу під іпотечне кредитування та формування ринку земельних паїв. Проте, повноцінного ринку землі в 1990-ті рр. запроваджено не було (запекла дискусія про необхідність вільного обігу земель сільськогосподарського призначення точиться й до сьогодні), тобто приватна власність селян на землю по суті виявилася обмеженою.

Володіння власним житлом чи земельною ділянкою важливе, як з соціальної точки зору, оскільки воно розвиває у власників почуття відповідальності та впевненості, так і з економічного, оскільки власне житло чи земельна ділянка – це економічний актив, який для одних краян пом'якшив наслідки кризи, а для інших став стартовим капіталом для розвитку власної справи.

Перехід до ринкової економіки, справді, дав поштовх і до розвитку підприємництва, насамперед малого. Уже в кінці 1991 р., в області було

zareestrowano 1021 kooperativ (щоправда, в загальному обсязі реалізованої продукції їхня частка складала лише 1%) [13, арк. 20]. А в кінці 1990-х рр. малі підприємства становили понад 20% від загальної кількості підприємств [176, с. 134]. Цей показник засвідчив формування значного прошарку підприємців в області, але все ще значно поступався показнику розвинутих країн.

У досліджуваній період, розвиток підприємництва, особливо малого, мав у Закарпатській області низку особливостей. По-перше, воно з'явилося і розвивалося за умов фактичної відсутності чіткої й цілеспрямованої державної політики щодо малого та середнього бізнесу [177, с. 29]. По-друге, в умовах системної економічної кризи підприємництво, з одного боку, виступало локомотивом соціально-економічних трансформацій, а з іншого – було важливим адаптаційним ресурсом, що дав змогу пом'якшити негатив перехідної кризи, і, з мінімальними втратами, пристосуватися до нових умов [253, с. 1]. Відкриття власного малого бізнесу (найчастіше, в сфері торгівлі або надання послуг) для багатьох закарпатців дало можливість виявити свій підприємницький талант, але для переважної більшості самозайнятих закарпатців, це був лише спосіб виживання населення за складних економічних умов. Такі дрібнореальні, точкові прояви економічної та соціальної активності стали тенденцією і забезпечували життєдіяльність значної частини сільських та гірських територій, що найбільше постраждали від кризи [210, с. 71]. По-третє, ринкові відносини в досліджуваній період існували у деформованому вигляді, через що ставлення до підприємництва формувалося під впливом не цивілізованого ринку, а того ринку, який називають «чорним», «сірим», «тіньовим», «неформальним». У постсоціалістичному контексті, розвиток підприємництва відбувався переважно через неформальні елементи, що давало можливість малому бізнесу обійти різноманітні адміністративні бар'єри та мінімізувати власні витрати [176, с. 149]. Таким чином, особливості українських реформ привели до розширення соціальної бази неформальних практик підприємницької діяльності. Адже реформування проводилось зверху і, з одного боку, не було підкріплено соціальною спрямованістю, з урахуванням

регіональних традицій у веденні підприємництва, а з іншого – вирізнялося патерналізмом щодо держави, без урахування інтересів особистості з боку влади [253, с. 9].

Розвиток підприємництва, таким чином, являв собою неоднозначне явище. З одного боку, зайняття підприємницькою діяльністю дало можливість проявляти свої підприємницькі здібності, підвищувати власні доходи. Здійснюючи вагомий внесок у збільшення обсягів виробництва, роздрібного товарообороту і послуг населенню, малий бізнес служить серйозним фактором розв'язання важливих соціальних проблем: підвищення рівня зайнятості населення, зниження рівня безробіття, раціонального використання ресурсів, створення сприятливого середовища для розвитку конкуренції, забезпечення ефективних стимулів до інноваційних процесів і високопродуктивної праці [121, с. 137]. Розвиток власної справи сприяв розвиткові у підприємців почуття власної відповідності й відповідальності за власний добробут, зростанню відстані між інтересами держави і окремих громадян, тобто фактично підвищенню незалежності особи від держави, яка є необхідною соціальною основою для дієвої демократії і ринкової економіки. З іншого боку, підприємницька діяльність для багатьох стала вимушеним кроком – єдиною можливістю вижити в умовах розвалу промисловості та масового безробіття. Таке вимушене підприємництво, як правило в сфері торгівлі та надання побутових послуг, призводить до втрати особою кваліфікації та характеризується низьким рівнем інноваційності та низькою доданою вартістю. Незважаючи на наявність позитивних тенденцій, мале підприємництво в Закарпатській області було дуже диференційоване за рівнем розвитку та територіальними диспропорціями, воно не забезпечувало достатніх темпів залучення інвестицій та робочої сили, тобто малий бізнес не справляв достатнього впливу на розвиток регіональної економіки [183, с. 35].

Болісний перехід від планової до ринкової економіки супроводжувався також і трансформацією суспільної моралі та соціальних норм. Вважаємо, що

можна, зі значною долею впевненості, стверджувати про існування прямого зв'язку між соціально-економічними проблемами та частотою прояву різного роду соціальних патологій. Як доведено дослідженнями, тривале безробіття, що було однією з найгостріших проблем Закарпаття в досліджуваний період, є однією з найсильніших соціальних детермінант зловживання алкоголем, що набуло в області (особливо в сільській і гірській місцевості) загрозливого масштабу [162, с. 21]. Припускаємо, що подібна кореляція існує й у випадку злочинів, кількість яких в 1990-ті рр. суттєво зросла: у півтора рази зросла кількість убивств та самогубств, у понад два рази – кількість правопорушень [55, с. 103]. Ситуація правового та організаційного хаосу, швидкий темп перетворень, послаблення державного контролю за економічною діяльністю, сприяли зростанню, в тому числі, й економічної злочинності. Джерела подають широкий спектр правопорушень, що були поширені в області в досліджуваний період: розкрадання майна підприємств і нецільове використання їх коштів [6, арк. 309-312], вивезення цінних матеріалів за кордон [17, арк. 129], незаконна торгівля [16, арк. 150-151], контрабанда, фіктивне підприємництво і шахрайство в сфері зовнішньоекономічної діяльності [76; 87; 97], неповернення валютної виручки [77] тощо. Чимало з них стало своєрідним засобом первісного нагромадження капіталу для новопосталої групи обласної політичної та економічної еліти. Окрім того, багатьма із вказаних правопорушень займалися організовані злочинні групи, в тому числі міжнародні, для яких хаос перших років незалежності і криза в економіці, створили поживне середовище [96, с. 1]. З огляду на це, не дивує те, що в 1992 р. серед усіх можливих винуватців економічних труднощів, закарпатці найчастіше називали мафію та тіньову економіку (48,5%), і лише після них, - союзне керівництво (46,6%) і нове керівництво України (16,8%) [89, с. 2]

Неоднозначністю характеризувався і процес мобільності. Висока трудова мобільність мешканців Закарпаття проявилася в масовому заробітчанстві, позитивні та негативні наслідки якого було розглянуто у відповідній частині роботи. У соціальній сфері, одним з негативних наслідків заробітчанства стало

порушення нормального функціонування сімей, адже в них, заради матеріального забезпечення родини, тобто для повноцінного виконання економічної функції, відбувалися деформації, частково або повністю не виконувалися інші функції, наприклад, виховна, комунікаційна та ін. [158, с. 143]. Крім того, явище трудової міграції створювало функціонально неповні сім'ї, що негативно впливає на рівень психологічного благополуччя членів таких сімей і породжує явище соціального сирітства [157, с. 144-145].

Що ж стосується соціальної мобільності, то за умов відсутності примусової «зрівнялівки», чимало енергійних та динамічних закарпатців змогли підвищити свій майновий та соціальний статус шляхом активної підприємницької або професійної діяльності. Однак, для більшості закарпатців, соціальні ліфти досить швидко стали закритими через стрімке зростання нерівності, що стало наслідком, з одного боку, падіння рівня життя після скорочення виробництва та безробіття і, з іншого боку, появи можливостей для швидкого збагачення шляхом приватизації, участі у підприємницькій або, різного роду, злочинній чи напівзлочинній діяльності. Прямим наслідком такої диференціації є консервування масштабної бідності, яка, своєю чергою, є надзвичайним ризиком для соціального ладу в країні, — люди, які ідентифікують себе як бідні, зазвичай, незадоволені своїм суспільним становищем і загалом тим, як склалася їхня доля, але схильні покладати відповідальність за це на владу, на зовнішні обставини, тільки не на себе. Дуже часто вони очікують на лідера, який «поведе їх до світлого майбутнього» [261].

Глибока майнова диференціація пригноблює потенціал зростання економіки: безпосереднім наслідком бідності стають хворобливість, низький рівень освіти, зменшення споживання та заощаджень, і загалом економічної активності бідних груп населення, що, безперечно, знижує сукупний трудовий потенціал країн, і спричиняє уповільнення темпів економічного зростання в цілому. Але бідність має не лише економічні наслідки. Для бідних людей характерні матеріалістичні установки населення, побутова неприязнь,

ієрархізація соціальної структури, неконкурентний тип поведінки, а ринок викликає у них страх і ненависть [128, с. 103, 105]. Не дивно тому, що бідні люди легко стають легкою мішенню для маніпуляцій з боку політиків, а, будучи втягнутими в порочне коло бідності, втрачають можливість ефективно відстоювати свої інтереси, що перешкоджає демократичним перетворенням, і є чинником послаблення легітимності та посилення корозії політичних інституцій [261]. Загалом, поглиблення майнової нерівності, як доводить британський політолог К. Крауч, є однією з головних причин ерозії демократії – перетворення її на «постдемократію»: політичний режим, в якому зберігаються формальні риси демократії, але реальна влада зосереджується в дедалі вужчому колі еліт [161, с. 131].

Окрім того, нерівність є безпосереднім чинником криміналізації суспільства, зокрема корупції, оскільки провокує втручання в політику і державне управління осіб із високими доходами. Концентрація ресурсів та доходів в руках вузького кола осіб, дає цим особам змогу впливати на державних службовців та використовуватися їх в своїх економічних інтересах. Зрештою, це призводить до зрощування економічної та політичної влади. У Закарпатській області, як і всюди в Україні, цей процес значною мірою завершився вже в кінці досліджуваного періоду.

Особливо негативними були соціальні наслідки ринкової трансформації в сільській та гірській місцевості. Внаслідок деіндустріалізації, яка найбільшою мірою вдарила по них, бо кардинально звузила в них різноманіття форм економічної діяльності, сільська, і особливо гірська, місцевості опинилися на узбіччі технологічного прогресу. У них склався специфічний уклад господарювання з властивими для нього соціокультурними та ментальними характеристиками населення, відповідними трудовими традиціями, стрижень яких становить висока трудова мобільність економічно активного населення. Це створило загрозу консервації відсталості цих територій через посилення тенденцій до старіння населення і відтоку професійних кадрів [179, с. 9]. Попри

відносно більш позитивні показники розвитку сіл Закарпаття, в порівнянні з селами більшості інших регіонів України, вони не уникнули процесів деградації соціальної сфери [146, с. 56-58]. Цей процес підсилювався курсом на скорочення закладів освіти, медицини, культури, що значно звужувало сферу докладання інтелектуальної праці, що в підсумку призвело до практично повного знищення сільської еліти і зробило ці території зонами економічного та соціального панування місцевої номенклатури, «князьків», інтереси яких не збігалися з інтересами територіальної громади [179, с. 15].

Такі особливості сільського та гірського населення зробили його електоральною базою для різного роду популістичних сил, або й просто безпринципних ділків від політики. Робити однозначний висновок про прямий вплив цього на результати голосування важко, але можна припускати наявність певної залежності. У цьому зв'язку, не можна не згадати вислів К. Маркса про те, що місто експлуатує село економічно, а село місто – політично [170, с. 330]. У той час, як виборчі штаби концентрують увагу на городянах, перемогу кандидатам забезпечують селяни. Сільський виборець більш контрольований з боку влади, він більш дисциплінований, до окремих сіл важко діставатися спостерігачам. І хоча настрої населення в містах та селах принципово не відрізняються, в селах вони більш чітко редагуються адмінресурсом [114, с. 62]. Маніпулюючи комплексами, фобіями та очікуваннями чисельно переважаючого сільського населення, використовуючи плачевне соціально-економічне становище сіл і, підживлюючи в селянах патерналістські настрої, політичні сили, не зацікавлені в становленні повноцінної ринкової економіки та інклюзивних політичних і економічних інститутів, впродовж всього досліджуваного періоду (власне, й дотепер) домінували в місцевій політиці, відтіснивши на другий план політичні сили, що репрезентували інтереси та очікування нечисленного міського середнього класу. Таким чином, негативні соціальні наслідки ринкових трансформацій вкрай негативно позначилися на формуванні політичних режимів інклюзивного типу в масштабах регіону, хоча подібна ситуація була характерною для України в цілому. Як відзначав

О. Мотиль, протягом 1990-х рр. «в Україні з'явилася стабільна політико-економічна система, яка не була ні комуністичною, ні капіталістичною, ні тоталітарною, ні демократичною. Ринки в ній розвинуті погано, демократія формальна, громадянське суспільство слабе, національна ідентичність розмита, а верховенство права є майже цілковито фіктивним. Натомість, політична й економічна влада перебуває в руках «кланів», регіональних еліт і паразитичної бюрократії, над якими панує напівавторитарний інститут президентства» [188, с. 36].

Соціологічні дослідження 1990-х рр. демонструють великий рівень недовіри і втоми закарпатського суспільства від економічних негараздів, політичних криз і соціальних проблем. При чому, найгірше себе почували з вікових категорій – люди старшого віку, серед соціальних і професійних груп – вдови, матері-одиночки, пенсіонери, колгоспники, домогосподарки, робітники, тобто ті категорії громадян, що найбільшою мірою постраждали від переходу до ринкової економіки [86, с. 4]. Характерно, що попри те, що в кінці досліджуваного періоду найгірший етап розгортання кризи був позаду, оцінка закарпатцями свого добробуту і перспектив, лише погіршилася. Якщо в 1992 р. 45,9% жителів виявили готовність виявляти терпіння, але за умов впевненості в успіху реформ, а 18,7% оцінила своє становище як нестерпне, то в 2000 р. нестерпним своє становище назвали вже 32,1% опитаних закарпатців [229, с. 23; 71, с. 6].

Суперечливість і неоднозначність ринкових реформ 1990-х рр., що зумовили скорочення виробництва, масове безробіття, падіння рівня життя, поглиблення суспільної нерівності і т. д. пояснюють, чому значна частина закарпатців або не могла визначитися у своєму ставленні до ринкових реформ, або не підтримувала реформи взагалі, ані на їх початку, ані в кінці досліджуваного періоду [229, с. 68; 71, с. 7]. А це, в свою чергу, означало, що в закарпатському суспільстві була відсутня соціальна база для подальших змін. Характерними для населення області також були: песимізм, зневіра та

пасивність, відсутність почуття впевненості у завтрашньому дні, очікування погіршення, й так невисокого, рівня життя. Водночас, попри масове невдоволення рівнем життя, і низький рівень довіри до органів влади від місцевого до національного рівня (який парадоксальний спосіб поєднується із патерналізмом і готовністю некритично сприймати будь-які політичні обіцянки), вкрай низькою була кількість тих закарпатців, які готові були виходити на акції протесту: серед описаних А. Гіршманом трьох варіантів («вірність, голос, або вихід») реакції на неспроможність держави гарантувати навіть базові потреби громадян [241], більшість закарпатців обирали або «вірність», або «вихід» у вигляді міграції чи занурення у власні проблеми. Пасивне, зневірене, атомізоване суспільство, втомлене від перманентної боротьби за «хліб насущний» – ось чи не головний суспільний підсумок економічних процесів у Закарпатській області в 1991-1999 роках.

Таким чином, економічні процеси в 1991-1999 роках призвели до загострення низки явищ в соціальній сфері. Погіршилися демографічні показники. У досліджуваний період, в області відбувався нетиповий для України і світу процес скорочення частки міського населення. Причиною якого було, фактичне зникнення крупних промислових підприємств, сконцентрованих у містах, через що міста припинили генерувати стабільний попит на робочу силу. Відбулося масове вивільнення робочої сили. Це призвело до загострення проблеми безробіття, реальний рівень якого сягав в окремих районах області до 70%. Природним наслідком цієї ситуації стала масова трудова міграція. Внаслідок економічної кризи, бідність зачепила дуже значні прошарки населення області. Водночас низка факторів (надходження від мігрантів, система соціального захисту, забезпеченість власним житлом і земельним ділянками) певною мірою згладжували проблему бідності. Процес знецінення робочої сили мав не лише економічні, але й соціально-політичні наслідки, такі як відсутність середнього класу, що є основою реальної демократії і громадянського суспільства. Економічні процеси супроводжувалися докорінною перебудовою суспільних відносин. За умов

кризи і нестабільності, повною мірою проявилися особливості менталітету закарпатців: їхня здатність до адаптації і самостійного вирішення проблем, але водночас, і соціальна пасивність. До позитивних соціальних наслідків економічних процесів можна віднести появу верстви власників і підприємців; підвищення соціальної мобільності населення і рівня його незалежності від держави. Негативні наслідки включають: масове безробіття; бідність; поглиблення суспільної нерівності; песимізм, зневіра і соціальну пасивність, як наслідок розчарування у реформах.

ВИСНОВКИ

Виходячи з поставлених у вступі до цього дисертаційного дослідження завдань, автор дійшов таких головних висновків:

Встановлено, що в українській історіографії відсутні комплексні, ідеологічно нейтральні та науково обґрунтовані дослідження з вивчення економічних процесів в Закарпатській області в 1991-1999 роках. Історико-економічні розвідки перебувають на узбіччі дослідницьких зацікавлень більшості істориків області, за винятком тих з них, хто займається традиційними для області ще з радянських часів питаннями аграрної історії. Така ситуація притаманна українській історичній науці загалом, в якій лише в кінці першого десятиліття XXI ст. починають з'являтися комплексні дослідження з економічної історії незалежної України. Водночас проблематика економічних трансформацій 1990-х рр. досить глибоко досліджена представниками економічної науки області в рамках діяльності кількох потужних наукових шкіл, що склалися в роки незалежності в області на базі ВНЗ та дослідницьких установ. До них належать школа вивчення регіонального економічного розвитку (В. П. Мікловда), школа вивчення трудового потенціалу (М. І. Пітюлич), школа аграрної економіки (М. А. Лендел). В працях цих та інших вчених розробляється широке коло проблем соціально-економічного розвитку області в 1990-х роках. Втім, з точки зору комплексного вивчення економічних явищ ці дослідження є, попри їхню безсумнівну актуальність та наукову цінність, недостатньо багатовимірними, адже в них за рідкісними винятками не розкривається позаекономічний аспект економічних процесів, не аналізуються соціально-політичні передумови та наслідки різних економічних явищ. Щодо джерельної бази дослідження зроблено висновок, що вона достатньо репрезентативна для вивчення економічних процесів на Закарпатті із тим застереженням, що з низки причин статистичні дані про стан соціально-економічного розвитку області в 1991-1999 роках слід сприймати критично.

Зроблено спробу вписати економічні процеси в Закарпатській області в широкий історичний контекст та визначити історичні детермінанти соціально-економічного розвитку області в досліджуваний період. Виходячи з положень неінституціональної теорії (Д. Аджемоглу, Д. Норт та ін.), соціально-економічне становище Закарпаття розглядається як результат довгострокової еволюції політичних та економічних інститутів та трьох ключових розгалужень в цій еволюції. Перше з них – це початок різноспрямованого інституційного розвитку в Західній та Східній Європі після епідемії бубонної чуми XIV ст. В Західній Європі було дано поштовх до розбудови інклюзивних економічних та політичних інститутів, що зрештою уможливили розвиток капіталістичної ринкової економіки та промислової революції. В Східній Європі, навпаки, посилювалися екстрактивні інститути. Друге інституційне розгалуження було зумовлено встановленням в регіоні радянської влади за підсумками Другої світової війни. Третє розгалуження стало наслідком вже постсоціалістичної трансформації, коли Україна на відміну від своїх західних сусідів не пішла шляхом швидких економічних реформ, а зосередилася на державотворенні. Цей час був використаний політичною та економічною елітою для встановлення контролю над власністю. Результатом стала безпрецедентна економічна криза і утвердження в країні екстрактивного режиму, що гальмує розвиток ринкової економіки, демократії та верховенства права. Не сприяло успіху постсоціалістичних трансформацій в Україні і міжнародне політичне та економічне середовище, в якому після завершення «холодної війни» почала домінувати неоліберальна парадигма економічного розвитку, слідування приписам якої виявилось руйнівним для економіки України.

Економічні процеси у 1990-х рр. в Закарпатській області відбувалися у контексті загальноукраїнських трансформацій, але мали низку особливостей. Протягом першої половини 1990-х рр. в центрі дискусії про шляхи соціально-економічного розвитку краю стояло питання про вільні (спеціальні) економічні зони. В останні роки існування СРСР та перші роки незалежності це питання виявилось тісно переплетеним із рухом за надання Закарпатській області

автономії чи самоврядування. Питання про створення на території області вільної економічної зони, що є одним з інструментів економічної політики, перетворилося на заручника в політичній боротьбі між прихильниками автономії та націонал-демократичними силами. В 1996-1999 роках після прийняття Конституції України Закарпатська область дедалі сильніше втягується в загальнонаціональні процеси становлення олігархічної системи. Починаючи з 1997 р. в області утверджується політичний та економічний вплив СДПУ(о), що розглядає Закарпаття як свою електоральну вотчину. В контексті посилення впливу великого бізнесу на політику слід розглядати і утворення в області СЕЗ «Закарпаття». З іншого боку, ретроспективно можна стверджувати, що СЕЗ в Закарпатській області на відміну від більшості інших СЕЗ, утворених в Україні в 1990-ті роки, об'єктивно виявилася корисним і дієвим інструментом залучення в економіку області інвестицій та розвитку економіки.

Здійснено спробу проаналізувати вплив переходу від планової економіки до ринкової на стан промислового комплексу області. На підставі статистичних даних продемонстровано, що обсяги виробництва в промисловості краю, що переважно спеціалізувалася на виробництві незавершеної продукції та продукції ВПК, зазнали катастрофічного скорочення – на 69% за період 1990-1996 рр. Встановлено, що попри негативні показники в усіх галузях промисловості глибина падіння обсягів виробництва була в них різною. Найменшою мірою постраждала легка промисловість, що швидко зорієнтувалася на виробництво за схемами давальницької сировини. Натомість, машино- та приладобудівна, а також хімічна, промисловість скоротили виробництво найбільшою мірою. Внаслідок цього відбулася зміна структури промисловості області в напрямку спрощення її технологічного рівня: частка галузей, що продукували продукцію з високою доданою вартістю (машинобудування), скоротилася на користь галузей, що виготовляють продукцію з низькою доданою вартістю (легка та харчова). Робиться висновок про те, що в області відбулася деіндустріалізація економіки і що окрім об'єктивних проблем переходу до ринку причинами глибокої кризи

промисловості були негативні наслідки непродуманого відкриття економіки для зарубіжних виробників, що спричинило «загибель кращих», тобто найбільш технологічних галузей та підприємств. Додатково загострював ситуацію також руйнівний вплив «шоку без терапії» у виконанні неефективних урядів, що впродовж 1990-х рр. дедалі сильніше зросталися з крупним бізнесом.

Схожі процеси відбувалися і в сільському господарстві області. Вказується на те, що через непослідовну політику урядів земельна реформа так і не була доведена до логічного завершення – запровадження повноцінного ринку землі. Тим не менше відбувся перерозподіл земель на користь селян за рахунок земель колективних сільгоспідприємств, і було започатковано фермерський рух. Скорочення виробництва зачепило всі типи сільськогосподарських виробників, але найбільше – підприємства суспільного сектора. На першу роль як у об'ємах виробництва, так і у зайнятості вийшли особисті селянські господарства, на частку яких в середині 1990-х рр. припадало в середньому до 90% всього сільськогосподарського виробництва області. Робиться висновок, що така значна роль особистих селянських господарств відображала не стільки успіх аграрної реформи, скільки масштаб економічних проблем в області, адже більшість з них виконували насамперед функцію пом'якшення наслідків економічної кризи, безробіття та зубожіння для домогосподарств. ОСГ були нетоварними і багатогалузевими, вони використовували ручну працю і примітивні технології і були зорієнтовані на виробництво продукції для власного споживання. Було простежено взаємозв'язок між кризою в промисловості та процесами спрощення сільськогосподарського виробництва.

Вивчення стану торгівлі та інвестицій продемонструвало негативний ефект, що справили на них скорочення промислового і сільськогосподарського виробництва та економічна криза загалом. Відбулося як кількісне скорочення обсягів товарообороту в області, так і його якісна зміна – зростання частки продуктів харчування та зменшення частки промислової продукції. Аналогічні зміни відбулися й в зовнішній торгівлі: в експорті готова продукція

поступилася напівфабрикатам та сировині, чому сприяла недалекоглядна політика уряду, що створила надзвичайно сприятливі умови для імпорту. З іншого боку, загальні обсяги зовнішньої торгівлі зростали, однак значна частина її припадала на давальницьку сировину та продукцію, виготовлену з неї. Це свідчило про спеціалізацію регіону на дешевій робочій силі. Було проаналізовано роль зарубіжних інвестицій в економіці області. Великі сподівання на прихід іноземного капіталу виявилися значною мірою марними, адже прикордонне розташування, наявність сировинних та трудових ресурсів не компенсували в очах потенційних інвесторів таких недоліків, як політична та економічна нестабільність, недосконалість законодавства, відсутність незалежної судової влади, слабкість інституту приватної власності тощо. Об'єм залучених інвестицій значно поступався показникам центральноєвропейських країн і не відповідав вимогам економіки області. Створення СЕЗ «Закарпаття» дещо поліпшило цю ситуацію – збільшився притік інвестицій, пожвавилася зовнішня торгівля, почали зростати інвестиції в основний капітал тощо, однак впродовж всього досліджуваного періоду рівень залучення економіки області до міжнародних економічних взаємодій залишався нижчим, аніж середній по Україні.

В результаті аналізу демографічних тенденцій 1990-х рр. зроблено висновок, що, зниження народжуваності та підвищення смертності були довгостроковими тенденціями, які почалися задовго до здобуття Україною незалежності й кризових економічних явищ. Висувається припущення, що болісні соціально-економічні трансформації досліджуваного періоду лише загострили вже наявні негативні демографічні тенденції, такі як зниження народжуваності, зростання смертності, підвищення середнього віку населення тощо, хоча з'ясування внеску кожного з двох описаних вище факторів вимагає окремого демографічного дослідження. Економічна криза також сприяла міграційному відтоку населення, хоча його головною причиною все ж таки був виїзд представників етнічних груп. Виявлено, що особливістю демографічних процесів в Закарпатській області було суттєве зниження частки населення, що

проживає в міських поселеннях (містах та селищах міського типу), тобто деурбанізація (чи іншими словами руралізація) населення, що вирізняла область як на фоні України в цілому та її окремих регіонів, так і на фоні глобальних тенденцій. Висловлене припущення, що цей процес був зумовлений специфікою соціально-економічних трансформацій, що відбулися в області в часи незалежності, і, в першу чергу, стрімкою деіндустріалізацією економіки області в 1991-1999 роках, фактичним зникненням крупних промислових підприємств, сконцентрованих в містах. В зв'язку із занепадом промисловості міста припинили генерувати стабільний попит на кваліфіковану високооплачувану робочу силу, а, отже, перестали виконувати функцію центрів тяжіння для мешканців сіл.

Підкреслено, що процеси соціально-економічної трансформації призвели до масштабного вивільнення робочої сили, що створило на ринку праці області вкрай напружену ситуацію. Внаслідок деіндустріалізації зупинилися великі промислові підприємства, що забезпечували зайнятість та високий рівень заробітних плат. Частково вивільнена з промисловості робоча сила знайшла застосування в сфері послуг, але головним чином в особистих селянських господарствах. Ринок праці, що виник в умовах переходу, характеризувався тим, що праця була негарантованою, економічно вимушеною, неповною, мобільною, нерациональною, неефективною. Як наслідок деіндустріалізації та скорочення виробництва в області з'явилося масштабне безробіття (в том числі приховане), яке офіційна статистика відображала далеко не повною мірою. Була здійснена спроба спростувати поширене уявлення про детермінованість високого рівня безробіття в області малоземеллям та критично оцінено зусилля уряду із боротьби з цим явищем. Безробіття стало однією з головних причин масової трудової міграції (маятникової, міжрегіональної та міжнародної) мешканців Закарпаття. Критично розглянуто позитивні та негативні наслідки трудової міграції не лише для економіки, але й для соціальних процесів, демографічної динаміки, політичної культури, суспільної моралі тощо.

Проаналізовано рівень доходів населення області та зроблено висновок, що економічна криза призвела до зниження життєвого рівня населення, бідності широких груп населення і поглиблення нерівності. Причиною цього визначено розпад промислового сектора економіки краю і її деградація в напрямку аграрно-сировинної, що призвело до вивільнення величезної кількості робочої сили, яка змушена конкурувати за нечисленні низькооплачувані місця в аграрному та сировинному секторах, а також в сфері послуг. Водночас зазначено, що досліджуваний період гострота проблеми дещо згладжувалася наявністю джерел неофіційних, прихованих від статистики доходів (перекази від трудових мігрантів, доходи від контрабанди тощо) та діяльністю системи соціального захисту населення. Відзначено невтішний процес деградації суспільної сфери: відбувалося скорочення соціальної інфраструктури та охоплення нею населення, погіршення стану здоров'я населення, підвищення рівню захворюваності та поширення алкоголізму, загострення криміногенної ситуації. Визначено, що соціальні підсумки ринкових трансформацій в Закарпатській області в 1991-1999 роках були складними і суперечливими. З одного боку, до позитивних змін слід віднести появу класу громадян-власників, постання класу підприємців, підвищення трудової мобільності населення, розширення простору особистої, політичної та економічної для громадян свободи та, зрештою, зменшення їхньої залежності від держави. З іншого боку, до негативних наслідків можна віднести, по-перше, наростання відчуження громадян від держави внаслідок неоднозначності результатів реформ, що знайшло своє вираження в «тінізації» економіки, домінуванні неформальних практик, низькій соціально-політичній активності тощо. По-друге, суттєво поглиблення майнового розшарування в результаті економічної кризи, несправедливої приватизації та корупції. По-третє, негативним наслідком економічних процесів 1990-х рр. стало фактичне згортання демократичних перетворень, адже за збереження формальних демократичних інститутів економічна й політична влада зосередилися в руках нечисленної «еліти».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

I. Архівні джерела

Державний архів Закарпатської області

Ф. 2662 Закарпатська обласна державна адміністрація

Оп. 1. 1992-1994 рр.

1. Спр. 1. Розпорядження №№1-50 представника президента України, 13 квітня – 12 травня, 1992 р. 442 арк.
2. Спр. 10. Розпорядження №№201-250 представника президента України (копії), 24 липня – 18 серпня, 1992 р. 151 арк.
3. Спр. 11. Розпорядження №№251-300 представника президента України, 19 серпня – 15 вересня, 1992 р. 418 арк.
4. Спр. 19. Розпорядження №№451-507 представника президента України, 8 грудня – 31 грудня, 1992 р. 445 арк.
5. Спр. 27. Розпорядження №№1-50 представника президента України, 06 січня – 28 січня, 1993 р. 392 арк.
6. Спр. 31. Розпорядження №№101-150 представника президента України, 1 березня – 27 березня, 1993 р. 452 арк.
7. Спр. 42. Розпорядження №№351-400 представника президента України (копії), 13 серпня – 7 вересня, 1994 р. 99 арк.
8. Спр. 44. Розпорядження №№401-450 представника президента України (копії), 7 вересня – 8 жовтня, 1993 р. 99 арк.
9. Спр. 50. Розпорядження №№551-578 представника президента України, 16 грудня – 31 грудня, 1993 р. 71 арк.
10. Спр. 62. Розпорядження №№1-50 представника президента України, 3 січня – 15 лютого, 1994 р. 304 арк.
11. Спр. 66. Розпорядження №№101-510 представника президента України, 22 березня – 25 квітня, 1994 р. 337 арк.
12. Спр. 70. Розпорядження №№201-256 представника президента України, 7 червня – 1 серпня, 1994 р. 355 арк.

Ф. 195. Закарпатська обласна рада**Оп. 14. Справ постійного зберігання за 1988-1991 роки (протокольна частина)**

13. Спр. 3448. Протокол №17 засідання виконавчого комітету /№№ 217-226/. 3 грудня 1991 р. 80 арк.

14. Спр. 3450. Документи до протоколу №17, рішення №219 /додатки/. 3 грудня 1991 р. 160 арк.

15. Спр. 3452. Протокол №18 засідання виконавчого комітету /№№227-237/. 20 грудня 1991 р. – 24 грудня 1991 р. 180 арк.

Оп. 31. 1992-1997 рр.

16. Спр. 37. Листування з Кабінетом міністрів України. Том 1. 08 січня – 11 червня 1992 р. 228 арк.

17. Спр. 38. Листування з Кабінетом міністрів України. Том 2. 3 липня – 17 грудня 1992 р. 229 арк.

18. Спр. 41. Листування з Міністерством економіки України з питань планів розвитку народного господарства. 03 січня – 18 грудня 1992 р. 134 арк.

19. Спр. 43. Листування з райдержадміністраціями про створення, реорганізацію, передачу державних організацій та підприємств. 13 січня 1992 р. – 31 грудня 1992 р. 125 арк.

20. Спр. 50. Листування з обласними управліннями та організаціями про роботу дошкільних закладів, спецшкіл, охорону здоров'я. 31 січня 1992 – 06 липня 1992 р. 43 арк.

21. Спр. 84. Протокол дванадцятої сесії Закарпатської обласної ради народних депутатів двадцять першого скликання від 14.05.1993 р. 402 арк.

22. Спр. 88. Протокол тринадцятої сесії Закарпатської обласної ради народних депутатів двадцять першого скликання від 17.12.1993 р. 312 арк.

23. Спр. 153. Документи до I-ої сесії обласної Ради 22-го скликання (інформаційний матеріал до доповіді голови обласної ради Устича С. І. «Про

невідкладні заходи щодо стабілізації економічного становища в Закарпатській області». 29 листопада 1994 р. 105 арк.

24. Спр. 376. Розпорядження №№401-500 голови обласної Ради народних депутатів. 17 липня – 4 вересня 1995 р. 522 арк.

25. Спр. 398. Листування з питань соціально-економічного розвитку з вищестоящими організаціями. 02 січня 1995 р. – 14 березня 1995 р. 159 арк.

26. Спр. 399. Листування з питань соціально-економічного розвитку з вищестоящими організаціями. 13 лютого 1995 р. – 23 травня 1995 р. 108 арк.

27. Спр. 445. Протокол четвертої сесії Закарпатської обласної Ради народних депутатів двадцять другого скликання від 11.04.1996 р. 218 арк.

28. Спр. 491. Листування з міністерствами і відомствами України про розвиток відповідних галузей. Том 1. 03 січня 1996 – 21 березня 1996. 111 арк.

29. Спр. 501. Довідки і звіти про роботу обласних організацій. Том 3. 18 червня – 05 серпня 1996 р. 138 арк.

30. Спр. 576. Листування з Кабінетом Міністрів, Адміністрацією Президента, Верховною Радою та міністерствами і відомствами України з питань економічного і соціального розвитку. Том 2. 03 березня – 25 квітня 1997 р. 163 арк.

31. Спр. 578. Листування з Кабінетом Міністрів, Адміністрацією Президента, Верховною Радою з питань економічного і соціального розвитку області. Т. 4. 08 липня – 30 вересня 1997 р. 159 арк.

32. Спр. 579. Листування з Кабінетом Міністрів, Адміністрацією Президента, Верховною Радою та міністерствами і відомствами України з питань економічного і соціального розвитку Том 5. 01 жовтня – 31 жовтня 1997 р. 145 арк.

33. Спр. 580. Листування з Кабінетом Міністрів, Адміністрацією Президента, Верховною Радою з питань економічного і соціального розвитку області. Т. 6. 04 листопада – 31 грудня 1997 р. 184 арк.

34. Спр. 603. Листування з міськвиконками, райдержадміністраціями, відділами, управліннями, обласними організаціями про фінансування окремих галузей господарства. Том 1. 13 січня – 25 квітня 1997 р. 179 арк.

35. Спр. 604. Листування з міськвиконками, райдержадміністраціями, відділами, управліннями, обласними організаціями

про фінансування окремих галузей господарства. Том 2. 5 травня – 14 липня 1997 р. 165 арк.

36. Спр. 605. Листування з міськвиконкомами, райдержадміністраціями, відділами, управліннями, обласними організаціями про фінансування окремих галузей господарства. Том 3. 15 липня – 29 вересня 1997 р. 139 арк.

37. Спр. 606. Листування з міськвиконкомами, райдержадміністраціями, відділами, управліннями, обласними організаціями про фінансування окремих галузей господарства. Том 4. 10 жовтня – 24 грудня 1997 р. 109 арк.

38. Спр. 611. Листування з міністерствами і відомствами України про розвиток відповідних галузей Т. 6 (останній) 16 жовтня 1997 р. – 20 жовтня 1998 р. 139 арк.

II. Опубліковані документи центральних і місцевих органів влади

39. Закон «Про спеціальну економічну зону "Закарпаття"» від 22 березня 2001 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 23. С. 111.

40. Закон України «Про загальні засади створення та функціонування спеціальних (вільних) економічних зон» від 13 жовтня 1992 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. №50 С. 676

41. Закон України «Про спеціальний режим інвестиційної діяльності у Закарпатській області». *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 7. С. 57.

42. Закон України «Про статус гірських населених пунктів» від 15 лютого 1995 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 9. С. 58.

43. Указ Президента України «Про заходи сприяння економічному і соціальному розвитку Закарпатської області» від 31 липня 1995 року. *Законодавство України*. 1995. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/en/670/95>

44. Указ Президента України «Про спеціальну економічну зону “Закарпаття”» від 9 грудня 1998 року. *Законодавство України*. 1998. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1339/981>.

45. Декрет Кабінету міністрів України (проект) «Про спеціальну (вільну) економічну зону в Закарпатській області». *Новини Закарпаття*. № 59 (498). 22 квітня 1993 року. С. 4.

46. До всіх закарпатців! Голові Верховної Ради України! Заява-звернення. *Новини Закарпаття*. 29 жовтня 1991 року. №207. - С. 6.

47. Закон України (проект) «Про самоврядне Закарпаття». *Новини Закарпаття*. №№ 23-24 (271-272). 22 лютого 1992 р. С. 2.

48. Закон України (проект) «Про спеціальну самоврядну адміністративну територію Закарпаття». *Новини Закарпаття*. № 13 (261). 1 лютого 1992. С. 4-5.

49. Закон України (проект) «Про статус спеціальної самоврядної території Підкарпатської республіки як суб'єкта у складі незалежної України. Про Конституцію Підкарпатської республіки». *Новини Закарпаття*. № 30 (278). 5 березня 1992 р. С. 4.

50. Звернення до Президії Верховної Ради України. Закарпатська обласна Рада народних депутатів, м. Ужгород, 27 вересня 1991 року. *Новини Закарпаття*. 2 жовтня 1991 року. С. 1.

51. Положення про зону спільного підприємництва Закарпаття (проект). *Закарпатська правда*. 30 листопада 1990 року. С. 1-2.

52. Про здійснення земельної реформи: Доповідь Ореста Іваницького на позачерговій сесії обласної Ради народних депутатів. *Новини Закарпаття*. №200. 17 жовтня 1991 року. С. 1 2.

53. Статут Закарпаття як спеціальної самоврядної адміністративної території України. *Новини Закарпаття*. №№ 23-24 (271-272). 22 лютого 1992 р. С. 2-5.

III. Статистичні джерела

54. Динаміка середньомісячної заробітної плати за видами економічної діяльності у 1995-2012рр. Головне управління статистики в Закарпатській області. Ужгород. 2010. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/statinfo/dohodi/2010/dinam_nomin_zar_econ_1995-2010.pdf

55. Економіка Закарпаття. Статистично-аналітичний збірник (період формування ринкових відносин 1990-1997 роки). Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 1998. 111 с.
56. Зовнішньоекономічна діяльність Закарпаття: Статистичний збірник. Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 1998. 48 с.
57. Інвестиції в основний капітал (1995-2009 рр.). Головне управління статистики в Закарпатській області. Ужгород. 2009. URL: http://www.uz.ukrstat.gov.ua/statinfo/invest/2009/invest_cap_1995-2009.pdf
58. Народне господарство Закарпатської області в 1991 році. Статистичний збірник. Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 1992. 230 с.
59. Народне господарство Закарпатської області в 1992 р. Статистичний збірник. Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 1993. 301 с.
60. Народне господарство Закарпатської області в 1993 році. Статистичний збірник. Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 1994. 284 с.
61. Населення України за 2014 рік. Демографічний щорічник / під ред. Г. М. Тимощенко. Київ: Державна служба статистики України, 2015. 117 с.
62. Населення, 1995-2016. Головне управління статистики в Закарпатській області. Ужгород. 2016. URL: http://www.uz.ukrstat.gov.ua/statinfo/dem/2016/nasel_1995-2015.pdf
63. Прямі інвестиції (акціонерний капітал) (на початок 1995-2017 рр.). Головне управління статистики в Закарпатській області. Ужгород. 2016. URL: <http://www.uz.ukrstat.gov.ua/statinfo/zez/index2016.html>
64. Прямі іноземні інвестиції в економіку області. Статистичний бюлетень. Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 2003. 25 с.
65. Сільське господарство Закарпаття у 1990-2001 рр. Статистичний збірник. Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 2002. 58 с.
66. Статистичний щорічник Закарпаття за 1998 р. Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 1999. 178 с.
67. Статистичний щорічник Закарпаття. 2010. Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 2011. 543 с.

68. Торгівля (1990-2010 pp.). Головне управління статистики в Закарпатській області. Ужгород. 2011. URL: http://www.uz.ukrstat.gov.ua/statinfo/rinok/2011/torgivlja_1990-2010.pdf
69. Arable land (hectares per person). The World Bank. 2017. URL: <http://data.worldbank.org/indicator/AG.LND.ARBL.HA.PC>

IV. Матеріали періодичної преси

70. Безболісного шляху не буде. *Новини Закарпаття*. 1991. №246. 25 грудня. С. 4.
71. Больові точки Закарпаття: зневіра, соціальна напруженість, непевність. *РІО*. 2001. 24 березня. С. 6-7.
72. Вашкаріна Т. Реалізація інвестиційних проектів у Закарпатській області. *Діловий вісник*. 2000. №№ 10 12 (54-56). С. 4.
73. Гранчак І. Автономія – за і проти. *Новини Закарпаття*. 1991. №213. 6 листопада. С. 4-5.
74. Гранчак І. Самоврядність: за і проти. *Новини Закарпаття*. 1991. №228. 28 листопада. С. 4-5.
75. Динаміка економічних реформ в області відзеркалює загальнодержавні процеси реформування економіки. *Діловий вісник*. 2001. №№ 2–3 (58-59). С. 5.
76. Дудик М. Контрабанда – метод виживання чи збагачення? *Новини Закарпаття*. 11 березня 1995 р., №№37-38 (863-864), С. 15.
77. З урахування специфіки регіону. *Урядовий кур'єр*. 2000. №201, 31 жовтня. С. 6.
78. Залучення інвестицій та інновацій – вимога часу. *Діловий вісник*. 1998. № 1 (22 23). С. 4-5.
79. Зимомря В. Інвестиційна принадність Закарпаття. *Новини Закарпаття*. №№27-28 (1432-1433), 21 лютого 1998 р. С. 2.
80. Карпатський Єврорегіон. Нас єднають не тільки Карпати. *Діловий вісник*. 1998. № 11 (32). С. 4-5.
81. Контрабандисти не вгамовуються. *Орбіта*. 7 серпня 1997 р. С. 5.

82. Куди не кинь - усюди клин. *Новини Закарпаття*. 1991. №209. 31 жовтня. С. 3.
83. Кушерець В. Земля і воля. *Новини Закарпаття*. 1991. № 198. 15 жовтня. С. 3.
84. Мелега А. Про зовнішньоекономічну діяльність. *Новини Закарпаття*. №№182-183 (1783-1784), 11 грудня 1999 р. С. 6.
85. Мигович І. Тож куди рухаємося (соціологічні роздуми). *Новини Закарпаття*. 1995. №№14-15 (840-841). 28 січня 1995 р. С. 3-4.
86. Мигович І., Колібаба А. Як ся маємо, закарпатці? *Новини Закарпаття*. 1993. №№171-172 (610-611), 20 листопада. С. 4
87. Митниця – дзеркало країни. *Орбіта*. 1997. 7 серпня. С. 11.
88. На землі господарювати на приватній основі. *Новини Закарпаття*. №№182-183 (1783-1784), 11 грудня 1999 р. С. 4.
89. Передрій О., Токар П. Що слугує планкою напруженості. *Новини Закарпаття*. 1992. №114 (362), 13 серпня. С. 2.
90. Попович І. Форма устрою – самоврядний край. *Новини Закарпаття*. 1991. №№224-225. 23 листопада. С. 1-2.
91. Регіональні аспекти розвитку промисловості Закарпаття. *Діловий вісник*. 2001. №№ 8-10 (64-66). С. 2.
92. Рушак М., Бойко М. Економіка і самоврядність. *Новини Закарпаття*. 1991. №229-230. 30 листопада. С. 6.
93. Савка Я. Зона, автономія – віхи піднесення добробуту? *Новини Закарпаття*. 1991. №212. 5 листопада. С. 3.
94. СЕЗ «Закарпаття». Інформація для потенційних інвесторів. *Діловий вісник*. 2001. №№ 8 10 (64-66). С. 5-6.
95. Сікора Л. Насамперед – конкурентоспроможність. *Новини Закарпаття*. 1991. №214. 7 листопада. С. 3.
96. «Спрут» по-закарпатськи. *Закарпатська правда*. 1994. № 4 (14900), 18 січня. С. 1, 3.
97. Туряниця В. Митниця і фініш 1999-го. *Новини Закарпаття*. №№182-183 (1783-1784), 11 грудня 1999 р. С. 6.
98. Федоренко А. З чим ідемо до ринку? *Закарпатська правда*. №217 (14651). 13 листопада 1991 р. С 1.
99. Хай народ скаже: яким він бачить рідний край у лоні неньки України. *Новини Закарпаття*. 1991. №№219-220. 16 листопада. С. 6-7.

100. Чи буде зроблено завершальний крок? *Новини Закарпаття*. 1993. 22 квітня. №59 (498). С. 3.

101. Шепя В. Реформу гальмують умисно. *Новини Закарпаття*. 1991. №№196-197, 12 жовтня. С. 3

102. Якою бути економічній політиці? *Новини Закарпаття*. 1991. №237. 11 грудня. С. 2.

V. Монографії, наукові статті та публіцистика

103. Адамович С. Проблема автономії та політичне русинство у незалежній Україні. *Людина і політика*. 2004. № 4. С. 11-19.

104. Аджемоглу Д., Робинсон Дж. А. Почему одни страны богатые, а другие бедные. Происхождение власти, процветания и нищеты. Москва: Издательство АСТ, 2015. 575 с.

105. Алмаші Л. В., Гоблик В. В. Актуальні проблеми інвестиційної діяльності в Закарпатській області. *Проблеми економічного та соціального розвитку регіону і практика наукового експерименту. Науково-технічний збірник* (під ред. Й.Й. Головача та Н.І. Ценклер). Випуск 15. Ужгород-Київ: Карпати, 1999. С. 104-108.

106. Андрієвська О. Парадокси реформи: вища освіта в пострадянській Україні. *Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація /* За ред. В. Ісаїва. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. С. 210-233.

107. Аслунд А., Дянков С. Вступ. *Велике переродження. Уроки перемоги капіталізму над комунізмом /* під ред. А. Аслунда та С. Дянкова. Львів: Видавництво Старого Лева, 2015. С. 11-30.

108. Безега Т. Значення євроінтеграційних процесів в розвитку економіки України (1991-2007 рр.). *Науковий вісник Одеського державного економічного університету. Науки: економіка, політологія, історія*. Одеса, 2008. Вип. 19 (75). С. 226-239.

109. Безега Т. Роль фінансово-промислових груп у побудові українського «олігархічного капіталізму» (2000 – 2007 рр.). *Науковий вісник Одеського державного економічного університету. Науки : економіка, політологія, історія*. Одеса, 2008. Вип. 12 (68). С. 190-200.

110. Безега Т. Становлення та розвиток українського „олігархічного капіталізму” (2000 – 2006 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Історія*. Ужгород: Говерла, 2007. Вип. 19. С. 63-66.
111. Безега Т. Трансформаційні перетворення Української економіки на шляху до Європи (1991-2009 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. Ужгород, 2012. Вип. 22. С. 61 65.
112. Безега Т. Феномен української постсоціалістичної приватизації. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Політологія, соціологія, філософія*. Ужгород: Говерла, 2007. Вип. 5- 6. С. 123-129.
113. Безега Т. Формування основ нового економічного ладу незалежної України (1992 – 1996 рр.). *Науковий вісник Одеського державного економічного університету. Науки: економіка, політологія, історія*. Одеса, 2008. Вип. 8 (64). С. 177-185.
114. Беликанич В. В. Електорально-географічний аналіз виборів у Закарпатській області (1989-2010 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. Ужгород, 2014. Вип. 32. С. 61 65.
115. Біла С. О. Досвід ліберального реформування української економіки (1991-2005 рр.). *Український історичний журнал*. 2006. № 6. С. 125-145.
116. Борщевський П., Савчур-Шекмар Н. Стратегічні напрямки розвитку агропромислового комплексу Закарпатського регіону. *Економіка Закарпаття сьогодні і завтра: шляхи виходу з кризи. Матеріали науково-практичної конференції*. 13-14 березня, 1997 р. Ужгород, 1997. С. 31-34.
117. Велике переродження. Уроки перемоги капіталізму над комунізмом / під ред. А. Аслунда та С. Дянкова. Львів: Видавництво Старого Лева, 2015. 438 с.
118. Вивчення ринку праці у десятих областях України: Зменшення негативного впливу від трудової міграції за кордон та запобігання торгівлі людьми через покращення економічної ситуації. Дослідження, проведене в рамках проекту «Запобігання торгівлі людьми в Україні». Київ, 2005. 65 с.
119. Віднянський С. В. Дожи Дєрдя повстання 1514. *Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Інститут історії України НАН України. Київ. : Наук. думка, 2004. Т. 2: Г — Д*. С. 436.
120. Волошина Ю. Я. Теоретико-методичні засади поняття «маятникова міграція» та її роль в економіці області (на прикладі Закарпатської області).

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Економіка. 2010. Вип. 30. С. 89–94.

121. Воронич К. М. Розвиток сільської промисловості та малого бізнесу на гірських територіях Закарпатської області. *Гірські території Закарпаття: соціально-економічні трансформації: монографія* / за заг. ред. члена-кор. НАН України, д. е. н., проф. В. П. Мікловди. Ужгород: ПП «Бреза», 2012. С. 128-151.

122. Вулф Л. Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізація у свідомості Просвітництва. Київ: Критика, 2009. 592 с.

123. Гаврилишин О. Капіталізм для всіх чи капіталізм для обраних? Розбіжні шляхи посткомуністичних перетворень. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2007. 384 с.

124. Гаврилишин О. Україна: найбільші надії, найбільші розчарування. *Велике переродження. Уроки перемоги капіталізму над комунізмом* / під ред. А. Аслунда та С. Дянкова. Львів: Видавництво Старого Лева, 2015. С. 243-271.

125. Гаврилишин О. Що заважає українському зростанню? Політичні, економічні та історичні чинники, які перешкоджають економічному зростанню. *Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація* / За ред. В. Ісаїва. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. С. 90-113.

126. Галак М. Р. Проблеми міжнародної трудової міграції на Закарпатті. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Економіка.* 2011. Спецвип. 33. Ч.1. С. 64–68.

127. Гальчинський А. Суперечності реформ: у контексті цивілізаційного процесу. Київ: Українські пропілеї, 2001. 320 с.

128. Гецько П. І., Химинець В. В. Трансформаційні особливості бідності в Закарпаття. *Соціальна робота: Теорія, досвід, перспективи. Матеріали доповідей та повідомлень Міжнародної науково-практичної конференції* (Ужгород, 21-22 жовтня 1999 р.). Частина 1. Ужгород, 1999. С. 100-106.

129. Гірські території Закарпаття: соціально-економічні трансформації: монографія / за заг. ред. члена-кор. НАН України, д. е. н., проф. В. П. Мікловди. Ужгород: ПП «Бреза», 2012. 262 с.

130. Гоблик В. В., Слава С. С., Попадинець М. А. Передісторія стратегічного планування в Закарпатській області. *Досвід формування та реалізації Стратегії розвитку Закарпатської області до 2015 року за участю громади.* Ужгород: "К.І.С.", 2010. С. 4-22.

131. Головка В. В. Українські фінансово-промислові групи в модернізаційних процесах 1991-2009 рр. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. 415 с.

132. Гургула О. М. Міграційна ситуація у Закарпатській області в умовах соціально-економічної трансформації економіки України. *Україна: Аспекти праці*. 2013. №. 5. С. 33–38.

133. Данилюк Д. Історія Закарпаття. Навчальний посібник з краєзнавства. Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2013. 303 с.

134. Де Сото Е. Загадка капіталу. Чому капіталізм перемагає лише на Заході і ніде більше. Київ, Ніка-Центр, 2009. 232 с.

135. Дідо Д., Ломоносов В. Стан промисловості області: шляхи відновлення та стабілізації виробництва. *Економіка Закарпаття сьогодні і завтра: шляхи виходу з кризи. Матеріали науково-практичної конференції*. Ужгород, 13-14 березня 1997 р. Ужгород, 1997. С. 22-31.

136. Домбровський Ю. М. Чинник довгострокового соціально-економічного розвитку регіону (на прикладі Закарпатської області). *Європейські перспективи*. 2013. № 10. С. 186–196.

137. Дуран М. М. Демографічна ситуація Закарпатської області як фактор демографічного розвитку міст регіону. *Сталий розвиток економіки*. 2013. №3 (20). С. 173-179.

138. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. колектив: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін. НАН України, Ін-т історії України. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 2. 608 с.

139. Єгорова О. О. Спеціальні економічні зони України: результати, проблеми та перспективи. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Економічні науки*. 2014. Вип. 5, ч. 1. С. 167-173.

140. Єгорова О. О. Території пріоритетного розвитку в Україні: проблеми та перспективи. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Економіка*. 2011. Вип. 32. С. 76–79.

141. Єгорова О. Політичні аспекти застосування спеціальних правових режимів економічної діяльності в Україні. *Науковий вісник УжНУ. Серія: Політологія. Філософія. Соціологія*. 2008. Випуск 9. С. 273-278.

142. Життєдайний економічний розвиток регіону: Монографія / за ред. В. П. Мікловди, С. С. Слави, С. В. Сембера, В. В. Гоблика та ін. Ужгород: Ліра, 2009. 432 с.

143. Жулканич Н. М. Особливості формування аграрних відносин і соціального укладу села областей Українських Карпат (1965-2005 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. 2009. Вип. 22. С. 91–99.

144. Жулканич Н. М. Перспективи реалізації новітньої державної аграрної політики України. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. 2008. Вип. 21. С. 62–71.

145. Жулканич Н. М. Проблеми господарювання і розвиток аграрного сектора Закарпаття (1965-2005 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. 2006. Вип. 17. С. 4–13.

146. Жулканич Н. М. Соціальні аспекти функціонування та розвитку сільських територій областей Українських Карпат (1980-1990 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. 2007. Вип. 19. С. 56–62.

147. Жулканич Н. М. Сучасний стан розвитку соціальної інфраструктури Закарпатської області. *Історичні записки: Збірник наукових праць*. 2012. Вип. 33. С. 89–96.

148. Жулканич Н. М. Тенденції розвитку сільського господарства Закарпаття у 1960-1995 роках: уроки минулого і сучасний аграрний курс. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. 1998. Вип. 3. С. 43-48.

149. Жулканич Н. М., Лендел М. А. Досвід і перспективи трансформації аграрних відносин на Закарпатті (1945-1999): уроки минулого і сучасний аграрний курс. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. 2000. Вип. 5. С. 133–137.

150. Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / Україномовний варіант українсько-угорського видання / під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець; редколег. Ю. Остапець, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар, С. Черничко; відп. за вип. М. Токар. Ужгород: Видавництво «Ліра», 2010. 720 с

151. Зан М.П. Нелегальна міграція – новий фактори етнодемографічних процесів на Закарпатті 90-х рр. ХХ ст. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. Ужгород. 2002. Вип. 7. С. 93-96.

152. Іванчо І. Інвестиційна діяльність. *Економіка Закарпаття сьогодні і завтра: шляхи виходу з кризи: Матеріали науково-практичної конференції*. 13-14 березня 1997 р. Ужгород, 1997. С. 40–43.
153. Ільтьо І. Соціально-економічна характеристика Закарпаття. *Економіка Закарпаття сьогодні і завтра: шляхи виходу з кризи: Матеріали науково-практичної конференції*. 13-14 березня 1997 року. Ужгород, 1997. С. 43–48.
154. Касьянов Г. А. Економіка перехідної доби. *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження в 2-х томах*. Т. 2. Київ: Інститут історії НАН України, 2011. С. 521-566.
155. Касьянов Г. А. Система владних відносин у сучасній Україні: групи інтересу, клани та олігархія. *Український історичний журнал*. 2009. № 1. С. 160-180.
156. Кембриджская экономическая история Европы Нового и Новейшего времени. В 2 томах. Т. 2: 1870 – наши дни / под ред. С. Бродберри, К. О'Рурк. Москва: Изд-во Института Гайдара, 2013. 624 с.
157. Кичак О. Ю. Внутрішньосімейні відносини на Закарпатті в умовах заробітчанства (початок ХХІ століття). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. 2012. Вип. 28. С. 135–147.
158. Кичак О. Ю. Основні риси сімейного побуту закарпатських заробітчан на початку ХХІ століття. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. 2013. Вип. 30. С. 142–151.
159. Кошеля В. І. Проблеми розвитку переробної та харчової промисловості Закарпаття в умовах трансформації економіки. *Проблеми економічного та соціального розвитку регіону і практика наукового експерименту. Науково-технічний збірник* (під ред. Й.Й. Головача та Н.І. Ценклер). Випуск 15. Ужгород-Київ: Карпати, 1999. С. 32-35.
160. Кравців В. С. Економічна наука в Західному регіоні України за роки незалежності: здобутки та перспективи. *Регіональна економіка*. 2011. № 3(61). С. 7–26.
161. Крауч К. Постдемократія. Москва, Изд. дом Гос. ун-та - Высшей школы экономики, 2010. 192 с.
162. Кручаниця В. В Детермінанти зловживання алкоголем населення Закарпаття. *Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України*. 2016. №4 (70). С. 18-22.

163. Кузнецов О. М. Проблеми розвитку земельних відносин у постприватизаційний період в умовах малоземелля. *Проблеми економічного та соціального розвитку регіону і практика наукового експерименту: Науково-технічний збірник* (під ред. Й.Й. Головача та Н.І. Ценклер). Випуск 15. Ужгород-Київ: Карпати, 1999. С. 54–57.

164. Кухарчук О. С. Періодизація суспільного розвитку Закарпатської області в умовах незалежної України. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла». 2010. Вип. 24. С. 75-81.

165. Лендел М. А. Аграрна реформа в Закарпатті: шляхи здійснення та соціально-економічні наслідки. *Економіка Закарпаття сьогодні і завтра: шляхи виходу з кризи: Матеріали науково-практичної конференції*. 13-14 березня 1997 р. Ужгород, 1997. С. 34–40.

166. Лендел М. А. Аграрні відносини на Закарпатті: уроки минулого і сучасність. Ужгород: Патент, 1999. 275 с.

167. Лендел М. А., Олексик Х., Гісем В. Роздержавлення і приватизація: проблеми і шляхи досягнення. *Економіка Закарпаття сьогодні і завтра: шляхи виходу з кризи: Матеріали науково-практичної конференції*. 13-14 березня 1997 р. Ужгород, 1997. С. 353-357

168. Лендел М. А., Товканець С. А. Виробничий потенціал регіону в умовах ринкових перетворень: проблеми формування і використання. Монографія. Ужгород: Карпати, 2009. 232 с.

169. Лендел М., Жулканич Н., Шандор Ф. Соціально-економічний розвиток. Розділ IV. Закарпаття в роки незалежності України (до 2009 р.). *Закарпаття 1919-2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання*. Ужгород: Ліра, 2010. С. 448-461.

170. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Том третий. Книга III. Процесс капиталистического производства, взятый в целом. Часть вторая / К. Маркс, Ф. Энгельс. Избранные сочинения. Т. 9. Часть 2. Москва: Издательство политической литературы, 1988. 486 с.

171. Машика Ю. В. Особливості територіальної організації зайнятості в умовах структурної перебудови економіки регіону: Монографія. Ужгород: Ліра, 2009. 216 с.

172. Мигович І. І., Колібаба А. В. Соціальне самопочуття і ціннісні орієнтації закарпатців (за матеріалами соціологічного дослідження). Київ-Ужгород, 1994. 146 с.

173. Мирова экономика и международные экономические отношения [в 2 ч.] Ч.1 / под ред. чл.-корр. РАН, д-ра экон. наук, проф. Р.И. Хасбулатова. Москва: Гардарики, 2006. 671 с.

174. Митровцій І. М., Чернецова В. Р. Розподіл трудових ресурсів Закарпаття і динаміка створення нових робочих місць. *Проблеми економічного та соціального розвитку регіону і практика наукового експерименту: Науково-технічний збірник* (під ред. Й.Й. Головача та Н.І. Ценклер). Випуск 15. Ужгород-Київ: Карпати, 1999. С. 64–69.

175. Мікловда В. П. Регіональна стратегія розвитку підприємництва: монографія. Ужгород : Вид-во «Карпати», 2006. 216 с.

176. Мікловда В. П. Ринкова трансформація економіки регіону. Ужгород: Вид-во «Карпати», 2000. 185 с.

177. Мікловда В. П., Варцаба В. І., Пітюлич М. М., Сідун О. Я. Регіональні механізми розвитку і підтримки малого підприємництва: моногр. Ужгород: Карпати, 2005. 152 с.

178. Мікловда В. П., Газуда М. В. Агропромислове виробництво регіону в умовах ринкових трансформацій. Ужгород: Ліра, 2008. 224 с.

179. Мікловда В. П., Пітюлич М. І. Концептуальні засади реалізації соціального потенціалу гірських територій Закарпаття. *Гірські території Закарпаття: соціально-економічні трансформації: монографія* / за заг. ред. члена-кор. НАН України, д. е. н., проф. В. П. Мікловди. Ужгород: ПП «Бреза», 2012. С. 7-17.

180. Мікловда В. П., Пітюлич М. І. Область еколого-економічного розвитку (до постановки питання про формування концепції соціально-економічного розвитку Закарпатської області). Ужгород, 1999. 66 с.

181. Мікловда В. П., Пітюлич М. І. Оцінка стану соціально-трудових відносин ринку праці та зайнятості населення гірських територій Закарпатської області. *Гірські території Закарпаття: соціально-економічні трансформації: монографія* / за заг. ред. члена-кор. НАН України, д. е. н., проф. В. П. Мікловди. Ужгород: ПП «Бреза», 2012. С. 98-127.

182. Мікловда В. П., Слава С. С., Гоблик В. В. Моніторинг життєздатного розвитку Закарпатської області на прикладі індексу

регіонального людського розвитку. *Життєдайний економічний розвиток регіону: Монографія* / за ред. В. П. Мікловди, С. С. Слави, С. В. Сембера, В. В. Гоблика та ін. Ужгород: Ліра, 2009. С. 295-309.

183. Мікловда В. П., Товт К. С. Ефективність діяльності малих підприємств на регіональному ринку послуг (на прикладі Закарпатської області). *Регіональна економіка*. 2009 №4. С. 33-39.

184. Мікловда В.П. Життєздатний економічний розвиток регіону: Монографія / за ред. В.П. Мікловди, С.С. Слави, С.В. Сембера, В.В. Гоблика. Ужгород: Ліра, 2009. 432 с.

185. Мікловда В.П., Пітюлич М. І. Трудова міграція населення Закарпаття в умовах поглиблення євроінтеграційних процесів. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2013. Вип. 3(101). С. 324–332.

186. Молнар Й., Молнар С. Д. Демографія та етнічна структура населення Закарпаття: демографічна політика, міграція, трудова міграція. Розділ IV. Закарпаття в роки незалежності України (до 2009 р.). *Закарпаття 1919-2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання*. Ужгород: Ліра, 2010. С. 483-503.

187. Морохович В. С. Статистичний аналіз факторів народжуваності населення в Закарпатській області. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Економіка*. 2014. Вип. 2(34). С. 251-253.

188. Мотиль О. Україна в теоретичній перспективі: песимістичні прогнози, оптимістичні контраргументи та одна чи дві провокації. *Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація* / за ред. В. Ісаїва. – Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. – С. 30-44.

189. Мусаткіна В. П. Оцінка конкурентних позицій Закарпатської області. *Університетські наукові записки*. 2006. № 2(18). С. 371-374.

190. Норгаард О. Економічні інституції та демократична реформа. Порівняльний аналіз посткомуністичних країн. Київ: Ніка-Центр, 2007. 424 с.

191. Норт Д., Волліс Дж., Вайнгест Б. Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії. Київ: Наш формат, 2017. 352 с.

192. Остапець Ю. Суспільно-політичні процеси на Закарпаття. Розділ IV. Закарпаття в роки незалежності України (до 2009 р.). *Закарпаття 1919-2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання*. Ужгород: Ліра, 2010. С. 429-447.

193. Остапець Ю., Кухарчук О., Токар М. Суспільно-політичні процеси на Закарпатті (1991-2009). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія*. 2010. Вип. 14. С. 215–226.
194. Офіцинський Р. Індустріалізація та урбанізація. Розділ III. Радянське Закарпаття (1944-1991). *Закарпаття 1919-2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання*. Ужгород: Ліра, 2010. С. 300-315.
195. Офіцинський Р. Сучасні оцінки внутрішнього розвитку України 1990 х рр. *Науковий вісник УжНУ. Серія: Історія*. 2002. Вип. 7. С. 179-185.
196. Падалка С. С. Українська приватизація у системі відносин влада-суспільство-індивід (1991-2001 рр.). *Український історичний журнал*. 2011. №4. С. 77-92.
197. Панов В. О. Демографічні аспекти розвитку міст Закарпаття (1991-2016 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. Ужгород, 2017. Вип. 2 (37). С. 59–64.
198. Панов В. О. Історичні детермінанти соціально-економічного розвитку Закарпаття. *Visegrad Journal of Human Rights*. 2017. № 2/2. С. 148-153.
199. Панов В. О. Кризові явища в сільському господарстві Закарпатської області в 1990-ті рр. *Краєзнавство*. 2018. №2. С. 140-147.
200. Панов В. О. Перший інвестор. Ужгород. 2018. 269 с.
201. Панов В. О. Проблема створення спеціальних (вільних) економічних зон в економічній історії Закарпаття 1990-х років. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. Ужгород, 2016. Вип. 2 (35). С. 22–27.
202. Панов В. О. Проблеми зайнятості, безробіття і трудової міграції в Закарпатській області в 1990-ті рр. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Міжнародні відносини*. Ужгород, 2018. Вип. 3. С. 7-16.
203. Пасхавер О. Й., Верховодова Л. Т., Агеєва К. М. Українська приватизація: групи інтересів, причини кризи, шляхи її подолання. Київ: Центр економічного розвитку, 2008. 85 с.
204. Пинзеник В. М. Коні не винні: Реформи чи їх імітація. Київ: Видавничий дім "Академія", 1999. 128 с.

205. Піпаш В. В. Політичне протистояння на Закарпатті восени 1991 р. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. 2008. Вип. 21. С. 47-56.
206. Піпаш В. В. Феномен регіонального сепаратизму в Закарпатті. Ідейні джерела, передумови та діяльність. Мукачево: Карпатська вежа, 2009. 36 с.
207. Пітюлич М. І. Регіон: соціально-економічні трансформація. Монографія. Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2007. 416 с.
208. Пітюлич М. І. Регіональні механізми розвитку соціально-трудового потенціалу. Ужгород: Карпати, 2008. 200 с.
209. Пітюлич М. М. Оцінка економічної ефективності діяльності господарств населення гірських територій та перспективи їх розвитку. *Гірські території Закарпаття: соціально-економічні трансформації: монографія* / за заг. ред. члена-кор. НАН України, д. е. н., проф. В. П. Мікловди. Ужгород: ПП «Бреза», 2012. С. 171-189.
210. Пітюлич М. М., Чакій О. І. Домогосподарства: соціально-економічні трансформації (Регіональний аспект дослідження). Ужгород: ВАТ «Патент», 2009. 163 с.
211. Погоріляк Р. Ю. Тенденції й особливості захворюваності населення Закарпаття. *Травма*. 2012. Том 13, № 4. С. 59-61.
212. Позняк О. В. Особливості розвитку міграційних процесів у регіонах України. *Регіональна економіка*. 2010. № 1(55). С. 141-147.
213. Пойда-Носик Н. Н., Ханас А. А. Інвестиційна привабливість Закарпатської області. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2010. №2, Том 1. С. 20-24.
214. Пуйо Г. Вплив трудової міграції на функціонування регіонального ринку праці (на прикладі Закарпатської області). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія*. 2010. Вип. 14. С. 231–234.
215. Райнерт Э. Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные остаются бедными. Москва: Изд. дом Гос. Ун-та Высшей школы экономики, 2011. 384 с.

216. Регулювання трудовіграційних процесів в транскордонному регіоні: монографія / за заг. ред. д.е.н., проф. Пітюлича М. І. Мукачево: Вид-во МДУ, 2015. 148 с.

217. Рогач М. І., Качала Л. О., Погоріляк Р. Ю. та ін. Ретроспективний аналіз демографічної ситуації та стратегічні орієнтири покращення громадського здоров'я на Закарпатті. *Науковий вісник Ужгородського університету : Серія: Медицина*. Ужгород, 2015. Вип. 37. С. 206–210

218. Ротшильд Дж. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами. Київ: Мегатайп, 2001. 496 с.

219. Рушак М. Ю., Падяк В. И. Система хозяйствования в Закарпатской области в 1991-2004 годах: экономический упадок, развал аграрного сектора, губительное использование природных ресурсов, крах социальной защиты населения, политика ассимиляции русин, нарушение прав коренного населения. Ужгород: Издательство В. Падяка, 2004. 56 с.

220. Савченко О. Баланс незалежності: Хроніка економічних реформ, 1989-2005. Київ: Критика, 2006. 256 с.

221. Скоблик В. П., Сліпецький О. С. Багаторівневе співвідношення ідентичностей на Закарпатті. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. 2008. Вип. 21. С. 57-61.

222. Слюсаренко В. Є. Економічна адаптація населення гірських територій до нових умов господарювання. *Гірські території Закарпаття: соціально-економічні трансформації: монографія / за заг. ред. члена-кор. НАН України, д. е. н., проф. В. П. Мікловди*. Ужгород: ПП «Бреза», 2012. С. 79-97.

223. Смочко Н. М. Загальні риси територіальної структури господарського комплексу Закарпатської області. *Науковий вісник Мукачівського державного університету: Серія Економіка*. 2015. Вип. 2(4). Частина 2. С. 197–202.

224. Соціальні ресурси регіону: активізація трудового потенціалу: монографія / під ред. В.П. Мікловди, М.І. Пітюлича. Ужгород: Карпати, 2008. 248 с.

225. Стіглітц Дж. Е. Глобалізація та її тягар. Київ: Видавничий дім «Академія», 2003. 252 с.

226. Стойка Ю. Й. Соціально-демографічний розвиток населення гірських територій Закарпаття. *Гірські території Закарпаття: соціально-*

економічні трансформації: монографія / за заг. ред. члена-кор. НАН України, д. е. н., проф. В. П. Мікловди. Ужгород: ПП «Бреза», 2012. С. 18-46.

227. Стэндинг Г. Прекариат: новый опасный класс. Москва: Ад Маргинем Пресс, 2014. 328 с.

228. Сундук А. М. Позиціонування Закарпатської області в системі «держава – глобальний вимір». *Актуальні проблеми економіки*. 2012. № 2(128). С. 211–218.

229. Токар П. В. Регіональне управління і ринок. За результатами соціологічного дослідження «Громадська думка населення Закарпаття: проблеми самоврядності території і ринку», проведеного в 1992 році. Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління в справах преси і інформації, 2001. 184 с.

230. Україна: огляд урбанізації. Київ: Міжнародний банк реконструкції та розвитку/Світовий банк, 2015. ххі+196 с.

231. Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація / за ред. В. Ісаїва. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. 362 с.

232. Устич С. І. Про суще ...: Нотатки до книги життя. Ужгород: Ліра, 2015. 256 с.

233. Устич С. І. Стан і тенденції соціально-економічного розвитку Закарпатської області за 1996 рік. *Економіка Закарпаття сьогодні і завтра: шляхи виходу з кризи: Матеріали науково-практичної конференції*. 13-14 березня 1997 р. Ужгород, 1997. С. 3–11.

234. Ухаль К. В. Світогосподарські зв'язки та їх вплив на регіональний розвиток (на прикладі Закарпатської області). *Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2013. Вип. 39. С. 346-352.

235. Феєр О. В. Економічний розвиток Закарпатської області: реалії та перспективи. *Вісник соціально-економічних досліджень*. 2013. Вип. 3(50), ч.2. С. 96–101.

236. Фенич В. І. Вправління з історією по-українськи, або якою не повинна бути історія та історіографія Закарпаття після 1991 року. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. 2014. Вип. 2(33). С. 138-156.

237. Фрідман Т. Лексус і оливкове дерево: зрозуміти глобалізацію. Львів: Незалежний культурологічний часопис «І», 2002. 622 с.
238. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. Москва: АСТ, 2004. 588 с.
239. Химинець В. В. Еколого-економічні засади сталого розвитку Закарпаття. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2004. 212 с.
240. Химинець В. В., Гецько П. І. Проблеми зайнятості сільського населення Закарпаття. *Проблеми економічного та соціального розвитку регіону і практика наукового експерименту: Науково-технічний збірник* (під ред. Й.Й. Головача та Н.І. Ценклер). Випуск 15. Ужгород-Київ: Карпати, 1999. С. 116–119.
241. Хиршман А. О. Выход, голос и верность. Реакция на упадок фирм, организаций и государств. Москва: Новое издательство, 2009. 156 с.
242. Чура В. І. Соціально-економічне становище Закарпатської області станом на 1988 р. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. 2010. Вип. 25. С. 169-175.
243. Чучка І. М. Роль іноземних інвестицій при подоланні економічної кризи. *Економіка Закарпаття сьогодні і завтра: шляхи виходу з кризи: Матеріали науково-практичної конференції*. 13-14 березня 1997 р. Ужгород, 1997. С. 89-92.
244. Щербан Т. Д., Папп Д. Д. Історична ретроспектива транскордонної трудової міграції населення Закарпаття. *Регулювання трудовіграційних процесів в транскордонному регіоні: монографія* / за заг. ред. д.е.н., проф. Пітюлича М. І. Мукачево: Вид-во МДУ, 2015. С. 6-40.
245. Kalantaridis C., Slava S., Sochka K. Globalization Processes in the Clothing Industry of Transcarpathia, Western Ukraine. *Regional Studies*. 2003. Issue 33. pp. 173-186.
246. Sutela P. The Underachiever. Ukraine's Economy Since 1991. Carnegie Endowment for International Peace, 2012. 27 p.

VI. Автореферати дисертацій

247. Безега Т. М. Інституційні та галузеві проблеми економіки України 1991 – 2007 рр. (на прикладі приватизації та енергетики): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Ужгород. 2008. 21 с.

248. Гапак Н. М. Формування бізнесового клімату як фактору Управління економікою регіону (на матеріалах Закарпатської області): автореф. дис. ... канд. ек. наук: 08.02.03. Ужгород. 2004. 21 с.

249. Губані Г. Г. Діагностика й прогнозування розвитку продуктивних сил регіону (на матеріалах Закарпатської області): автореф. дис. ... канд. ек. наук: 08.00.05. Ужгород. 2008. 21 с.

250. Живора С. М. Аграрна реформа в Україні (1991-2001роки): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя. 2002. 14 с.

251. Жулканич Н. М. Аграрні перетворення в областях Українських Карпат (друга половина 60-х рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.): автореф. дис. ... док. іст. наук.: 07.00.01. Київ. 2009. 41 с.

252. Жулканич О. М. Територіальні фактори розвитку зовнішньоекономічних зв'язків (на прикладі Закарпатської області): автореф. дис. ... канд. ек. наук: 08.10.01. Львів. 2002. 21 с.

253. Ігнатоля Н. І. Соціальні умови розвитку неформальних практик підприємництва в гірських районах Закарпаття: автореф. дис. ... канд. соц. наук.: 22.00.04. Запоріжжя. 2007. 13 с.

254. Ліба Н. С. Інноваційний розвиток промислових підприємств регіону (на матеріалах Закарпатської області): автореф. дис. ... канд. ек. наук: 08.00.05. Ужгород. 2010. 23 с.

255. Маргіта М. В. Розвиток локальних соціальних ресурсів прикордонних територій в умовах поглиблення євроінтеграційних процесів (на матеріалах Закарпатської області): автореф. дис. ... канд. ек. наук: 08.00.05. Ужгород. 2009. 20 с.

256. Спаський Г. В. Розвиток особистих підсобних та селянських (фермерських) господарств в низинних районах Закарпатської області: автореф. дис. ... канд. ек. наук: 08.06.01. Київ. 1998. 23 с.

257. Химинець В. В. Еколого-економічні основи сталого розвитку Закарпаття: автореф. дис. ... канд. ек. наук: 08.08.01. Київ. 2002. 21 с.

VII. Електронні ресурси

258. Гаврош О. Автономія Закарпаття: народний самовияв чи номенклатурний путч? Хроніка подій з десятирічної відстані. *Журнал «І»*. 2001. Число 23. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n23texts/havrosh.htm>
259. Єгорова О. Аналіз впливу СЕЗ «Закарпаття» на соціально-економічний розвиток Закарпатської області. *Національний інститут стратегічних досліджень*. 2008. URL: www.old.niss.gov.ua/monitor/september08/4.htm
260. Жмеренецький О. Чому українець бідний? Шість гіпотез. *Економічна правда*. 16.03.2016. URL: www.epravda.com.ua/publications/2016/03/16/585448/
261. Лібанова Е. Україна: глибина нерівності. *Дзеркало тижня*. 01.10.2016. URL: <https://dt.ua/internal/ukrayina-glibina-nerivnosti-.html>
262. Марчак Д., Мягкий Н., Ярощук А. Плохие решения: Как построить самую бедную страну Европы. 7 экономических решений украинской власти, которые имели наиболее катастрофические последствия для экономики страны. *VOX Ukraine*. 2016. URL: <http://voxukraine.org/longreads/poor-country/#rec7934929>
263. Мелешук С. Еволюція економічної складності України: біг на місці. *Економічна правда*. 19.01.2016. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2016/01/19/577309/>
264. Мостова Ю., Рахманін С. Україна партійна. Частина VI: Соціал-демократична партія України (об'єднана). *Дзеркало тижня*. 15.03.2002. URL: https://dt.ua/POLITICS/ukrayina_partiyana_chastina_vi_sotsial-demokraticzna_partiya_ukrayini_obednana.html
265. Олійник Р. Коли за деревами лісу не видно. *Дзеркало тижня*. 07.09.2001. URL: https://dt.ua/ENVIRONMENT/koli_za_derevami_lisu_ne_vidno.html
266. Панов В. О. Кожному новому уряду в Україні потрібно робити щеплення від інвестофобії. *UA-Репортер*. 17.10.2016. URL: <http://ua-reporter.com/novosti/205800>
267. Пашенко І. Н., Чернобай Л. І. Основні аспекти формування механізму створення та функціонування спеціальних (вільних) економічних зон. *Lviv Polytechnic National University Institutional Repository*. 2001. URL: www.ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/9662/1/82.pdf

268. Петрович Й. М., Феєр О. В. Залучення іноземних інвестицій для розвитку машинобудування Закарпаття. *Lviv Polytechnic National University Institutional Repository*. 2010. URL: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/7748/1/43.pdf>

269. Романенко Ю. Чому Україна — не Польща. *Главком*. 23.09.2016. URL: <https://glavcom.ua/columns/romanenko/chomu-ukrajina-ne-polshcha-374100.html>

270. Саморуков М. Наследство соцлагеря. Почему Восточная Европа обречена жить вдвое беднее немцев. *Московский Центр Карнеги*. 27.10.2016. URL: <http://carnegie.ru/commentary/?fa=64958>

271. Шарова Г. С. Закарпатське вертолітне виробниче об'єднання. *Енциклопедія сучасної України*. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=14614

272. Aslund A. Problems with Economic Transformation in Ukraine. *Carnegie Endowment for International Peace*. June 23, 1999. URL: <http://carnegieendowment.org/1999/06/23/problems-with-economic-transformation-in-ukraine-pub-60>

273. European Urbanization Trends. *BBVA Research*. 2015. URL: https://www.bbva.com/wp-content/uploads/2016/12/European-urbanization-trends_.pdf

274. World's Urbanization Prospects (highlights). *The Department of Economic and Social Affairs of the United Nations Secretariat*. 2014. URL: <https://esa.un.org/unpd/wup/publications/files/wup2014-highlights.Pdf>

ДОДАТКИ

Додаток А

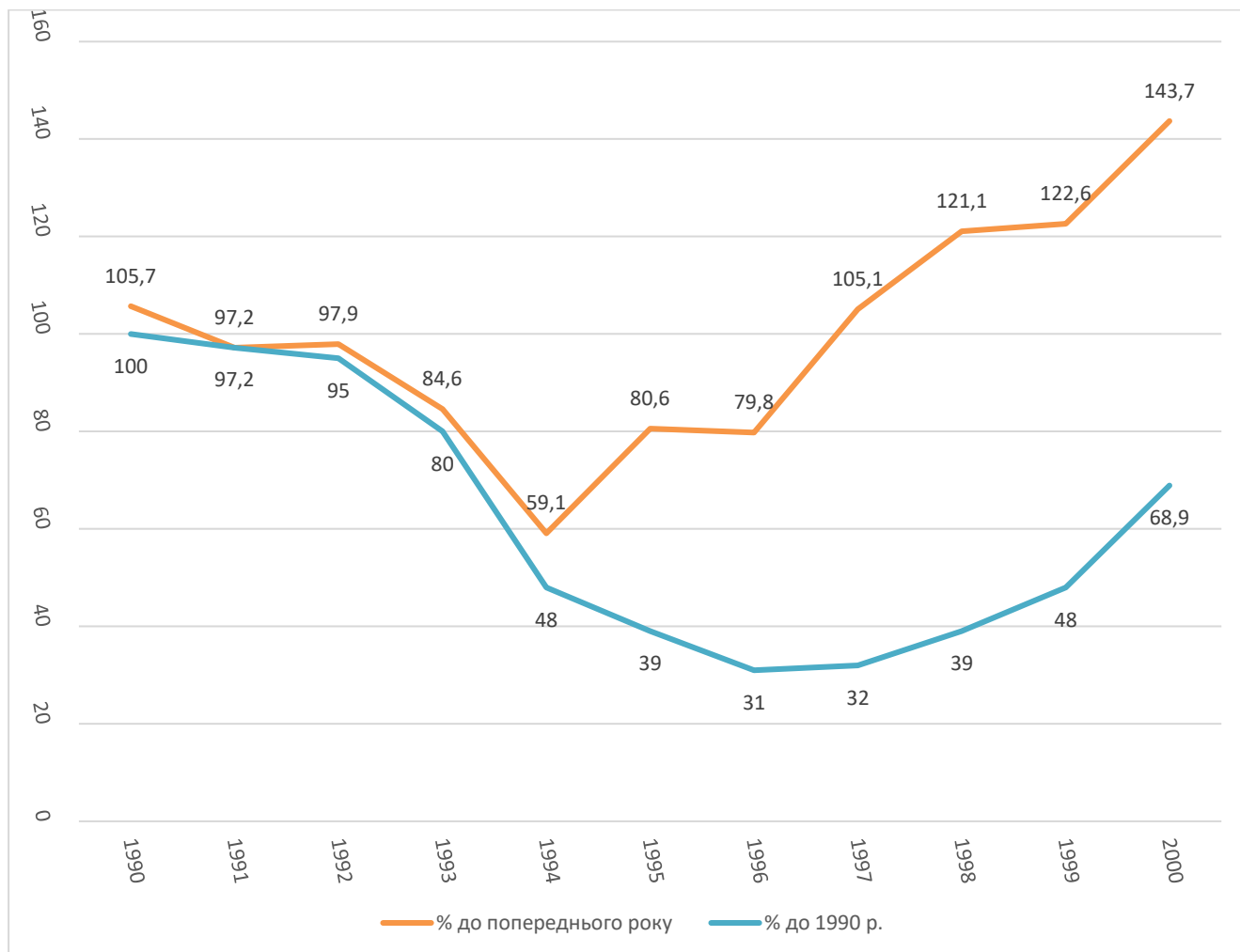
**Частка галузей матеріального виробництва
у валовому суспільному продукті Закарпатської області
(у фактично діючих цінах, млн крб)**

[60, с. 6]

Галузь матеріального виробництва	1990	1991	1992
Промисловість	58,5	57,4	51,1
Сільське господарство	18,9	23,5	24,8
Будівництво	7,8	8	6,8
Транспорт і зв'язок	5	3,5	6,5
Торівля, матеріально-технічне постачання і заготівлі	6,9	5,4	10,3

Динаміка промислового виробництва області в Закарпатській області в 1990-2000 рр.

[93]

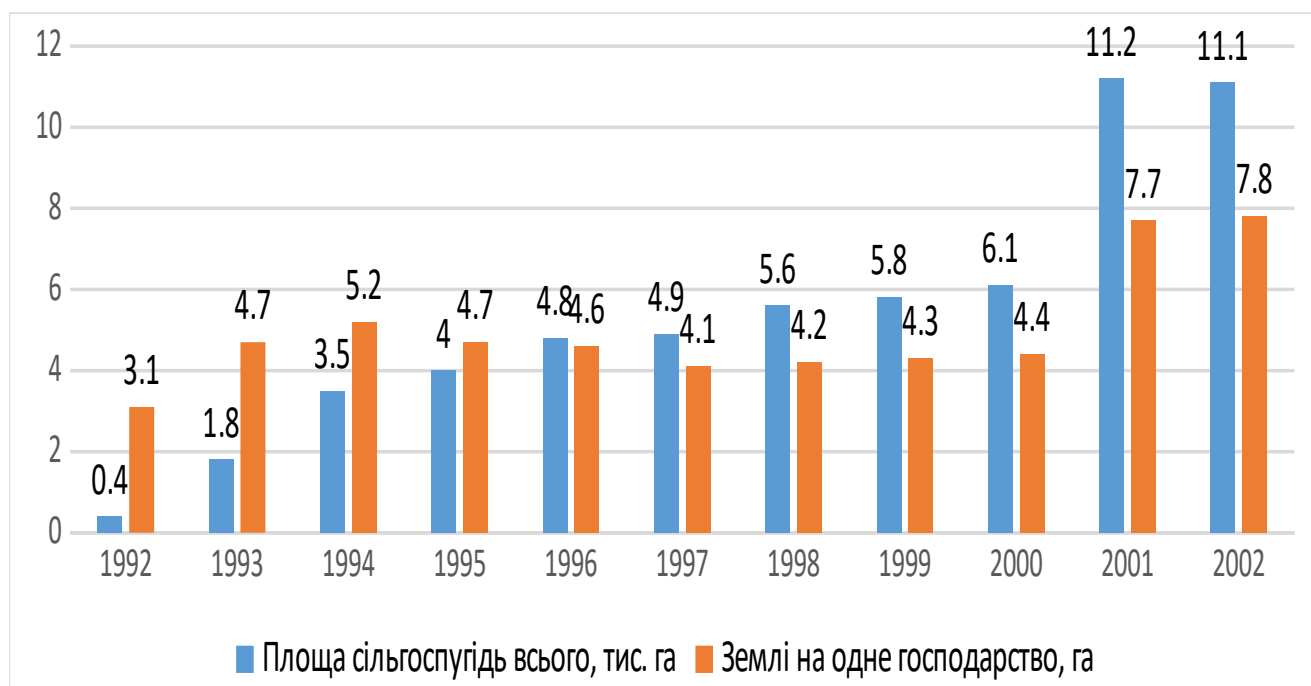
Кількість працюючих в окремих галузях промисловості Закарпатської області (1990-1997 рр.), тис. осіб

за даними [42, с. 35-36]

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
Лісова	38,5	37,4	37,8	35,4	33,8	28,2	26,0	24,0
Легка	25,8	25,3	22,2	19,4	16,2	13,2	13,2	12,5
Харчова	14,1	14,0	13,4	12,9	13,0	10,4	10,4	10,4
Машинобудівна	55,1	54,0	45,5	39,8	33,1	29,3	26,2	24,7

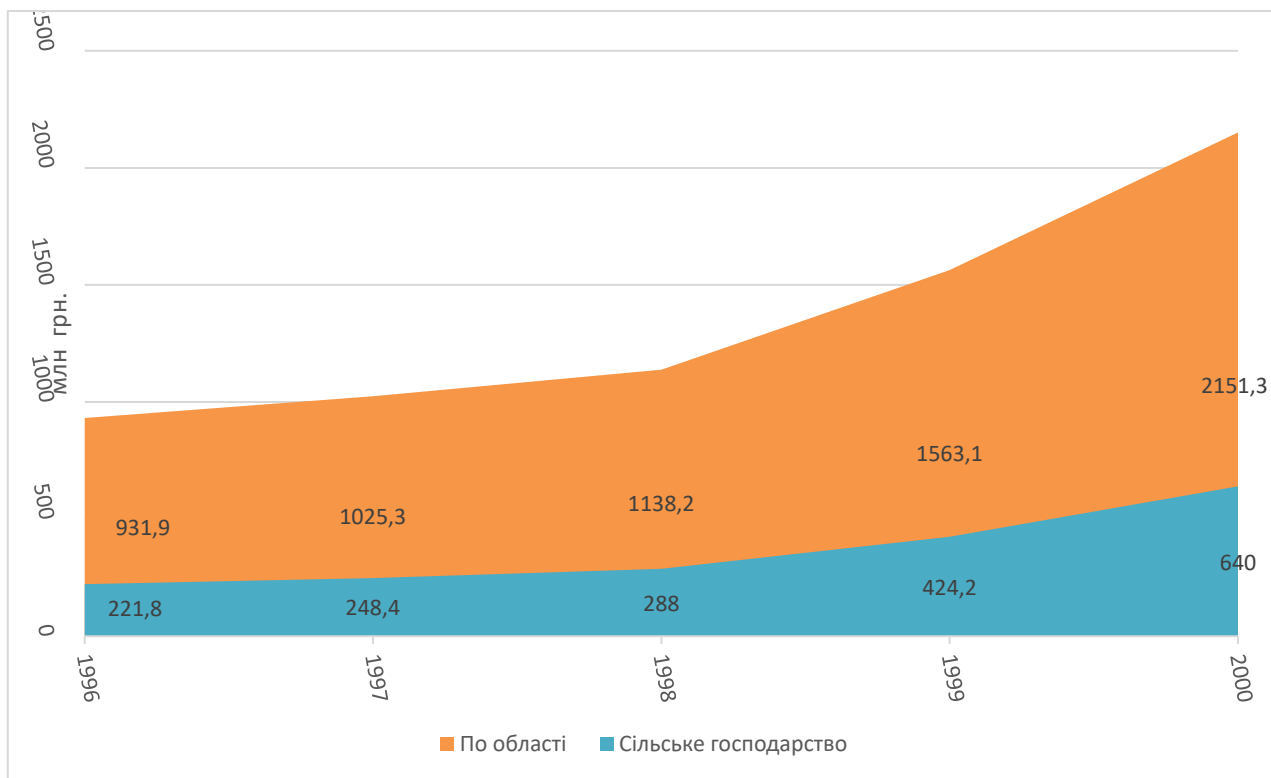
**Площа угідь у користуванні фермерів в Закарпатській області
в 1992-2002 рр.**

[52, с. 19]

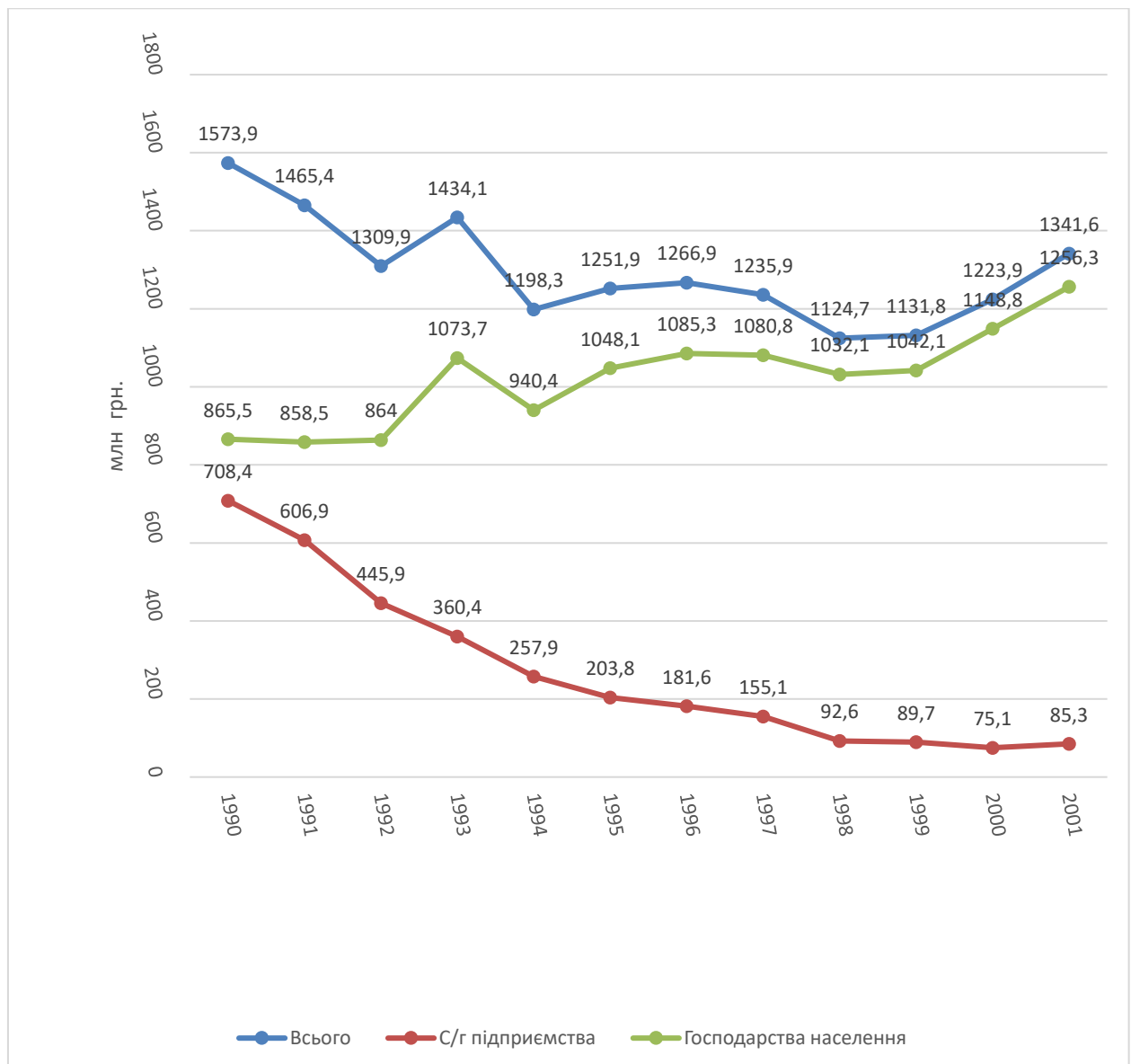
Обсяги валової доданої вартості економіки Закарпатської області в цілому та сільського господарства в 1996-2000 рр. (у фактичних цінах)

[52, с. 6]

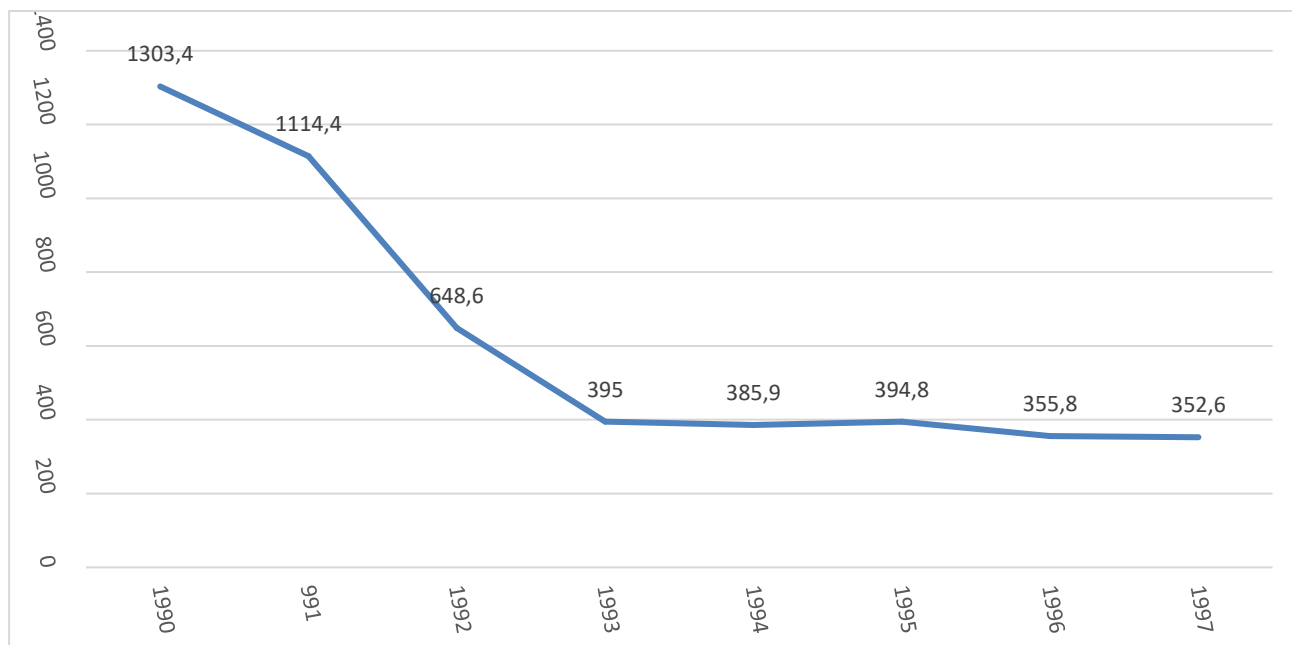
Валова продукція сільського господарства
(всього, в тому числі з урахуванням сільськогосподарських підприємств та
господарств населення)
в 1990-2001 рр. порівняних цінах 2000 р., млн грн.

[52, с. 7]

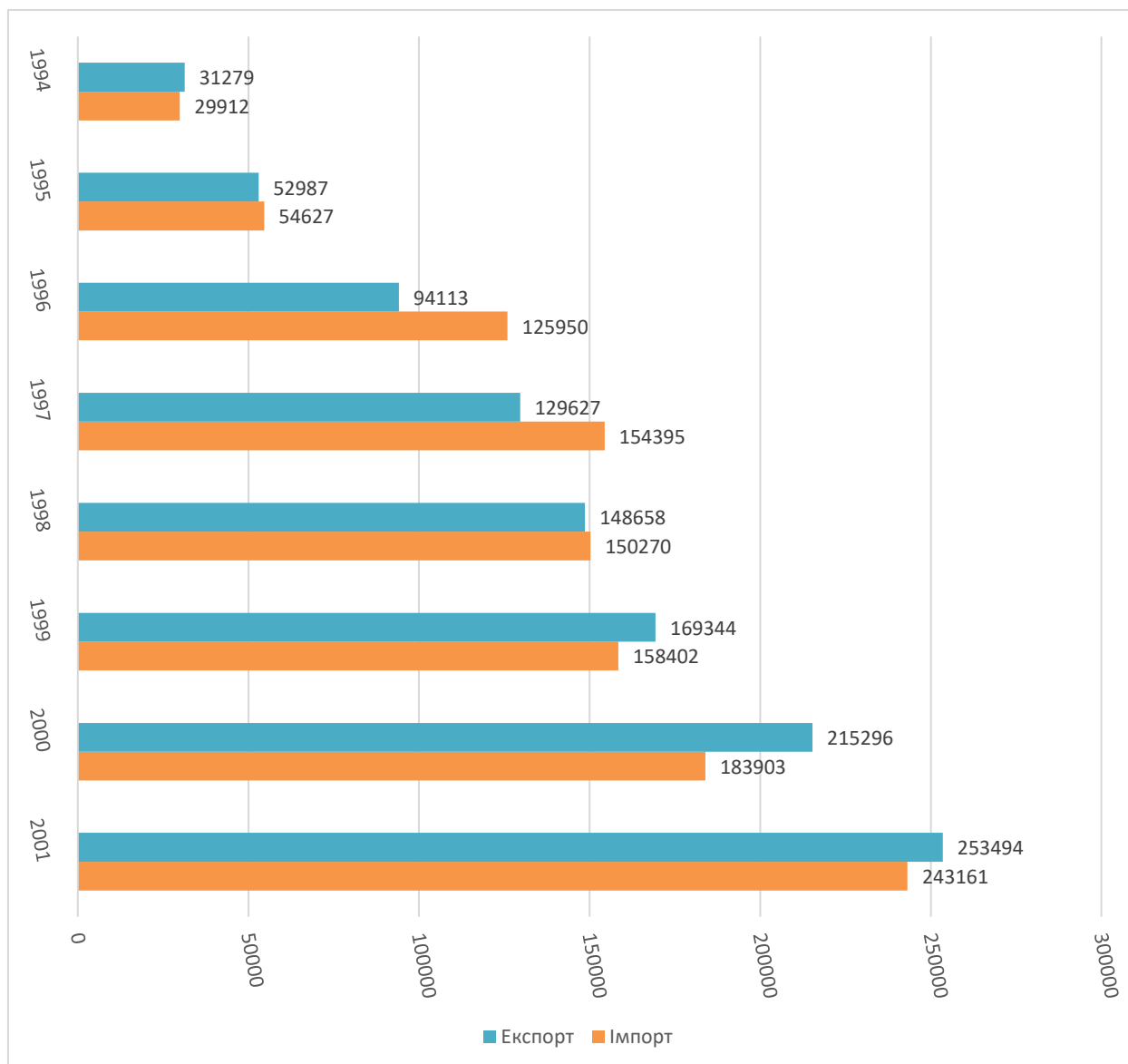
Роздрібний товарооборот в Закарпатській області в 1990-1997 рр. (у цінах 1997 р.), млн грн.

[42, с. 53]

**Динаміка та баланс експорту та імпорту Закарпатської області, тис.
дол. США в 1994-2001 рр.**

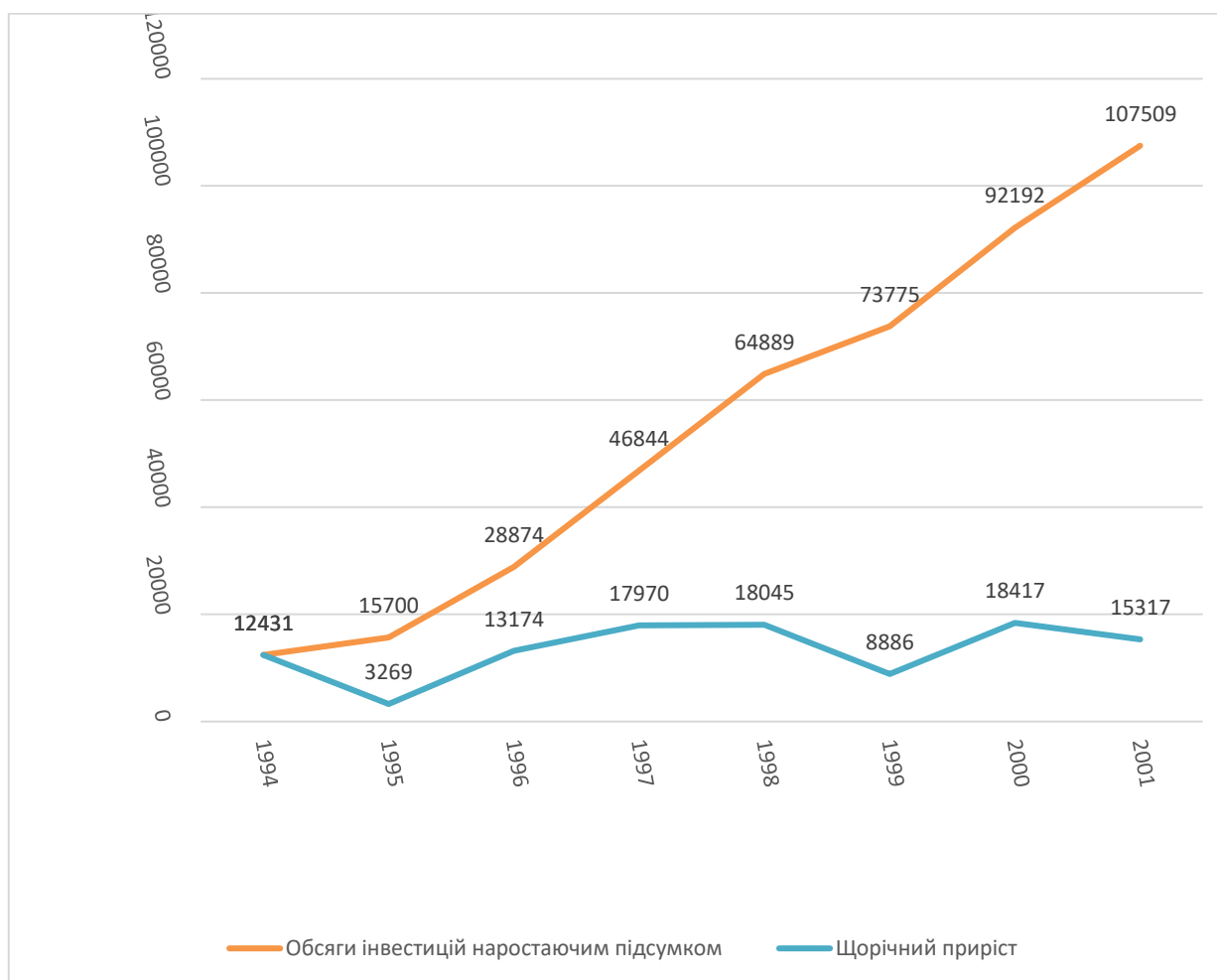
[42, с. 71; 52, с. 53]

Обсяги залучення та динаміка приросту іноземних інвестицій в економіці Зкарпатської області в 1994-2001 рр., тис. дол. США

даними [50; 51, с. 11]

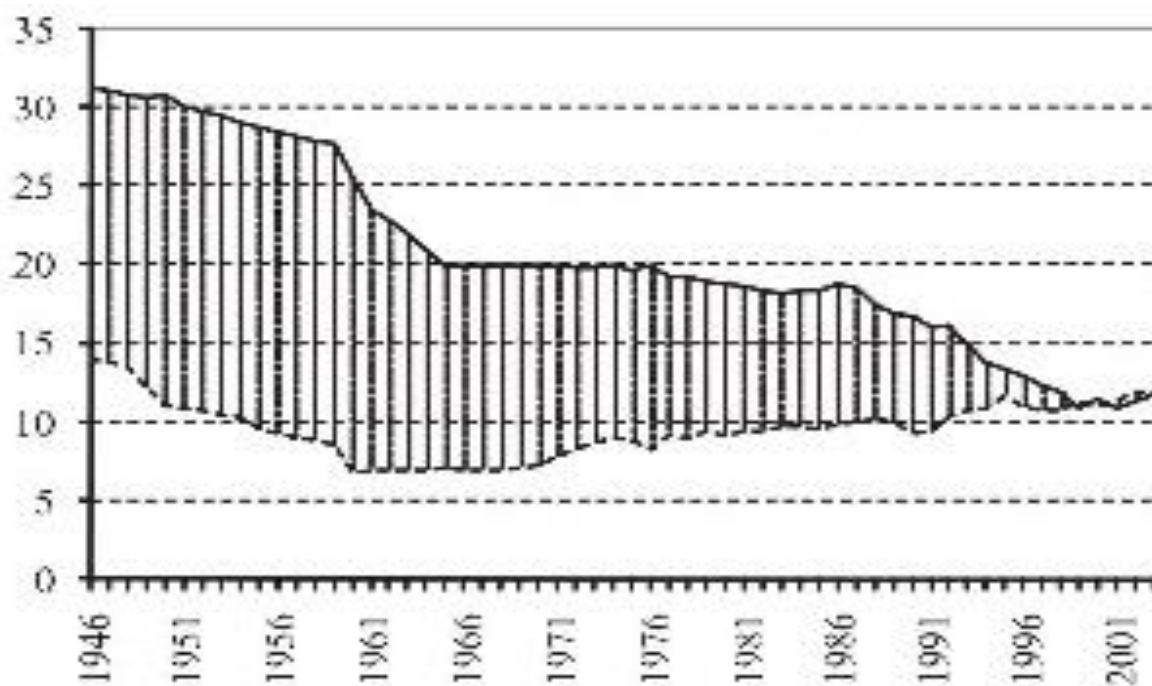
**Прямі іноземні інвестиції в економіку Закарпаття за галузями станом
на кінець 2000 р., тис дол. США**

[51, с. 10]

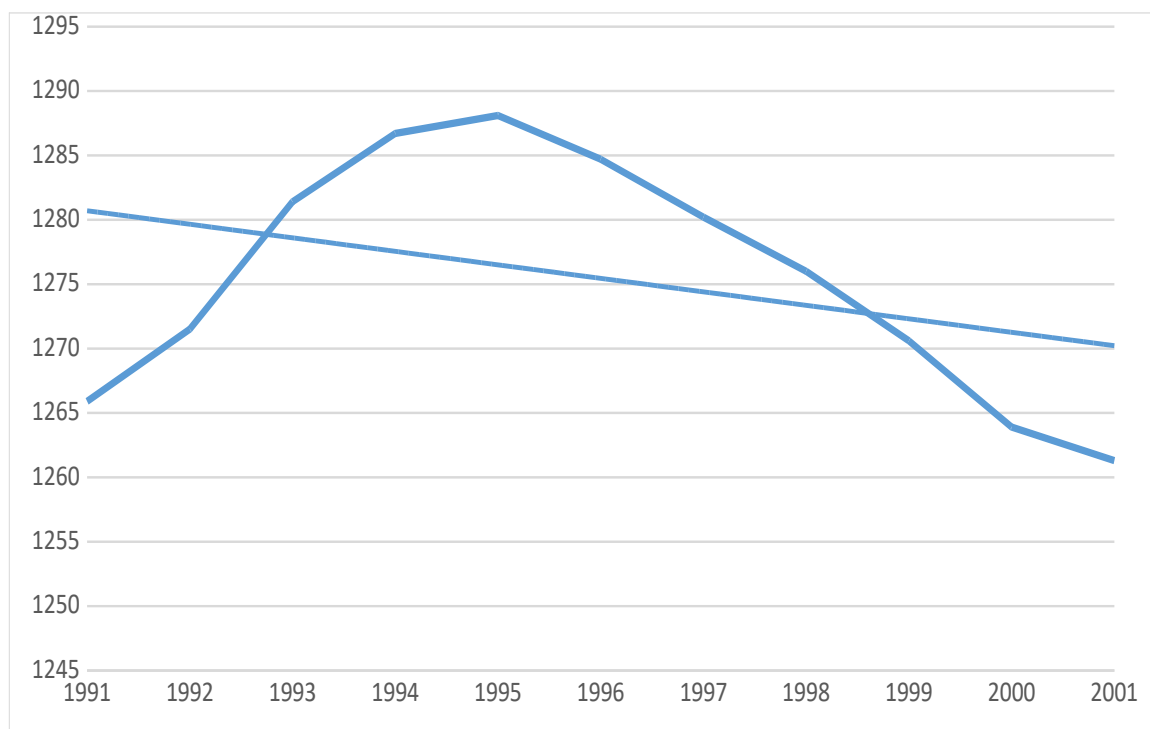
. Народжуваність, смертність та природний приріст в Закарпатській області в 1946-2001 рр. (у проміле)

[160, с. 484]

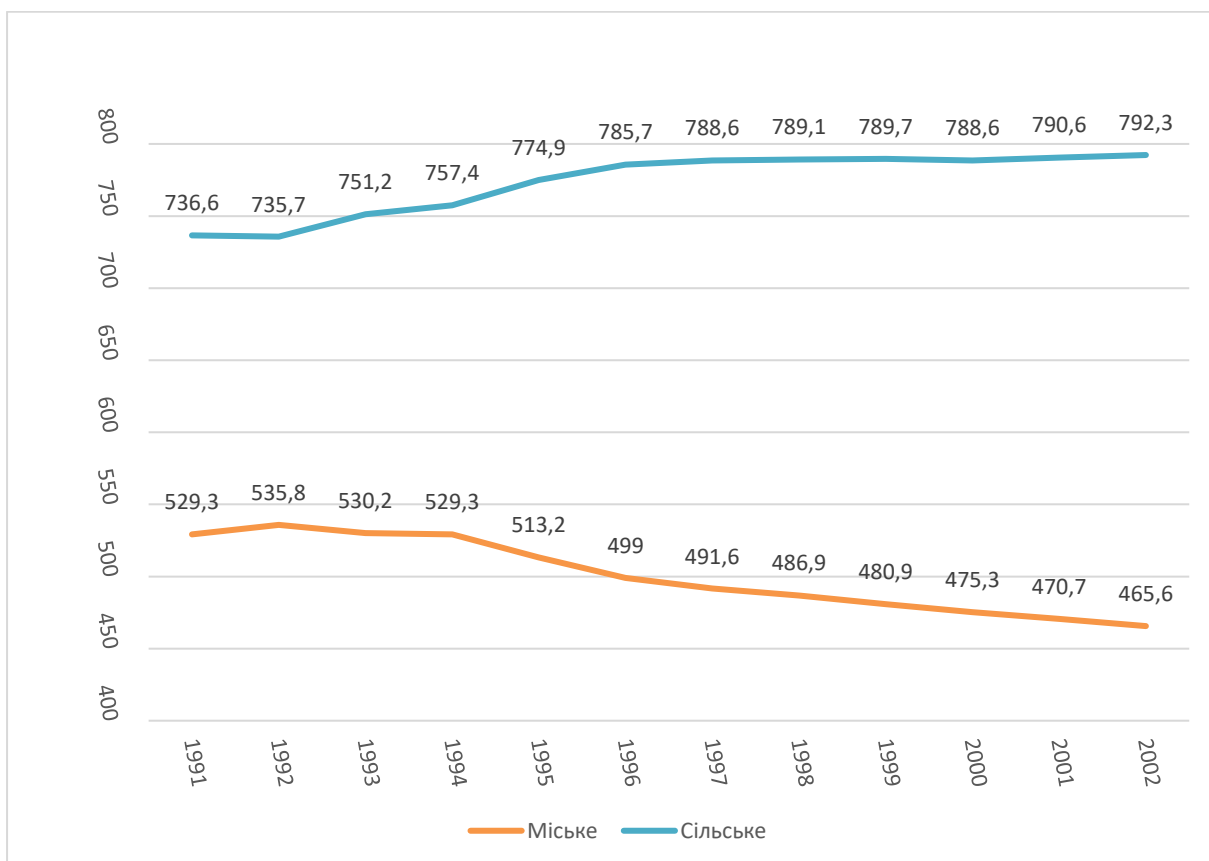
Населення Закарпатської області в 1991-2001 рр., тис. осіб (з лінією тренду)

[47, с. 45; 49]

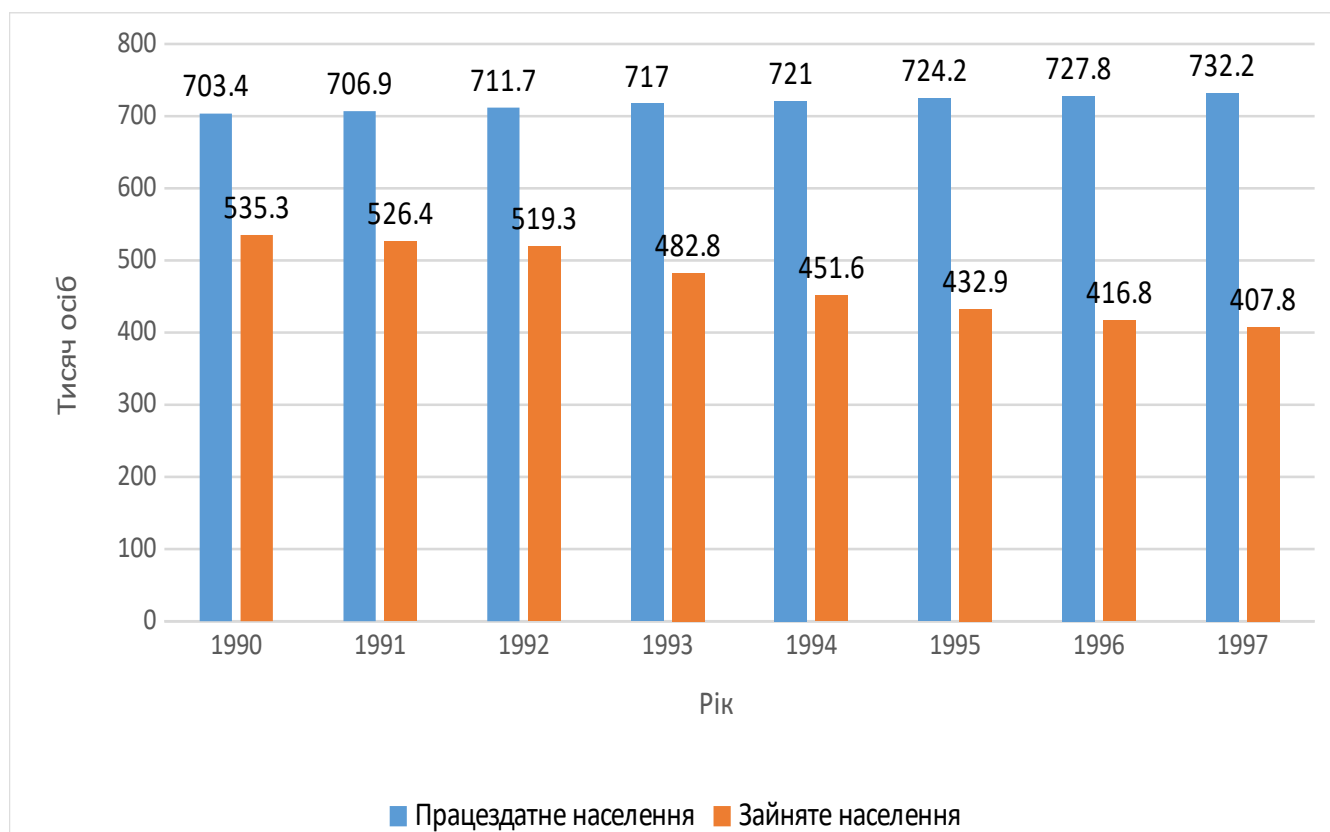
Динаміка чисельності сільського та міського населення Закарпатської області в 1991-2002 рр., тис. осіб

[46, с. 45; 49]

Кількість працездатного та зайнятого населення Закарпатської області (враховані зайняті особи старшого віку та підлітки, не враховані зайняті в ОСГ), тис. осіб

[42, с. 8]

Кількість працюючих в окремих галузях промисловості Закарпатської області в 1990-1997 рр., тис. осіб

[42, с. 35-36]

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
Лісова	38,5	37,4	37,8	35,4	33,8	28,2	26,0	24,0
Легка	25,8	25,3	22,2	19,4	16,2	13,2	13,2	12,5
Харчова	14,1	14,0	13,4	12,9	13,0	10,4	10,4	10,4
Машинобудівна	55,1	54,0	45,5	39,8	33,1	29,3	26,2	24,7

Середньомісячна заробітна плата працівників за деякими галузями економіки Закарпатської області (без врахування малих підприємств), грн

(складено автором за даними [41])

	1995	2000	2001
Всі галузі економіки	50	172	238
Сільське господарство	22	85	112
Лісове господарство	38	150	195
Промисловість	38	165	239
Будівництво	57	219	278
Фінансова діяльність	154	374	460
Державне управління	77	324	382
Освіта	57	132	190
Охорона здоров'я та соціальна допомога	61	128	171

Соціальна інфраструктура Закарпатської області в окремі роки

[54, с. 449, 456]

	1990	1995	2000
Кількість лікарняних закладів, одиниць	86	88	71
- Ліжок у них	14805	13955	10762
Кількість осіб лікарів усіх спеціальностей	4941	5205	5183
- З них середнього медичного персоналу	12964	13498	13143
Кількість дошкільних навчальних закладів, одиниць	668	*	505
- Кількість дітей в них, тисяч осіб	51,0	*	20,1

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Статті у вітчизняних наукових фахових виданнях

1. Панов В. О. Проблема створення спеціальних (вільних) економічних зон в економічній історії Закарпаття 1990-х років. *Науковий вісник Ужгородського університету : Серія: Історія*. Ужгород, 2016. Вип. 2 (35). С. 20–25.

2. Панов В. О. Демографічні аспекти розвитку міст Закарпаття (1991-2016 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету : Серія: Історія*. Ужгород, 2017. Вип. 2 (37). С. 59–64.

3. Панов В. О. Кризові явища в сільському господарстві Закарпатської області в 1990-ті рр. *Краєзнавство*. 2018. №2. С. 140-147.

4. Панов В. О. Проблеми зайнятості, безробіття і трудової міграції в Закарпатській області в 1990-ті рр. *Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Міжнародні відносини*. Ужгород, 2018. Вип. 3. С. 7–16.

Статті у зарубіжних наукових виданнях, внесених до наукометричних баз даних

5. Панов В. О. Історичні детермінанти соціально-економічного розвитку Закарпаття. *Visegrad Journal of Human Rights*. 2017. № 2/2. С. 148–153.

Публікації, які додатково відображають матеріали дисертації

6. Панов В. О. Нужен сильный ход. *Журнал «Бизнес»*. 2014. № 48 (1139). 01.12.2014. URL: https://bzns.media/money/Nuzhen_silnyu_hod-264187/

13. Панов В. О. Закарпаття: з аутсайдера в лідери. *I Форум ініціатив «Закарпатський економічний експеримент»*. 21.01.2016. URL: <https://www.businessz.com.ua/article/3/54>

14. Панов В. О. Курс на развитие: закарпатский экономический эксперимент. *Федерация работодателей Украины*. 07.06.2016. URL: <http://fru.ua/ua/media-center/blogs/panov/kurs-na-razvitie-zakarpatskij-ekonomicheskij-eksperiment>

15. Панов В. О. Україна: стале відставання vs динамічний розвиток. *Бізнес Закарпаття*. 06.03.2017. URL: <https://www.businessz.com.ua/news/26/2062>

16. Панов В. О. Перший інвестор. Ужгород. 2018. 269 с.

17. Панов В. О. Історичні детермінанти соціально-економічного розвитку Закарпаття. *Всеукраїнська науково-практична конференція «Карпатська Україна в контексті українського державотворення, міжнародних взаємовпливів і глобальних процесів (приурочена до 80-річчя Карпатської України та 145-річчя від дня народження Августина Волошина)*. Ужгород, 19 березня 2019 р. С. 43-48.

18. Панов В. О. Проблема спеціальних (вільних) економічних зон в Закарпатті (1990-ті рр.). *Die Wirtschaftliche Entwicklung Europäischer Regionen In Der Ausbildungs – Und Arbeitsmarktpolitik – Übergänge Und Strategien*. 2019. С. 211-217.